

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทที่ ๑ อารัมภบทของพุทธปรัชญาแห่งศาสตร์.....	๑
.....	๒๐
บทที่ ๒ ปรัชญาเชิงศาสตร์.....	๒๑
การค้นหาคำความรู้ หลักต้นการพิศวง.....	๒๑
อารยธรรมตะวันตกสามมหาปราชญ์แห่งนครรัฐ.....	๒๑
อารยธรรมจีน.....	๒๒
อารยธรรมอินเดีย.....	๒๓
เซน (Zen) อะไรคือเซน.....	๒๓
นิยาม “ทฤษฎี” ตามรากศัพท์ภาษากรีก.....	๒๗
ลักษณะประการแรกของนักคิดหรือนักทฤษฎี	
: กรณีของนักสังเกตการณ์ชาวฝรั่งเศส.....	๒๙
ตัวอย่างของนักทฤษฎี.....	๓๐
นักทฤษฎีเป็นผู้เดินทางเชิงกายภาพ.....	๓๒
นักทฤษฎีในความหมายแห่งท้องที่	
ในแง่ประสบการณ์ (อุปมาอุปไมย)	๓๓
บทเรียนเชิงปรัชญา.....	๓๕
เพลโต (Plato, ๔๒๗-๓๐๗ B.C.)	๓๖
วิธีการของอาริสโตเติล.....	๓๗
ทฤษฎีกับมโนทัศน์.....	๓๘
สังคมวิทยา สังคมศาสตร์และสังคมวิทยาแนวใหม่.....	๔๘
สภาพทั่วไปของสังคมวิทยา : เจริญที่สุดในสหรัฐอเมริกา.....	๕๔
สังคมวิทยาแนวใหม่.....	๕๕

เรื่อง	หน้า
บทที่ ๓ พุทธปรัชญาเถรวาท.....	๕๙
พระพุทธศาสนากับพุทธปรัชญา.....	๕๙
วิธีการนำเสนอแนวคิดเชิงปรัชญาของพระพุทธเจ้า.....	๖๒
พัฒนาการจากพระพุทธศาสนาเถรวาทสู่ความเป็น พุทธปรัชญาเถรวาท (ยุคบาลี)	๖๖
บทที่ ๔ วิทยาศาสตร์กับพระพุทธศาสนา จุดแยกหรือจุดบรรจบ.....	๗๑
เป็นศาสนาเหมือนกัน แต่ไม่เหมือนกัน.....	๗๑
ศาสนาแห่งธรรมชาติ และการรู้ธรรมชาติด้วยปัญญา.....	๗๔
ศาสนาแห่งการเพียรแก้ปัญหาด้วยการพัฒนาปัญญาของมนุษย์.....	๗๗
แยกแล้วทิ้ง กับแยกไปเอาความจริง.....	๘๑
บทที่ ๕ พระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ ความต่างในความเหมือน.....	๘๖
ศรัทธา: จุดร่วมของพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์.....	๘๖
ศรัทธา: จุดร่วมที่แตกต่างระหว่างพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์.....	๘๙
ศรัทธาที่ครบชุด ต้องทั้งมนุษย์ ธรรมชาติ และสังคม.....	๙๒
ทำท่าจะเหมือน แต่ก็ไม่เหมือน.....	๙๖
แดนแห่งความรู้:ขอบเขตและเป้าหมายที่ไม่เหมือนกัน.....	๑๐๐
วิธีเข้าถึงความรู้: แนวทางที่ตรงกัน แต่เน้นต่างกัน.....	๑๐๓
วิธีเข้าถึงความจริง: จุดเน้นและการใช้ต่าง ที่ทำให้ห่างไกลกัน.....	๑๐๘
บทที่ ๖ พระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ : วัฒนธรรมแห่งปัญญาและกรุณา.....	๑๑๑
มนุษย์ที่สมบูรณ์.....	๑๑๑
ความใจกว้างในพระพุทธศาสนา.....	๑๒๓
วิธีการแห่งปัญญา.....	๑๒๔
วิธีการพิสูจน์ทดลองความจริง.....	๑๒๖
เติมเต็มพระพุทธศาสนาด้วยปัญญาวิทยาศาสตร์.....	๑๒๘
อะตอมกับอนัตตา.....	๑๒๙
ทฤษฎีควอนตัมกับกฎแห่งกรรม.....	๑๓๑
พระพุทธศาสนาเติมเต็มให้กับวิทยาศาสตร์.....	๑๓๒
สร้างสรรค์วัฒนธรรมแห่งปัญญาและกรุณา.....	๑๓๔

เรื่อง	หน้า
บทที่ ๗ พระพุทธศาสนากับทฤษฎีควอนตัม : ความเหมือนที่แตกต่าง.....	๑๓๖
ฟิสิกส์ดั้งเดิม.....	๑๓๗
ฟิสิกส์ควอนตัม.....	๑๓๘
ควอนตัมกับไตรลักษณ์.....	๑๔๒
สติกับควอนตัม.....	๑๔๔
วิปัสสนากับควอนตัม.....	๑๔๗
ปริศนาธรรมส่งท้าย.....	๑๔๘
บทที่ ๘ วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม.....	๑๕๐
ความนำ: ฐานะของความคิด ในระบบการดำเนินชีวิตที่ดี.....	๑๕๐
ฐานะของความคิดในกระบวนการของการศึกษา หรือการพัฒนาปัญญา.....	๑๕๓
วิธีการแห่งปัญญา.....	๑๖๔
ความสำคัญของโยนิโสมนสิการ.....	๑๖๔
ความหมายของโยนิโสมนสิการ.....	๑๖๗
บทที่ ๙ ปฏิจจสมุปบาท : แม่บทแห่งวงจรชีวิต.....	๑๗๕
อวิชชา : ความไม่รู้จริง.....	๑๗๕
สังขาร : สภาพที่ปรุงแต่ง.....	๑๗๖
วิญญาน : ความรู้แจ้งอารมณ์.....	๑๗๗
นามรูป : องค์ประกอบของชีวิต.....	๑๗๗
สฬายตนะ : เครื่องรับรู้อารมณ์ภายนอกของมนุษย์.....	๑๗๘
ผัสสะ : การกระทบกันของอายตนะภายในและภายนอก.....	๑๗๙
เวทนา : ความรู้สึกต่ออารมณ์ภายนอก.....	๑๗๙
ตัณหา : สาเหตุของความทุกข์.....	๑๘๐
อุปาทาน : ปัจจัยที่ทำให้เกิดการยึดติด (อัตตา).....	๑๘๐
ภพ : ภาวะแห่งชีวิต.....	๑๘๑
ชาติ : ความเกิด.....	๑๘๑
ชรามรณะ : กฎธรรมชาติแห่งชีวิต.....	๑๘๑
การหยุดวงจรแห่งสังสารวัฏ.....	๑๘๕
บทที่ ๑๐ สัมมนาทัศนะของนักวิทยาศาสตร์ที่มีต่อพระพุทธศาสนา.....	๑๘๙

เรื่อง	หน้า
บรรณานุกรม.....	๒๐๘
ภาคผนวก	()
ภาคผนวก ก	()
ภาคผนวก ข	()
ภาคผนวก ค	()
ภาคผนวก ง	()
ภาคผนวก จ	()

บทที่ ๒
ปรัชญาเชิงศาสตร์
Philosophy of Science II
ขอบข่ายและความล้าลึกแห่งปรัชญา*

๑. การค้นหาความรู้ ผลักดันการพิศวง

จุดเริ่มต้นแห่งการค้นหาและได้มาซึ่งความรู้ทางปรัชญาและสาขาวิชาการอื่น ๆ เกี่ยวข้องกับศิลปะแห่งการพิศวง (the art of wondering)

a) Wonder: a person, thing or event that causes astonishment (ความประหลาดใจ) and admiration; marvel (รู้สึกทึ่งหรืออัศจรรย์) ปรัชญาเริ่มต้นจากความ “พิศวงกับสิ่งหรือเหตุการณ์รอบ ๆ ด้าน

b) Wonder—the feeling of surprise, admiration (ความชื่นชม) and awe (น่าเกรงขาม, น่ายำเกรง) กระตุ้นให้เกิดขึ้นโดยสิ่งแปลกใหม่ คาดไม่ถึงและไม่น่าเชื่อ (aroused by something strange, unexpected, incredible)

๒. อารยธรรมตะวันตกสามมหาปราชญ์แห่งนครรัฐ

นครรัฐ (polis) คือเมืองหรือสังคมการเมืองการปกครองขนาดเล็กๆ

๒.๑ อารยธรรมยุคโบราณ ๒๔๐๐ ปีมาแล้วมีศูนย์กลางชื่อว่า เอเธนส์ (Athens) ๒๔๐๐ ปีเศษ มาแล้วปัจจุบัน Athens เป็นนครหลวงของประเทศ Greece และเคยเป็นเจ้าภาพจัดการกีฬาโอลิมปิกส์ ได้รับฉายาว่าเป็นตัว gadfly หมายถึงเป็นตัวเหลือบ ซึ่งรบกวนความคิดเดิม ๆ ของผู้คน

๒.๒ Socrates (470-399 B.C) ซัก-กระ-ติส หรือ โสกราติส หรือแปลงเป็นภาษาไทยง่าย ๆ ศักริษฐ์หรือศักรดิษฐ์

๒.๓ เพลโต (Plato, 427-347 ซึ่งเป็นชื่อ, ฉายา” ซึ่งหมายถึงไหลกว้างชื่อจริงคือ อาริสโตคลีส -- Aristocles) ผู้เป็น “ศิษย์” ของซอคระติสมักยกย่องกันว่าเป็นบิดาแห่งวิชาปรัชญาการเมือง

* จีโรโซค (บรรพต) วีระสย, เอกสารประกอบการบรรยาย มหาวิทยาลัยรามคาแหง, ๑๔ กันยายน ๒๕๕๕

๒.๔ อาริสโตเติล เป็นศิษย์เพลโต

มา ๒ ครั้งในยุคใหม่ คือปี ๑๘๙๖ และปี ๒๐๐๔ (โอลิมปิกฤดูร้อน Summer Olympics) ทั้งนี้เป็นประเพณีที่คบไฟโอลิมปิกส์ (Olympic Flame) ต้องจุด ณ บริเวณที่เรียกว่า เขาโอลิมเปีย

๑) R.E. Allen, Trans. Plato The Republic. Yale University Press, 2006.

๒) C.D.C. Reeves. Philosopher-Kings: The Argument of Plato's Republic. Princeton University Press, 1988.

๒.๕ อนึ่งในยุคนั้นมีนานานักปรัชญา เช่น “นักโวหาร” หรือ “นักพูดเชิงวิชาการ” ภาษากรีกเรียกซอฟ-ฟิสต์ (Sophist) ตรงข้ามกับกลุ่มไตรเมธีหรือสาม

๓. อารยธรรมจีน

๓.๑ เล่าจื่อ เดิมออกเสียงเป็น “เล่าจื่อ” (Lao Tzu) หมายถึง เล่าจื่อ ผู้เป็นต้นตำรับหรือผู้ก่อตั้ง ลัทธิเต๋า (Taoism)

๑) T.H. Barrett. Taoism under the Tang. London: Wellsweep Press, ๑๙๙๖.

๒) E. Bruce Books and A.T. Books. The Original Anale etc. Columbia University Press, 1998.

๓) Fry of Capra. The Tao of Physics. London: Wildwood House, 1975.

๔) J.J. Clarke. The Tao of the West: Western Transformation of Taoist Thought. London: Routledge, 2000.

๓.๒ ขงจื่อ (Confucius) con-fu-cius c. 551-c. 479 B.C. นักปรัชญาจีน มีชีวิตอยู่ประมาณ ๕๐๐ ปีก่อน คริสต์ศักราช ลัทธิขงจื่อ Con-fu-cian-ism (ศาสนทางจริยธรรม) formulated by Confucius and introduced into Chinese religion. Self-control (การควบคุมตนเอง) and just activity (กิจกรรมที่ ยุติธรรม)

๑) Stanford Encyclopedia of Philosophy. 2006.

๒) R. Ames and D. Hall Thinking through Confucius, Albany. Suny Press, 1987.

๓) D. Nivison. The Ways of Confucianism. Open court, 1996.)

๔. อารยธรรมอินเดีย

๔.๑ พระเวทย์ The Vedas, va-da n. Any older writing of Hinduism. (ศาสนาฮินดู) Including (รวมทั้ง) the psalm, incantation and formulas of worship incorporated in four collections called the Rig-Veda, the Yajur-Veda, Samaveda and the Atharva Veda in Sanskrit (ในภาษาสันสกฤต) เวทย์ (Vedas) means Knowledge.

๔.๒ คำสอนหรือระบบปรัชญาฮินดู (Hinduism)

๔.๓ พุทธศาสนา มี ๓ นิกายใหญ่ ได้แก่

๑) เถรวาท (Theravade)

๒) มหายาน (Mahayana) และ

๓) ต้นตระยาน (Tibetan Buddhism) หรือลัทธิลามะ (Lamaism)

๔.๔ ปรัชญามหาตมะ คานธี (Mahatma Gandhi) ว่าด้วยสัตยาเคราะห์, สัตยาครุฑ (satyagraha) ได้รับอิทธิพลจาก Henry David Thoreau นักประพันธ์อเมริกันผู้เขียนและปฏิบัติตนอย่าง ที่เรียกว่า Civil Disobedience คือการต่อสู้โดยสันติวิธี (non-violence) ซึ่งต่อมามากแปลว่าอารยะ ชัดขึ้น

๑) Joan Bondurant. Conquest of Violence.

๒) Hugo A. Bedau, ed. Civil Disobedience in Focus. London: Routledge, 1991.

๓) Richard Dagger. Civic Virtues. New York: Oxford 1997.

๔) Kent Green a walk. Conflict of law and Morality. Oxford: Clarendon Press, 1987.

๕) Peter Singer. Democracy and Disobedience. Oxford: Clarendon Press, 1973.

๕. เซน (Zen) อะไรคือเซน

๕.๑ Zen

๕.๒ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ในหนังสือชื่อ นิกายเซน กทม. : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า , ๒๕๔๔ เขียน เกี่ยวกับ ลัทธิเซน (Zen) ซึ่งมีอิทธิพลต่อวงการศิลปะและจริยธรรมอย่างกว้างขวาง พอประมาณจึงคัดบางส่วนมาไว้ ณ ที่นี้เซน เป็นภาษาญี่ปุ่น แปลว่า ฅานในภาษาบาลี ที่ ฅานกลายเป็นเซนไปก็เพราะญี่ปุ่นออกเสียงภาษาบาลีนี้ได้แค่นั้นแต่ เซนของญี่ปุ่นจะตรงกับฅานในศาสนาพุทธแท้ไหนจะต้องดูกันต่อไป ขณะนี้จะขอเขียนถึงเรื่องลักษณะของเซนเสียก่อน เซน นั้น เป็น ฅานหนึ่ง ในพระพุทธศาสนาแตกกิ่งก้านออกไปจากนิกาย อาจารย์วาท หรือที่เรียกกันทั่ว ๆ

ไปว่า มหายาน ด้วยเหตุนี้วัตถุที่เคารพของเซนอันสูงสุดจึงได้แก่พระรัตนตรัยของนิกายมหายานซึ่งมิใช่พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ แต่ได้แก่

๑. พระอมิตาภะพุทธเจ้า (Amitabha) ซึ่งมักใช้เป็นอมิตาพุทธ---เพิ่มเติม
๒. พระโลกศรโพธิสัตว์
๓. และปรัชญาปรมิตา ซึ่งบางที่เรียกกันว่านางดารา

พระอมิตาภะพุทธเจ้า นั้นเป็นแหล่งแห่งพุทธภูมิ พระโลกศรโพธิสัตว์ เป็นมรรคคือเป็นผู้คอยช่วยให้รอดพ้นจากสังสารวัฏ และปรัชญาปรมิตาเป็นจุดที่หมาย คือการเข้าถึงซึ่งปัญญา นอกจากนั้นยังมีพระพุทธเจ้าอีกหลายพระองค์ เทพยดานางฟ้าอีกเป็นอันมาก ที่ร้ายก็มีที่ดีก็มีมาก เมื่อ เซน เป็นแขนงหนึ่งในแนวความคิดแห่งพระพุทธศาสนา เซนก็หลีกเลี่ยงสิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ไปไม่พ้น คือ

๑. เกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นทุกข์
๒. เหตุแห่งทุกข์
๓. ความดับซึ่งเหตุแห่งทุกข์
๔. ทางที่จะถึงความดับซึ่งเหตุแห่งทุกข์

สภาพที่จะอยู่เหนือทุกข์นั้นได้ และไม่มีทุกข์มาข้องแวะอีกต่อไป คือ สภาพแห่งโลกุตระมีปัญญาอันเป็น โลกุตระ คืออยู่เหนือโลก รู้จักโลก และมองโลกด้วยสายตาอันไม่อยู่ในโลกหรือข้องในโลกไม่ยินดียินร้ายในโลก ปัญญาขนาดนั้นเป็นปัญญาของพระพุทธเจ้าและปัญญาพระอรหันต์ มีเสียงถามขึ้นมาว่า จิตว่างละซี ขอตอบอย่างเบ่ง ๆ ว่าเปล่า ไม่เชื่อเรื่องจิตว่าง และจะไม่พูดถึงเรื่องจิตว่างหรือไม่ว่างทั้งนั้น เพราะใครที่ยังพูดถึงจิตไม่ว่าว่างหรือไม่ว่าง คนนั้นเป็นคนที่กำลังวุ่น เพราะ จิตมีแต่เรื่องวุ่นถ้าไม่โยนจิต ทิ้งไปเสียก็จะไม่หายวุ่น เพราะมัวแต่วุ่นปิดกวดทำให้มันวุ่น วุ่นหาเงิน หรือวุ่นมีเมียน้อย หรือวุ่นทำให้จิตว่างมันก็วุ่นเท่านั้น ปัญญาจึงไม่ใช่เรื่องของจิต ไม่ว่าจะว่างหรือไม่ว่าง และสัญญาตาที่ไม่ใช่เรื่องของจิตเช่นเดียวกันเพราะตราบใดที่ยังยอมรับในสภาพของจิต ตราบนั้นก็ยังมึนอุปาทานยึดในจิต จิตมันจะเกิดดับเรื่อย ๆ ไปจิตเกิดก็ทุกข์ จิตดับก็ทุกข์ เพราะเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นทุกข์

ปัญญาและสัญญาตาไม่มีเกิดไม่มีดับ จึงไม่เป็นทุกข์และมีจิตหรือเกี่ยวกับจิตไม่ได้ คนเราประกอบด้วยธาตุหก คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ อากาศ (ช่องว่าง) และมโนหรือจิต

จิตมันก็ต่าง ๆ กัน การทำให้จิตว่าง จึงเท่ากับการทาดิน น้ำ ลม ไฟ และอากาศให้ว่าง กวาดลานวัด หรือกวาดถนน หรือเก็บผักตบชวาออกจากคลองก็เท่ากัน ทาแล้วมันก็รกใหม่ จิตว่างจึงเป็นงานขั้นต่ำ จิตมันต้องว่างอยู่เสมอ เพราะจิตนั้นเป็นธาตุรู้ แต่เป็นธาตุรู้ที่ไม่รู้อะไรจริงตามปกติ มันรู้แต่ของที่ไม่เป็นจริงเมื่อรู้แล้วมันก็ยึด ยึดแล้วมันก็เป็นทุกข์ ครั้นไปอบรมสั่งสอนมันเข้า มันก็

อวดฉลาดเรียกตัวของมันเองว่าปัญญา ทั้งที่มันไม่ใช่ เริ่มบอกว่ามันก็ไม่จริงนี่ไม่จริงแต่พอถามมันว่าเมื่ออะไรๆ ก็ไม่จริงเสียแล้ว ความจริงอยู่ที่ไหนเล่า อะไรคือความจริงเล่า?

การที่จิตมันชี้ให้เห็นความไม่รู้หรืออวิชชา นั้น ส่วนมากมักจะได้รับความวุ่นวายอยู่ไม่จบ เพราะมันบอกแต่เรื่องไม่รู้ มันไม่ชี้ให้เห็นวิชาหรือความรู้ ด้วยเหตุนี้จิตว่างโดยเฉพาะอย่างยิ่งว่างอวิชชา จึงเป็นจิตที่วุ่นที่สุด เพราะจิตว่างนั้นก่อให้เกิดความวุ่นในที่มืด เท่านั้น ไม่จาเป็นที่จะต้องนำเอาแสงสว่างมาด้วยเสมอไปบางทีจิตมนุษย์มันก็จุดไฟที่ไม่ใช่แสงสว่างแห่งปัญญาขึ้น ทาให้สว่างไปได้ชั่วคราว แต่ไฟนั้นเป็นไฟสีต่างๆ กัน ไม่ใช่แสงสว่างแท้ สีไฟก็ไปจับของต่างๆ กัน ทำให้เห็นภาพที่ไม่ตรงต่อความจริง ไฟที่จุดขึ้นแบบนี้ก็ต้องมีคนอื่นมาดับลง แล้วจุดไฟดวงอื่นขึ้นใหม่ แต่ยังเป็นไฟอีกสีหนึ่งอยู่นั่นเอง เพราะจิตที่ใช่เป็นเชื้อเพลิงนั้นมันใช้ไม่ได้ แสงสว่างแท้จึงไม่เกิดขึ้นจากจิต....

ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เขียนต่อไปว่า สิ่งทีลัทธิเซนอ้างว่าสามารถกระทำได้ก็คือ การเข้าถึงปัญญา ตรัสรู้โดยตรงโดยไม่ต้องใช้สื่อใด ๆ เป็นต้นว่าจิตหรือความรู้อันได้มาด้วยจิต พระอาจารย์ในลัทธิเซนชอบกล่าวอยู่เสมอว่าในการชี้ให้คนดู พระจันทร์นั้นผู้ชี้จำต้องใช้นิ้ว แต่นิ้วนั้นไม่ใช่พระจันทร์ใครไปนึกว่านิ้วนั้นเป็นพระจันทร์คนนั้นก็โง่ การกระทำจิตให้เป็นสมาธิ และการกระทำอื่นๆ เกี่ยวกับจิตนั้นเปรียบได้กับการใช้นิ้ว แต่ปัญญาที่เกิดขึ้นนั้นเป็นคนละเรื่องกับจิต ไม่เกี่ยวข้องกัน เหมือนนิ้วกับพระจันทร์เป็นคนละ เรื่องกันไม่เกี่ยวกันเลย ปัญญาตรัสรู้ เกิดขึ้นได้ด้วยฉาน มิได้เกิดจากจิตหรือเกิดด้วยจิต อันเป็นของหนักหรือเป็นของไม่เที่ยงเช่นเดียวกับสิ่งอื่นๆ ที่มาประกอบเป็นคนดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

ฉานก็คือเซน

เซนไม่ประสงค์ให้มีสิ่งใดมาคิดขวางระหว่างความจริงกับบุคคล ไม่สนใจว่าอะไรเป็นโลกียะ อะไรเป็น โลกุตตระ ไม่สนใจแม้แต่ว่าอะไรเป็นกายอะไรเป็นใจ หรืออะไรเป็นรูปอะไรเป็นนาม ถือว่าทุกอย่างเป็นไม้ท่อนเดียวกันทั้งสิ้น จะเป็นหัวหรือเป็นท้ายนั้นไม่สำคัญ ใครที่มัวนั่งแยกแยะในสิ่งเหล่านี้อยู่ คนนั้นนึกว่านิ้วคือพระจันทร์เข้าให้แล้วคนเรานั้นเวลาหิวก็กิน เวลาว่างก็นอนโลกียะหรือโลกุตตระเข้ามาเกี่ยวข้องอะไรที่ตรงไหนในเรื่องเช่นนี้ ชีวิตนั้นก็เป็ชีวิตจะวุ่นวายก็ต่อเมื่อปล่อยให้จิตเข้ามาวุ่นวายกับชีวิตเท่านั้นเมื่อจิตเป็นส่วนประกอบอย่างหนึ่ง มันก็จะต้องมีประโยชน์บ้างตามหน้าที่ของมัน แต่ไม่จำเป็นจะต้องไปยกย่องมันว่ามีคุณวิเศษหรือสำคัญว่าสิ่งอื่นๆ ที่เป็นส่วนประกอบของเราใครที่อยู่เพื่อกายล้วนๆก็ไม่ดีแต่คนที่อยู่เพื่อจิตล้วนๆ ก็ไม่ดีไปกว่านั้น เซนสอนให้ปล่อยให้กายกับใจไหลไปตามเรื่องของมันเหมือนกับสายธาร ถ้าต้องการจะมองดูก็ดูได้ แต่อย่าไปทำให้มันหยุดไหลหรือไหลผิดทางเพราะถ้าทำอย่างนั้นแล้วก็จะไม่ได้สายธารแห่งชีวิตตามความเป็นจริง คนที่จะมองดูหน้าตัวเองในน้ำก็ต้องดูเฉยๆ ขึ้นเอามือจุ่มลงไป น้ำก็จะสะท้อนและไม่

เห็นหน้าของตนเองหรือเห็นในลักษณะบุคเบี้ยวไม่ตรงต่อความเป็นจริง การรู้จักตนเองตามความเป็นจริงคือ พุทธภูมิหรือปัญญาตรัสรู้

เซนสอนไว้อย่างนี้

หลักเกณฑ์ของเซนนั้นได้วางไว้แต่โบราณเป็นสี่ข้อ ดังต่อไปนี้

๑. เรียนรู้นอกพระปริยัติ
๒. ไม่อาศัยอรรถและพยัญชนะ
๓. ชี้ตรงไปที่บุคคล
๔. เห็นธรรมของตนและตรัสรู้อริยสัจ

การสั่งสอนทั้งปวงตลอดจนการประพฤติปฏิบัติของเซนก็อยู่ในหลักเกณฑ์สี่ข้อนี้เป็นอันว่าเซนไม่เรียนพระปริยัติไม่ท่องพระสูตรไม่ศึกษาพระอภิธรรมไม่เทศนาสั่งสอนชั่วดี ชี้ให้บุคคลดูที่ตัวเองเพื่อให้แลเห็นทุกข์ การดับแห่งทุกข์ และทางดับทุกข์ด้วยตนเอง ฟังดูแล้วก็แปลกหูสำหรับผู้ที่ได้รับการอบรมมาในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท หรือแม้แต่ในกายอื่นๆ แต่ความจริงก็ยิ่งปรากฏอยู่ว่า แสงสว่างที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงทำให้เกิดขึ้นในโลกเมื่อกว่าสองพันห้าร้อยปีมาแล้วนั้นจนถึงบัดนี้ก็ยังมีได้ดับลง ถึงมนุษย์ในกาลต่อๆ มาจะได้ตั้งนิกายตั้งลัทธิหรือวางกฎเกณฑ์แตกต่างกันออกไปอย่างไรความแตกต่างทั้งหลายทั้งปวงนั้นก็เกิดขึ้นได้และยังอยู่ในรัศมีของแสงสว่างนั้น

พระปัญญาคุณ อันหาแสงสว่างให้เกิด และพระกรุณาคุณ อันได้เปิดเผยแสงสว่างนั้นให้ปรากฏแก่โลก ยังมีอยู่จนถึงบัดนี้และจะยังมีต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด ตราบใดที่ยังมีทุกข์ พระคุณของพระพุทธเจ้าก็ยังคงเป็นที่พึ่งได้ตลอดไป ด้วยเกณฑ์สี่ข้อที่ได้กล่าวถึงมาแล้ว เซนจึงไม่อธิบายธรรม แต่ใช้วิธีแนะให้บุคคลเห็นธรรม เมื่อไม่อธิบายธรรม และไม่วางกฎเกณฑ์เกี่ยวกับธรรม เซนก็ไม่

ใช้เหตุผลหรือตรรกะ

(คัดจาก ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช)

นอกจากนี้อาจค้น

- ๑) Edward Conze. Buddhist Wisdom Books. London: Allen and Unwin, 1972.
- ๒) Heinrich Dumoulin. Zen Buddhism A History - - India and China. New York: Macmillan, 1990.
- ๓) D.T. Suzuki Essays in Zen Buddhism. N.Y.: Samnel Weiser, 1976.

๖. นิยาม “ทฤษฎี” ตามรากศัพท์ภาษากรีก

๖.๑ รากศัพท์หรือต้นเค้า ,theory ในภาษาอังกฤษที่แปลกันว่า ,ทฤษฎี นั้นมาจากภาษากรีกคือธีอเรียเรีย (theoria) มีความเกี่ยวข้องกับคำว่า ,ธีอโรส (Theoros) ซึ่งหมายถึงบุคคลในยุคโบราณของกรีก (ช่วงประมาณ ๒๕๐๐ ปีมาแล้ว) เป็นผู้ทำหน้าที่ไปรับฟังคำพยากรณ์ (oracles) จากวิหารแห่งเดลไฟ (Delphic oracles, - - Delphic แห่ง เดลไฟ)

๖.๒ เดลไฟ (Delphi) เป็นบริเวณที่อยู่ทางเชิงลาดของภูเขาพาร์นาซุส (Parnasus) ของกรีกประกอบด้วยวิหารแห่งอพอลโล (Apollo) มีคลังมหาสมบัติ โรงละครกลางแจ้ง และสนามกีฬา, เดลไฟ, มักหมายถึง เฉพาะวิหารอันเป็นแหล่งให้คำทำนาย ซึ่งคนกรีกเมื่อประมาณ ๒๕ ศตวรรษเศษมาแล้วให้ความเชื่อถือ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะความเชื่อในเทพยดาอพอลโลตามทัศนคติของกรีกและโรมันซึ่งยกย่อง อพอลโลว่าเป็นเทพเจ้าแห่งแสงสว่าง การรักษาพยาบาลดนตรีการกวีการพยากรณ์ และความสวยงามแห่งสระของบรูซ

๖.๓ ในปลายคริสต์ศตวรรษที่หก (ปลาย ค.ศ. 500-599) คือ ๑๕๐๐ ปีมาแล้ว ,theoros, ได้กลายเป็นศัพท์ ที่ใช้เรียกเจ้าหน้าที่ผู้เดินทางไปร่วมในงานหรือพิธีกรรมทางศาสนาในเมืองอื่น ๆ (Ernest Barker. Greek Political Theory : Plato and His Predecessors. New York: Barnes & Noble, 1960 ซึ่งบทที่ ๑ มีข้อความดังต่อไปนี้ ,Political thought begins with the Greeks. Its origin is connected with the calm and clear rationalism of the Greek mind. Instead of projecting themselves into the sphere of religion, like the peoples of India and Judea, instead of taking this world on trust and seeing it by faith, the Greeks took their stand in the realm of thought, and daring to wonder^๑ about things visible, they attempted to conceive of the universe in the light of reason. It is a natural instinct to acquiesce in the order of things presented in experience. และมีเชิงอรรถ (footnote) ดังนี้ ,It is a famous saying of Plato that philosophy is the child of wonder (เป็นทายาทของความพิศวง). It was the gift of the Greeks that they were prone to wonder ; and they naturally turned to inquire (สอบถาม, ไขว่คว้าหาความจริง) into the things which excited their wonder.

They inquired rationally into the properties of speech, and so they produced the science of logic; they inquired rationally into the spatial properties of matter, and so they produced Euclidean geometry-perhaps the most typical expression of their genius.

In the same spirit they inquired rationally into the composition (องค์ประกอบ) and properties of the State (ความเป็นรัฐ).

There is no speech of 'divine right' or supernatural sanctions in Greek political theory, except, perhaps, in some of the speculations of the later Pythagoreans.

๖.๔ Delphi Techique วิธีการเดลไฟ หรือ Delphi method: a method of researching with the aim of perhaps forecasting future events. This involves marshalling the views, either by interviews or meetings, of a panel of experts who are thought likely to be well placed to estimate future trends in the field in question. (Collins internet-linked Dictionary of Sociology. Harper-Collins, 2005, p. 145.

๖.๕ ขยายความ ๓ ขา (๓ legged stool)

ความหมายตามรากศัพท์เดิมนั้นทำให้มีนัย ๓ ประการด้วยกันสำหรับศัพท์ทฤษฎีหรือนักทฤษฎี ได้แก่

- ก. ผู้เห็นอย่างที่คนอื่นมักมองไม่เห็น
- ข. เดินทางสู่จร
- ค. ผู้บอกความจริงจากสิ่งที่ตนเห็น

อาจกล่าวได้ว่า ในรูปของรากศัพท์ในภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ซึ่งมาจากภาษาบาลีสันสกฤตและภาษากรีกนั้น ศัพท์ ,ทฤษฎี และ, theory มีความหมายคล้ายกันที่ว่า

ก. เป็นเรื่องเกี่ยวกับการเห็นแต่ในภาษากรีกนั้นความหมายมีเพิ่มเติมอีก ๒ ประการคือ

- ข. เกี่ยวกับการเป็นผู้เดินทาง และ
- ค. การเป็นผู้บอกเล่าจากประสบการณ์

๖.๖ ทฤษฎีความหมายพจนานุกรมเวบสเตอร์แห่งโลกใหม่

ทฤษฎีตั้งปรากฏใน Webster's New World Dictionary of the American Language, ๒nd ed., 1998 p.1475 ได้แก่

- ๑) a mental viewing (การมองเห็นเชิงความคิด); contemplation
- ๒) a speculative idea (ความคิดคาดเดา) or plan (แผนงาน) as to how something might be done
- ๓) a systematic statement of principles (หลัก) involved (the theory of equations in mathematics) เช่นในคณิตศาสตร์

๔) a formulation of apparent relationships (ความสัมพันธ์ที่ชัดเจน) or underlying principles of certain observed phenomena which has been verified to some degree

๕) that branch of an art or science consisting in a knowledge (เน้นความรู้) of its principles and methods rather than in its practice (มากกว่าการลงมือปฏิบัติ); pure, as opposed to applied, science (วิทยาศาสตร์บริสุทธิ์มากกว่าวิทยาศาสตร์ประยุกต์), etc.

๖) popularly, a mere conjecture, or guess (คาดเดา) มีคำอธิบายต่อไปนี่ คือ

a. ทฤษฎี theory, as compared here, implies considerable evidence in support of a formulated general principle explaining the operation of certain phenomena (the theory of evolution)

b. ข้อสมมติฐาน hypothesis implies an inadequacy of evidence บ่งชี้ว่าหลักฐานไม่มาก พอ in support of an explanation that is tentatively inferred, often as a basis for further experimentation (the nebular hypothesis)

c. กฎ law implies an exact formulation of the principle operating in a sequence of events in nature observed to occur with unvarying uniformity under the same conditions (the law of the conservation of energy)

๗. ลักษณะประการแรกของนักคิดหรือนักทฤษฎี : กรณีของนักสังเกตการณ์ชาวฝรั่งเศส

๗.๑ การมองเห็นแตกต่างจากผู้อื่น หมายถึงการมีญาณทัศนะ (insight, ภาษาเยอรมันที่ใช้โดยแม็กซ์หรือ มัคซ์ เวเบอร์ (Max Weber) คือ verstehen แวร์สเตเฮ่น) หรือลักษณะพิเศษในเรื่องต่างๆ เมื่อดูอะไรอย่างหนึ่งนัยน์ตาของคุณคล้อยมมองเห็นเหมือนๆ กัน แต่ผลจากการมองเห็นคือ พิจารณาเชิงวิเคราะห์นั้นย่อมแตกต่างกันออกไปการที่นักทฤษฎีมีความสามารถพิเศษ อาจเป็นเพราะมีสติปัญญาหรือทายะสมบัติเป็นทุนเดิม (ฝังอยู่ในสายเลือดหรือพันธุกรรม DNA) อยู่แล้ว หรือด้วยการได้รับคำแนะนำที่ดี

๗.๒ หลักพุทธศาสนาเน้น

๑) การรู้จักคิดโดยแยกกาย (โยนิโสมนสิการ) กับ

๒) การได้รับอิทธิพลจากสิ่งแวดล้อมทั้งในแง่ของตัวบุคคลและสภาพอื่น โดยใช้ศัพท์ว่า ,กัลยาณมิตร, และภาษาอังกฤษอาจใช้ว่า favorable environment

๑. พระเทพเวที (ประยูรช ปยุตโต) พุทธธรรม

๒. พ.อ.ปิ่น มุทุกันต์ และ

๓. สุชีพ ปุญญาคุณภาพ เป็นต้น)

๗.๓ ผู้มีนัยน์ตาที่สามถือว่าเป็นสามารถมองเห็นและวิเคราะห์เรื่องราวต่าง ๆ ได้เป็นพิเศษกว่าคนธรรมดา บางครั้งเรียกว่ามี ,นัยน์ตาที่สาม, (the third eye) รู้จักสังเกต และนำข้อมูลจากการสังเกตนั้นมา เปรียบเทียบกับกรณีอื่น ๆ ซึ่งทำให้เกิด ความคิดสร้างสรรค์ หรือการมี นฤมิตรกรรมทางปัญญา (creativity) ซึ่งแผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคม ๑๑ ย้ำเน้นว่าด้วย Creative Economy

๘. ตัวอย่างของนักทฤษฎี

ระดับใกล้เคียงกับบรมครู (กูรู, Guru) ได้แก่ แอเล็กซิส เดอ ต็อกเกอวิลี หรือ ทอคเกอวิลี (Alexis de Tocqueville, 1805-1859)

๘.๑ ต็อกเกอวิลีเป็นข้าราชการของรัฐบาลฝรั่งเศสและได้มีโอกาสเดินทางข้ามน้ำข้ามมหาสมุทร แอตแลนติกจากยุโรปเพื่อไปดูงานเกี่ยวกับกิจการเรือนจาในสหรัฐอเมริกา เมื่อประมาณเกือบ ๒๐๐ ปีมาแล้ว คือ ประมาณ ค.ศ. 1830 เศษ ๆ ในช่วงเวลาดังกล่าว คนยังนิยมเรียกสหรัฐอเมริกา ว่าเป็น ,โลกใหม่ (New World) และ ช่วงนั้นห่างจาก ,การประกาศอิสรภาพของอเมริกัน (Declaration of Independence) 1776 เพียงประมาณ ๖๐ ปีเท่านั้น การเดินทางยุคนั้นต้องใช้เวลามา และเมื่อทอคเกอวิลีหรือต็อกเกอวิลีได้ไปถึงสหรัฐอเมริกาและได้ท่องเที่ยวพอสมควรแล้วเกิด, การตื่นตาตื่นใจ (sense of wonder)

๘.๒ จากสิ่งที่ต็อกเกอวิลีได้พบเห็นอันแปลกใหม่กว่าเดิมที่เขาคุ้นเคยหรือจินตนาการที่ประทับใจทอค เกอวิลีมา คือบรรดาอนุสรณ์สถาน (monuments) ในฝรั่งเศสมักก่อสร้างให้มีขนาดใหญ่ เช่น หอไอเฟล (Eiffel) และประตูชัย (Arc de Triomphe) รวมทั้ง ประติมากรรมของผู้นำคนสำคัญ ๆ ทอคเกอวิลี จึงเกิดความแปลกใจอย่างมากที่พบอนุสรณ์สถาน และรูปปั้นเป็นจำนวนมาก ในสหรัฐอเมริกาส่งเหล่านั้นในโลกใหม่ มีทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็ก ทอคเกอวิลี พยายามคิด (แบบการใช้ ญาณทัศนะ) ว่าทำไมจึงมีข้อแตกต่าง ในท้ายที่สุดทอคเกอวิลีลงมติ (คงทานองเกี่ยวกับการเปล่งวาจาว่าคิดได้แล้ว หรือถึงบางอ้อ คือ ยูรีคา (Eureka) โดยอาร์คิมิดีส (Archimedes) แห่งกรีกโบราณ เมื่อคนพบวิธีการพิสูจน์ความบริสุทธิ์ของทองคำโดยหลักแห่งความถ่วงจำเพาะ)

๘.๓ ทอคเกอวิลี คิดได้ว่าการที่มีปรากฏใน สหรัฐอเมริกา ซึ่งสัญลักษณ์อนุสรณ์นานาประเภททั้งใหญ่และเล็กนั้นเหมือนกับเป็นกระจกหรือคั่นช่องส่องสะท้อนภาพความรู้สึคนึกคิดหรือทัศนคติของคนอเมริกันซึ่งมีความเป็นประชาธิปไตยสูงจึงแสดงออกมาซึ่งความเสมอภาคในการระลึกถึงความ,ดีเด่น ของปัจเจกชน (individuals) ไม่ว่าจะมิตำแหน่งหรือไม่มีตำแหน่งก็ตาม ชี้ให้เห็นถึงการเทิดทูน,ความเสมอภาค (equality)

ส่วน equity หมายถึงความยุติธรรม (fairness; impartiality; justice; equitable, ในทางนิติศาสตร์หมายถึงการใช้หลักทั่ว ๆ ไป resort to general principles of fairness and justice whenever existing law is inadequate)

๘.๔ ดังนั้น เมื่อหาความดีเพื่อสาธารณชน แม้ไม่เป็นเรื่องไม่ใหญ่โตนัก (public interest) และตนเองเป็นเพียงคนธรรมดาสามัญ ก็ยอมได้รับการยกย่องโดยมีคนป็นรูปหรือจารึกชื่อไว้ให้

๘.๕ ข้อสังเกตนี้อาจมีผู้มองเห็นอยู่บ้างแล้ว แต่สำหรับ ทอคเกอวิลย์มีลักษณะแบบ, นัยน์ตาที่สาม (the third eye) ด้วยคือ ความสามารถเชื่อมโยงข้อสังเกตนี้ให้ไปเกี่ยวข้องกับเรื่องประชาธิปไตยในประเทศสหรัฐอเมริกา และในประเทศฝรั่งเศส ทอคเกอวิลย์เห็นว่าฝรั่งเศสแม้จะมีการปฏิวัติใหญ่ในปี ค.ศ.1789 แล้วก็ตามแต่ก็ยังขาดเสถียรภาพและความเป็นประชาธิปไตย ทอคเกอวิลย์ครุ่นคิดเรื่องนี้อยู่ และพยายามหาสาเหตุว่าทำไมจึงเป็นเช่นนั้น ทอคเกอวิลย์ ทราบว่าสหรัฐอเมริกาแยกตัวจากอังกฤษในปี ค.ศ. 1776 และมีรัฐธรรมนูญแบบประชาธิปไตยก่อนฝรั่งเศสไม่นานนัก คือ มีในปี ค.ศ. ๑๗๘๗ แต่สถาบันประชาธิปไตยอเมริกันมั่นคงกว่า

ดังนั้น เมื่อทอคเกอวิลย์ เห็นความแตกต่างในเรื่องอนุสาวรีย์ในฝรั่งเศสกับโลกใหม่ จึงได้คิดพิจารณากลับไปกลับมาหลายครั้งและลงความเห็นว่า จำนวนและขนาดของอนุสาวรีย์สะท้อนความเชื่อหรือการมีสหจิตหรือฉันทานุมติ (consensus) ของคนอเมริกันในเรื่องความเสมอภาคหรือความทัดเทียมกัน

๘.๖ อนึ่ง เมื่อมีความเชื่อเรื่องความเสมอภาคย่อมแสดงออกด้วยวิธีต่าง ๆ รวมทั้งการให้เกียรติ สามัญชนที่มีความดีด้วยการมีอนุสาวรีย์ให้นับเป็นการส่งเสริมวิถีแห่งประชาธิปไตยอย่างหนึ่งคือไม่ใช่ยกย่องเฉพาะวีรกรรมใหญ่ ๆ ของ ,วีรชนคนกล้า อย่างเช่น ในฝรั่งเศส

๑) Alexis de Tocqueville. Democracy in America

๒) Sidney Hook. The Hero in History. Boston: Beacon, 1995

๓) Seymour Martin Lipset. The First New Nation. ประเทศใหม่แห่งแรก ซึ่งหมายถึงสหรัฐอเมริกา.

๙. นักทฤษฎีเป็นผู้เดินทางเชิงกายภาพ

๙.๑ ตามรากศัพท์ภาษากรีก, ทฤษฎี เป็นเรื่องเกี่ยวกับการเดินทางหรือการสัญจรใน

๑) แ่งของกาลเวลา (ผ่านประสบการณ์มาก) และ

๒) แ่งเทศหรือในแง่ภูมิศาสตร์ คือ ในการไปตามถิ่นต่าง ๆ

การจะเป็น นักทฤษฎี (theorist) ได้ย่อมจะต้องผ่านสถานที่ต่าง ๆ ทางกายภาพ คือ ไปเป็นด้วยตนเอง การเห็นดังกล่าวสามารถทำให้เกิดการตื่นตาตื่นใจ ศัพท์ภาษาอังกฤษ ,wonder บ่งถึงความฉงนด้วยการประหลาดใจ ก่อให้เกิดผลตามมา ดังเช่นในเรื่อง สังข์ทอง เมื่อพระอินทร์ทรงประหลาดใจว่า ,ทิพย์อาสน์เคยอ่อนแต่ก่อนมากระด้างดังศิลาประหลาดใจ ซึ่งทรงส่องทิพย์เนตรมาดูว่ามีเหตุการณ์ขึ้นในโลกมนุษย์หรือไม่

๙.๒ การประหลาดใจหรือการฉงนของทอคเกอวิลย์ ที่ได้เห็นว่ามีอนุสาวรีย์ทั้งเล็กและใหญ่เป็นจำนวนมากในอเมริกาเป็นตัวอย่างที่เราเห็นได้ชัดหากไม่อาจไปท่องเที่ยวหรือเห็นสภาวะที่แตกต่างออกไปได้ด้วยตนเองก็จะต้องมีข้อมูลจากที่ต่าง ๆ เพื่อการเปรียบเทียบ (Comparative study)

๙.๓ ตัวอย่างได้แก่ อาริสโตเติล (ออกเสียงยาว - - อา ไมใช่สั้น - - อะ) ผู้ซึ่งได้รับยกย่องว่าเป็นบิดาหรือผู้สถาปนาแห่งวิชารัฐศาสตร์ และวิชาการเมืองเปรียบเทียบ (Founder of Political Science and Politics)

๙.๔ อาริสโตเติลได้รับข้อมูลจากผู้เคยเป็นศิษย์สมัยเป็นมกุฎราชกุมาร ซึ่งต่อมาเป็นพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ (Alexander) แห่งมาเซโดเนีย (Macedonia) โดยส่งรัฐธรรมนูญของนครรัฐและแคว้นแคว้นต่าง ๆ จำนวน ๑๕๘ ฉบับมาให้ศึกษาเป็นการ แสดงออกซึ่งกตเวทิต่ออาจารย์เก่า ส่วนอาริสโตเติล นั้นได้ใช้ความรู้จากความสัมพันธ์แบบ ,อาจารย์กัลยาณมิตร-ศิษย์ร่วมทางแห่งความรู้ คือ มิตรรวมเดินทางไปสู่วิทยาการใหม่ ๆ จนสามารถวิเคราะห์และสร้างทฤษฎีรัฐธรรมนูญเปรียบเทียบได้ (โดยการแบ่งรูปแบบปกครองออกเป็น ๖ รูปแบบใหญ่ ๆ ได้แก่

๑) ราชาธิปไตย (monarchy)

๒) ทูชนาธิปไตย (tyranny)

๓) อภิชนาธิปไตย (aristocracy)

๔) คณาธิปไตย (oligarchy)

๕) มัชฌิมวิถีธิปไตยหรือประชาธิปไตยแบบสายกลางและโดยชนชั้นกลาง (polity)

และ

๖) มวลชนาธิปไตย (democracy) ในความหมายแห่งประชาธิปไตยไร้ขอบเขตหรือในยุคปัจจุบันอาจเป็น ,ประชาธิปไตยจอมปลอม (Pseudo-democracy) หรือ ,ประชาธิปไตยแบบกึ่งๆ (ควา-ไซ-Quasi-democracy)

(William Ebenstein. Political Thought in Perspective. New York: McGraw-Hill, 1957.)

๑๐. นักทฤษฎีในความหมายแห่งท้องเที่ยวในแง่ประสบการณ์ (อุปมาอุปไมย)

๑๐.๑ นักทฤษฎีที่ประสบความสำเร็จมักเป็นผู้ที่ได้ผ่านเหตุการณ์หลายอย่างมาก่อนที่จะรวบรวมแล้ววิเคราะห์และสังเคราะห์ออกมาเป็นทฤษฎีได้ตัวอย่างในทางศาสนา ได้แก่ พระพุทธองค์ ซึ่งว่าจะตรัสรู้พระอนุตตรสัมโพธิญาณได้ก็เมื่อทรงมีพระชนม์ชีพได้ ๓๕ พรรษา โดยก่อนที่จะทรงตรัสรู้นั้นได้ผ่านชีวิตของผู้ครองเรือนและเป็นโอรสของพระราชามาแล้ว

๑๐.๒ การได้ผ่านชีวิต มากทำให้มีข้อมูลประกอบการคิด ซึ่งในทางพุทธศาสนาได้มีการกล่าวถึงรัตตัญญู ศัพท์นี้แปลว่า ,ผู้รู้ราตรีนาน หรือ ,ผู้รู้ราตรี ความหมายตามตัวอักษร คือเป็นผู้มีอายุมาก หรือเป็นผู้ ,อาวุโส แต่ทำให้ในเชิงอุปมาอุปไมยย่อหมายถึง ผู้ผ่านประสบการณ์ต่าง ๆ มาก เป็นผู้ ,จัดเจน (experienced)

๑๑. นักทฤษฎีเป็นผู้ที่มีความสามารถในการถ่ายทอด : ซอคระตีส, เพลโต และอาริสโตเติล

๑๑.๑ การถ่ายทอดความรู้มีวิธีการต่าง ๆ กัน จะยกกรณีของ ๓ มหาปราชญ์แห่งอารยธรรมกรีกโบราณเมื่อประมาณ ๒๔๐๐ ปีเศษมาแล้วหรือที่ได้รับสมญานามว่า ,ไตรเมธี (Triumvirate) ได้แก่ซัคคระตีสหรือ ซอคระตีส เพลโต และอาริสโตเติล

๑๑.๒ ซอคระตีส หรือศักริษฐ (Socrates, ๔๗๐-๓๙๙ B.C.) ใช้วิธีการที่ถ่ายทอดและการให้ก่อเกิดปัญญาด้วย แบบสนทนาโต้ตอบตัวต่อตัวเพื่อให้เกิดความคิด (เรียกว่า วิชาวิธี หรือ ไดอะเล็กติก—dialectic) และรู้การใช้เหตุผลการสนทนาแบบตัวต่อตัว (face-to-face) นี้มีลักษณะคล้ายการเรียนทิสปาโมกซ์ แต่ที่แตกต่างอย่างสำคัญก็คือ ซอคระตีสมิได้ถ่ายทอดแบบครูกับศิษย์ประเภท ,เข้าเป็นครู สูเป็นศิษย์

๑๑.๓ ซอคระตีส ไม่ต้องการให้เกิดมีการเชื่อหรือรับฟังโดยอัตโนมัติ แต่ต้องการให้ผู้ร่วมสนทนา รู้จักจัดอริชาความไม่รู้ด้วยกระบวนการซักถามและโต้ตอบกัน วิธีการ ได-อะ-ลือค (dialogue) หรือได-อะ-ลือค-ติก (dialectics) ของซอคระตีสสามารถกระทำได้ในวงแคบ คือ ในหมู่คนที่ไม่มากนักหากมีมากเกินไปย่อมทำให้เกิดความสับสนอีกทั้งต้องอาศัย ผู้นำการสนทนาที่ชาญฉลาดมีฉะนั้นจะกลายเป็นการสนทนาของผู้มีความรู้ความเข้าใจในระดับนั้นหรือแม้กระทั่งระดับ ,เซวาน์เฉา และ ,เซวาน์เฉือย ซึ่งไม่ได้ช่วยให้เกิดสติปัญญาได้มากนัก

๑๑.๔ วิธีการของ Socrates อธิบายไว้โดย G. Vesey and P. Foulkes. Dictionary of Philosophy.London: Collins, 1990, pp.269-270 ดังนี้

Socrates's method was to ask people series of questions with the aim of discovering in what justice or courage or piety or temperance or friendship or the like really consists. He would pretend ignorance, and ask, not for examples of justice, courage, and the rest, but for an account, a logos, of what the examples have in common which makes them all instances of the thing in question. That is, he would ask for an informative, universally valid, Definition. กระบวนการ คือ ,The procedure was inductive—a movement from the many particular instances of justice, to the one thing, justice itself, which they exemplify. เมื่อมีผู้เสนอคำนิยาม ,Socrates would subject him to a cross-examination eliciting a number of Propositions which, together, usually showed the proffered definition to be inadequate. แม้ว่าอาจไม่ได้คำนิยาม ,the participants were wiser at the end, in that they were now aware of their ignorance.

๑๑.๕ สิ่งที่อยู่เบื้องหลังของวิธีการดังกล่าว คือ

๑) ประการที่ ๑ การตั้งประเด็นถามว่าอะไร คือ, ความถูกต้อง หรือความเป็น ,สัมมา ซึ่งแปลจากภาษาอังกฤษ, justice หรืออะไรคือความหาญกล้า (courage) ไม่ได้เป็นเพียงตั้งขึ้นมาเพื่อประโยชน์แห่งการสนทนาหรือวาทกรรม (discourse) เท่านั้น โดยไม่ได้บ่งชี้ว่าเป็นสิ่งที่ดีในธรรมชาติหรือเป็นของจริง (natural or real)

๒) ประการที่สอง ในการที่รู้ว่า คุณธรรม (virtue) ประกอบด้วยอะไร ย่อมหมายถึงการตระหนักด้วยว่าจะปราศจากความสุขถ้าไม่มีคุณธรรม ข้อสมมติฐานคือว่าไม่มีใครที่จะถ้ารู้จริงจะทำผิดซึ่งปรัชญาเช่นว่านี้คล้าย ๆ กับปรัชญาคุณธรรมสมัยเดียวกับซอคระตีส หรือขององค์สมเด็จสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งถือว่า ความไม่รู้ (อวิชชา) เป็นบ่อเกิดแห่งความทุกข์ทั้งหมด โดยที่คนปกติถ้ารู้ว่าสิ่งนั้นเป็นของไม่เหมาะสมแล้วจะไม่ทำผิด

๓) ประการที่สาม สิ่งที่สำคัญเหนืออย่างอื่นก็คือจำเป็นที่จะต้องดูแลวิญญาณ (the care of the soul) ซึ่งถือว่ามนุษย์ผู้ซึ่งรู้ว่าตนเองทาถูกย่อมไม่ปราศจากความสุขแม้กระทั่งเมื่อเผชิญกับ มรณะ (the man who knowingly acts rightly cannot be unhappy event in the face of death.)

ก. ประเด็นแรกที่เป็นข้อสมมติฐาน(presuppositions) ของซอคระตีสก็คือถกเถียงว่า ความหมายของคำถูกกำหนด (fixed) จากการที่เราใช้ในความเป็นจริง กล่าวคือ ถ้าวาเมื่อใช้คำแสดงความกล้าหาญ (courageous) โดยปกติ มนุษย์สามารถใช้ศัพท์ดังกล่าวทั่ว ๆ ไปโดยที่ไม่ต้องมีความสามารถรู้ว่า กิจหรือการ กระทำที่เป็นความกล้าหาญ (courageous acts) มีลักษณะเหมือน ๆ กัน ตรงไหนบ้าง กล่าวอีกอย่างหนึ่งคือ ทราบเพียงแต่ว่าสิ่งนั้นเป็นการกระทำที่กล้าหาญ

ข. ประเด็นที่สอง ที่มีข้อโต้แย้ง ซึ่งเป็นศิษย์ของเพลโต ได้แก่ อาริสโตเติล ในหนังสือจริยธรรมแห่งนิโคมาเซียน Nicomachean Ethics ๑๑๔๕ b ๒๗ ซึ่งอาริสโตเติล ได้กล่าวว่าคนทั่วไป บางครั้งกระทำในสิ่งที่ตนเองรู้ว่าไม่ถูกต้อง

ค. ประเด็นที่สาม มีการแสดงออกอย่างชัดเจนเกี่ยวกับประสบการณ์ของซอครเตส กล่าวคือ ในปี ๓๘๙ ก่อนคริสต์ศักราช (B.C.) ซึ่งเขาถูกกล่าวหาว่าไม่เคารพเทพดาที่รัฐหรือนครรัฐ เอเธนส์ให้ความเคารพนับถือ มีการปฏิบัติทางศาสนาแบบใหม่และที่ไม่คุ้นเคย และถือว่าการ สอนเยาวชนในทางที่ไม่ดี (corrupting the young) ซึ่งเขาถูกตัดสินให้ดื่มยาพิษ (hemlock) ช่วงแห่งการนำไปลงโทษเขาได้มีโอกาสนทนากับมิตรสหาย ซึ่งปรากฏใน ข้อเขียนของศิษย์เอกผู้กตัญญูผู้คุณและมิกตเวที ได้แก่ เพลโตในหนังสือบทสนทนา ชื่อ Phaedo

๑๒. บทเรียนเชิงปรัชญา

๑๒.๑ ในบทสนทนาดังกล่าว ซอครเตสแสดงความ เยือกเย็นไม่สะทกสะท้าน แม้เผชิญกับความตาย ซึ่งศิษย์เอกเพลโตได้ตีความเอาเองว่า เป็นเพราะซอครเตส เชื่อในวิญญาณเป็นอมตะ (immortality) การจากไปของซอครเตส ถือว่าเป็นเหตุการณ์ที่เป็นบทเรียนสอนใจในเรื่องคุณธรรมซึ่ง บทสนทนา Phaedo และลงท้าย ไว้ด้วย ถ้อยคาบรยายที่ ตรึงและประทับใจ มาจนถึงทุกวันนี้ ซึ่งแปลเป็นภาษาอังกฤษจากภาษากรีก คือ ,Such was the end of our comrade, who was, we may fairly say, of all those whom we knew in our time, the bravest and also the wisest and most upright man.

๑๒.๒ ในหนังสือชื่อ คำขอภัย (Apology) เพลโตได้เขียนเรื่องราวเกี่ยวกับการไต่สวนซอครเตสใน ศาล คำแก้ข้อหาของซอครเตสมีดังต่อไปนี้ ,บรรดาท่านทั้งหลายของ นครรัฐเอเธนส์ ข้าพเจ้ารู้จักและรักท่านทั้งหลาย แต่ข้าพเจ้าจะ เชื่อฟังองค์พระผู้เป็นเจ้ามากกว่าท่านทั้งหลาย และในขณะที่ข้าพเจ้ามีชีวิตและมีพละกาลัง ข้าพเจ้าจะไม่ยอมหยุดการปฏิบัติและการพำสอนวิชาปรัชญา....

ข้าพเจ้าเป็นเหมือนดั่งเหือบ (gadfly) ซึ่งองค์พระผู้เป็นเจ้าได้ให้ติดไว้กับนครรัฐแห่งนี้ และ ตลอดทั้งวันและในทุกสถานที่ เหือบตัวนี้ติดอยู่กับท่านทั้งหลาย พยายามกระตุ้นชักชวนรวมทั้งการว่ากล่าวท่านทั้งหลาย....

(กล่าวคือ) ข้าพเจ้าบอกท่านทั้งหลายว่า การกระทำสิ่งที่ท่านมักจะกล่าวว่าจะไม่เคารพเชื่อฟัง ต่อองค์พระผู้เป็นเจ้า และดังนั้น ข้าพเจ้าไม่สามารถที่จะหยุดพูด แต่ละวันข้าพเจ้าพำสอนพำพูดแต่เรื่องคุณธรรม และเกี่ยวกับสิ่งอื่น ๆ ซึ่งท่านจะเห็นว่าข้าพเจ้าตรวจสอบโดย ข้าพเจ้าเอง และคนอื่น ๆ ถือว่าเป็นสิ่งที่เลอเลิศที่สุดของมนุษย์ ชีวิตที่ไม่มีการตรวจสอบหรือทบทวนด้วย

วิจารณ์ญาณย่อมไม่สมควรแก่การดำรงอยู่... ในอีกโลกหนึ่งข้าพเจ้าจะยังสามารถในการแสวงหาติดต่อกันไปยังความรู้ที่แท้และที่จอมปลอม....

และอีกโลกหนึ่งนั้นไม่มีใครจะพิพากษาให้ประหารชีวิตโดยอ้างว่ามีความผิดจากการตั้งคำถาม : แน่นอนย่อมไม่มี ณ ที่นั้น

(James L. Christian. *Philosophy: An Introduction to The Art of Wondering*. Rinehart Press, 1973, p.25)

๑๓. เพลโต (Plato, ๔๒๗-๓๐๗ B.C.)

๑๓.๑ เพลโตผู้เป็นศิษย์เอกของซอคระตีสได้เห็นปัญหาของการสื่อความรู้จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งให้ได้คราวละเป็นจำนวนมาก เพลโตตระหนักดีว่าวิธีการ (Socratic Dialogues) ไต่ตะลึ่คติกของซอคระตีสมีคุณค่า แต่เป็นเรื่องต้องกระทำตัวต่อตัวอันเป็นอุปสรรคต่อการเผยแพร่ความรู้ให้กว้างขวางได้อย่างรวดเร็ว

เพลโตหาทางออกด้วยการใช้วิธีเขียนบทสนทนาหรือไดอะล็อก (dialogue) เป็นวาทกรรมหรือถ้อยความคิด (discourse) ที่ผูกเป็นเรื่องราวแห่งการถกปัญหาต่าง ๆ กันและยังมีการระบุภาวะแวดล้อมเกี่ยวกับเหตุการณ์ประกอบการสนทนาเข้าไปด้วย

๑๓.๒ ข้อเขียนในรูปของไดอะล็อก โดยเพลโตซึ่งถือกันว่ามีสาระและคุณค่ามหาศาล คือ อุดมรัฐ (The Republic) หรือ, เลิศนคร (Paul Friedlander. *Plato : An Introduction*. Translated from the German by Hans Meyerhoff, New York: Harper & Row, 1960.)

เพลโตเปิดสำนักสอน ซึ่งบางครั้งอาจเรียกว่ามหาวิทยาลัยแห่งแรกในนครรัฐเอเธนส์โดยให้ชื่อว่า Academy ซึ่งหมายถึง ,กอไม้' หรือพุ่มพฤษชาอันเป็นสถานที่ซึ่งทำการสั่งสอน

๑๓.๓ ผลงานสุดยอดของ เพลโต ปรากฏในหนังสือที่ถือว่ายอดเยี่ยมและยิ่งใหญ่ คือ หนังสือชื่อ อุดมรัฐ หรือ รัฐอันเลอเลิศ ความหมายคือ ตัวแบบแห่งรัฐ ภาษาอังกฤษที่ใช้ซึ่งแปลมาจากภาษากรีกคือ The Republic เพลโตได้อาศัยบทสนทนา ที่มีอาจารย์ซอคระตีสเป็นตัวเอก เพื่อที่จะหารูปแบบ (Form) ที่เป็นอมตะในสิ่งทั้งหลาย ซึ่งหมายถึงรูปแบบที่มีความเป็นจริงในตัวของมันเองโดยที่ไม่จำเป็นต้องมีการสวมรูปธรรม (concrete)

๑๓.๔ หนังสือ อุดมรัฐ มุ่งแสวงหาสิ่งที่เรียกว่าเป็น, ความถูกต้อง หรือที่เขียน (จิโรซค) เรียกว่า, สัมมา ซึ่งภาษาอังกฤษที่แปลจากภาษากรีก และใช้อักษรครั้งแรกเป็นตัวใหญ่ คือ Justice หมายถึงสิ่งที่ดีหรือเลอเลิศหรือสิ่งที่จะเป็นมงคลหรือคุณธรรมถ้าเลิกก็คือ แต่ละคนจะต้องปฏิบัติ ภารกิจที่เป็นประโยชน์ต่อสังคมในรัฐของตนตามความสามารถของตนเอง (that each man must perform the social service in the state for which his nature was best adapted.)

๑๓.๕ แนวคิดดังกล่าวโยงเกี่ยวกับประเด็นที่ว่า ผู้ที่เป็นนักปกครองที่ยอดเยี่ยมได้ที่สุดนั้น จะต้องเป็น นักปรัชญา (philosophers) ซึ่งได้ผ่านการฝึกฝนด้านต่าง ๆ จนกระทั่งถึงอายุ ๕๐ ปี คือ พร้อมทั้งจะ เป็นผู้นำชุมชนของรัฐได้ ดังกล่าวที่ว่า

Unless Either Philosophers Become Kings In Our States or Those Whom We Now Call Our Kings And Rulers Take to The Pursuit of Philosophy Seriously And Adequately, and There Is A Conjunction of These Two Things, Political Power And Philosophical Intelligence, While The Motley Horde of The Natures Who at Present Pursue Either Apart From The Other are Compulsorily Excluded, There Can be No Cessation of Troubles.

หนังสือเล่มนี้ที่มีสมมติฐานว่าสามารถใช้อำนาจเด็ดขาดได้ ต่อมาถูกวิพากษ์วิจารณ์อย่างรุนแรงโดยนักวิชาการหลายคน รวมทั้ง Karl Popper ผู้เคยเป็นอาจารย์อยู่ ณ มหาวิทยาลัยเคลีฟอร์เนีย, Berkeley ในหนังสือชื่อ The Open Society and its Enemies, Vol.๑ , บทที่ว่าด้วยการ ถูกสะกดจิตโดยเพลโต The Spell of Plato.

๑๔. วิธีการของอาริสโตเติล

๑๔.๑ อาริสโตเติล (Aristotle, 384-322 B.C.) เป็นศิษย์ของเพลโตและเป็นผู้จัดตั้งสำนักวิทยาการที่ เรียกว่า ลิเซียม (Lyceum) อาริสโตเติล เกิดที่เมือง Stagira ในแคว้นแมซิโดเนีย (Macedonia) ศึกษาที่เพลโตเมื่อ อายุ ๑๘ ณ สถาบันที่มีชื่อว่า Academy และคงอยู่ที่นั่นจนกระทั่งถึง มรณกรรมของอาจารย์ คือ ประมาณ ๓๔๗ ปีก่อนคริสต์ศักราช เขาย้ายไปอยู่ที่อื่นอีก ๕ ปี ต่อมาในปี ๓๔๒ ก่อนคริสต์ศักราชได้รับเชิญให้กลับไปยังมาเซโดเนีย (Macedonia) เพื่อสอนกษัตริย์ฟิลิปที่ ๒ แห่งมาเซโดเนีย ต่อมาหลังจากที่ได้เล่าเรียนไปประมาณ ๓-๔ ปี ได้เติบโตใหญ่และพัฒนาจนกระทั่งกลายเป็น พระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช (Alexander the Great) หลังจากเป็นผู้ที่สั่งสอนให้กับราชบุตรแล้ว อาริสโตเติลได้กลับไปยังบ้านเดิม คือ Stagira และไปอยู่ระยะเวลานั้น ๆ

๑๔.๒ ต่อมาจึงได้หวนกลับมาয়นครรัฐเอเธนส์ประมาณ ปี ๓๓๕ ก่อนคริสต์ศักราช และได้เปิดโรงเรียน ปรัชญาขึ้น ซึ่งเรียกว่า ลิเซียม หรือ ลี-ซี-อุม Lyceum หลังจากพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช สวรรคตเมื่ออายุ ๓๓ พรรษาประมาณปี ๓๒๓ ก่อน คริสต์ศักราชได้เกิดมีขบวนการต่อต้านชาวมาเซโดเนีย ในนครรัฐเอเธนส์ อาริสโตเติลจึงได้ตัดสินใจหลบไปอยู่ที่เกาะแห่งหนึ่ง และให้ลูกศิษย์เป็นผู้ดูแลลิเซียมแห่งนั้น เขาถึงแก่กรรมใน ปี ๓๒๒ ก่อนคริสต์ศักราช

๑๔.๓ ผลงานของอาริสโตเติล มีมากและเป็นระดับต้นแบบไม่ว่าด้านสังคมวิทยา ฟิสิกส์ จิตวิทยา ชีววิทยา รวมทั้งที่หนักมาทางปรัชญาและรัฐศาสตร์ ตัวอย่างคือ ๑) Metaphysics

๒) Nicomachean Ethics ๓) Politics ๔) Rhetoric

๑๔.๔ อาริสโตเติล สอนด้วยปากเปล่า และด้วย การเขียนหนังสือ และบรรยายวิชา ความรู้ออกมาอย่างตรง ๆ คือ มีลักษณะคล้ายตาราต่าง ๆ ในปัจจุบัน ทั้งนี้โดยการให้คาอธิบาย โดยการเขียนบรรยาย อัน แตกต่างจากแบบของเพลโต ซึ่งผู้อ่านต้องอาศัยความสามารถในการตีความ หรือแปล ความหมายด้วยตนเองมาก

๑๔.๕ การใช้ร้อยแก้วพรรณนา นักทฤษฎีในยุคปัจจุบันเจริญรอยตามอาริสโตเติล คือ เขียนเรียบเรียงเป็นร้อยแก้วอันเป็นการอธิบายทฤษฎีอย่างตรงไปตรงมา

(B. Jowett. Plato's The Republic. New York: Random House, circa ๑๙๖๐.)

๑๕. ทฤษฎีกับมโนทัศน์

๑๕.๑ ทฤษฎี มีความหมายที่แตกต่างและเกี่ยวข้องกับ ,ความคิดขั้นพื้นฐานหรือ ,หน่วยย่อยแห่งความคิดซึ่งเรียกว่ามโนทัศน์ สังกัป หรือ องค์กร (concept) มโนทัศน์เป็น ความคิดที่เป็นนามธรรม บางท่านแปลว่า ความคิดรวบยอด ปกติคนเราสามารถคิดได้ทั้งในแง่ รูปธรรม และนามธรรม อยู่แล้ว

๑๕.๒ ทฤษฎีเป็นชุดแห่งสังกัป หรือมโนทัศน์ หรือความคิดเชิงนามธรรมที่มีความเป็นเหตุเป็นผลต่อกัน (คือเป็นปัจจัยการซึ่งกันและกัน) ในลักษณะที่หลักแหลมและลึกซึ้งพอสมควร ในทางพุทธ อาจเรียกว่าคิดเชิง

๑) บุคคลาธิษฐาน คือ เปรียบเทียบเป็นรูปธรรม โดยยกตัวอย่างหรือข้อสมมติให้เป็นบุคคลกับการคิดเชิง

๒) ธรรมาธิษฐานซึ่งเป็นการอธิบายแบบนามธรรม

๑๕.๓ ข้อแตกต่างอยู่ที่ว่าคนเฉพาะบางคนเท่านั้นที่สามารถคิดแบบนามธรรมได้มากกว่าคนอื่น ๆ ความคิดเชิงรูปธรรมนั้นเป็นของง่ายและคนส่วนใหญ่มีความสามารถในด้านนี้ หากเรารู้จักต้นมะพร้าวว่าเป็นต้นมะพร้าว หรือครูแดงว่าเป็นครูมัธยม อย่างนี้เป็นแนวคิดเน้นไปทางรูปธรรม ทั้งนี้เพราะเราทราบโดย การสัมผัสด้วยประสาท (senses) ตา หู หรืออื่น ๆ ประกอบกับการใช้ความคิด หากสามารถย้ายความคิดให้ลึกซึ้งกว้างขวางไปอีก ย่อมจะรู้ว่ามะพร้าว คือ ,ต้นไมชนิดหนึ่งหรือรู้ว่าครูมัธยม เป็นข้าราชการรับผิดชอบในการสอนอย่างนี้เป็นแนวคิดเน้นไปทางนามธรรม

๑๕.๔ ความคิดเชิงนามธรรมเป็น ความคิดแบบรวบยอด ครอบคลุมทั่วไป (generalization) คือกินความกว้างกว่าโดยค้ำึงถึง ประเภทหรือจำแนกพวกมากกว่าแต่ละตัวอย่าง ความคิดเชิงนามธรรมมีลักษณะสำคัญ คือ มักใช้ได้กว้าง ๆ โดยทั่วไป (generalization)

มากกว่าการเจาะจง เฉพาะเรื่อง หรือ เฉพาะตัว (specification) การที่จะประกอบขึ้นเป็นอุดมการณ์และทฤษฎี รวมทั้งเป็นปรัชญาได้จะต้องใช้ หน่วยแห่งความคิด ขั้นพื้นฐาน

(Robert E. Goodin and Philip Pettit, ed. Contemporary Political Philosophy : An Anthology. Oxford : Blackwell, 1998.)

๑๖. อุดมการณ์

๑๖.๑ อุดมการณ์เป็นระดับ ,ความเห็น (opinions) ไม่ใช่ระดับ ความรู้ การมีอุดมการณ์หมายถึง การมีทัศนคติและการมีความเชื่อ (beliefs) และศรัทธา (faith) ต่อเรื่องราวต่าง ๆ ต่อสถาบันต่าง ๆ ในสังคม ต่อกระบวนการต่าง ๆ ซึ่ง บ่งบอกถึงการมีโลกทัศน์(worldview) คือความคิดเห็นต่อ ความเป็นไปของโลก ผู้ยึดถืออุดมการณ์ย่อมมีระดับแห่งความยึดเหนี่ยว ความผูกพัน หรือ การแสดงออกที่แตกต่างกันออกไปบางอุดมการณ์มีลักษณะในตนเอง ซึ่งชักจูงใจให้ผู้คิดเห็นปฏิบัติตาม (followers) จำต้องมีความยึดเหนี่ยวอย่างแน่นแฟ้น ปิดประตูรับความคิดเห็นอื่น ๆ หรือใจปิด (closed mind) โดยถือว่านอกรีต

๑๖.๒ Robert E. Lane. Political Ideology: Why The American Common Man Believes What He Does. New York: Free Press of Glencoe, 1963. กล่าวว่า ทุกคนย่อมมีความคิดเชิงการเมืองอยู่ บ้างมีไม่มากก็น้อย แต่ไม่จำเป็นต้องมีระบบหรือกฎเกณฑ์หรือความเป็นเหตุเป็นผลตามหลัก ตรรกวิทยาหรือตรรกศาสตร์

๑๖.๓ นักคิดอเมริกันผู้หนึ่งกล่าวว่าอุดมการณ์ก่อให้เกิดปรากฏการณ์ที่มีการแสดงออกซึ่งความบ้าคลั่งในลัทธิ (อิสม์ —ism) อย่างมากดังที่ได้รับการขนานนามว่าเป็น ,ผู้เชื่อแบบสุด ๆ

๑) (The true believer) ดังปรากฏในหนังสือของ Eric Hoffer. The True Believer. ซึ่งเป็นอาจารย์ของผู้เขียน (จิโรซค) ณ UC, Berkeley

๒) Karl Popper. The Open Society and Its Enemies

๓) Rokeach. The Open and Closed Mind.

อนึ่ง การผูกพันอย่างแน่นแฟ้นต่ออุดมการณ์มักก่อให้เกิดผลในการผลักดันให้มีการปฏิบัติการด้วย คือมิใช่มีลักษณะเป็นเพียงการคิดใน ,หอคิวามงาช้าง (ivory tower) หรือเป็นเพียง ,กายกรรมทางปัญญา (intellectual exercise) แต่อย่างเดียว

๑๖.๔ การให้คาจากัดความ ,ideology' มีปัญหาเกี่ยวเนื่องมาก ดังที่ Bernard Susser เขียนไว้ในหนังสือชื่อ Political Ideology in the Modern World. Boston : Allyn and Bacon, 1995, น. 9-21 ดังนี้

๑) Why don't we simply patch together a serviceable definition and set off on more interesting and productive explorations?,The answer is that the

definition of ideology is not a technical issue that can be casually sidestepped. Understanding why ideology poses such insuperable definitional problems is a critical part of understanding the nature of ideology itself.

๒) Definitions do not come easily, first of all, because the term ideology often serves as a political insult. In one conventional usage, to be called ideological is to be accused of rigidity, fanaticism, shallowness, and conformity.

๓) In other contexts, it is to be dismissed as impractical and starry eyed. In still other usages it denotes the cynical manipulation of ideas for the sake of selfish interests.

๔) No wonder we tend to define ideology as that which our opponents have. For our own favored political ideas more honorable terms like political philosophy are preferred.

๑๖.๕ เพิ่มเติมใน

๑) David E. Apter, ed. Ideology and Discontent. New York: Free Press, ๑๙๖๔.

ผู้เขียน (จิโรโชค) ศึกษาของท่าน ๑ วิชา ณ UC, Berkeley.

๒) William Bluhm. Ideologies and Attitudes. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, ๑๙๗๔.

๓) Judith N. Shklar, ed. Political Theory and Ideology. New York: Macmillan, ๑๙๖๖.

๔) Z. Bauman. In Search of Politics. Cambridge, Polity, ๑๙๙๙.

๕) David Hawkes. Ideology (๒nd ed.), Routledge, ๒๐๐๓.

๖) Kenneth Minogue. Alien Powers: The Pure Theory of Ideology. Palgrave Macmillan, ๑๙๘๕. ว่าด้วยอำนาจภายนอก

๗) Terry Eagleton. Ideology : An introduction. Verso, ๑๙๙๑.

๑๗. ทฤษฎี

๑๗.๑ แนวความคิดขั้นทฤษฎี จะต้องประกอบไปด้วยสิ่งก้ำหรือมโนทัศน์กลุ่มหนึ่งซึ่งถูกจัดให้มีความ เกี่ยวพันเป็นเหตุเป็นผล หรือ ปัจจัยการ (causal relations) ความสัมพันธ์แบบปัจจัยการ จะต้องลึกซึ้งหลักแหลมเพียงพอจึงจะเข้าข่ายทฤษฎี คนทั่วไปไม่รู้จักประชาธิปไตยหรือความคิดทางการเมืองอื่น ๆ ในระดับอุดมการณ์เท่านั้น การกล่าวว่า ประชาธิปไตย คือรัฐบาล

ที่ทาประโยชน์ต่อคนทั่วไปหรือประชาชาติไทย ได้แก่ รัฐบาลของประชาชน, โดยประชาชน และเพื่อประชาชนเป็นการพูดแบบวาทศิลป์หรือเป็นการอธิบายประชาชาติไทยเพียงชั้นอุดมการณ์ คือเพื่อให้แพร่หลายง่าย

๑๗.๒ หากเป็นทฤษฎีย่อมมีการใช้ หลักตรรกวิทยา และแสดงความเป็นเหตุเป็นต่องันอย่างลึกซึ้งว่า การกล่าววลีหรือประโยคสั้น ๆ

(จำนงค์ ทองประเสริฐ. ตรรกศาสตร์. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.)

๑๘. ปรัชญา

๑๘.๑ มีลักษณะเป็นนามธรรมและมีหลักใหญ่ ๆ ไกล่เคียงกับทฤษฎี แต่มีความลึกซึ้งมากกว่าในแง่ที่ว่ามีความเกี่ยวพันนับศาสตร์อื่นมากขึ้น

หนังสือโดย William James Earle. Introduction to Philosophy. NewYork: McGraw- Hill, Inc., 1992, p.1 กล่าวว่

Since Its Origin In Ancient Greece, Philosophy Has Had A Complex History. However, Characteristic of Philosophy are Its Critical Reflection On Inherited Cultural Traditions And Its Pursuit of Conceptual Clarity Through The Analysis of Conceptually Perplexing Questions, Concepts, Problems, and Agruments.

๑๘.๒ ตามรากศัพท์ คือ ภาษากรีก philia, love or friendship, และ sophia, wisdom. แปลว่า พิศมัยใน ความรอบรู้ (,love of wisdom) มีลักษณะแห่ง ความเป็นทั่วไป คือ ใช้ได้กว้างกว่าทฤษฎี มีคาอธิบายเพิ่มเติม คือ

๑) First, As Many of The Ancient Philosophers Pointed Out, It Is Possible to Love Something Wihtout Possessing It. Love Should be Thought of Here, Then, as Involving Desiring or ,Wanting to Have. to be a Philosopher, Accordingly, Involves Striving After Wisdom, Not Necessarily Possessing It.

๒) Second, Wisdom Is Used Inclusively to Cover Sustained Intellectual Inquiry In Any Area, The Understanding And Practiced of Morality, And The Cultivation of Such Enlightened Opinions And Attitudes As Lead to A Life of Happiness and Contentment.

ในยุคเก่าก่อน มีความ คาบเกี่ยว กับวิทยาศาสตร์ ดังระบุไว้ในข้อเขียนของ G. Versey And P. Foulkes. Dictionary Of Philosophy. London: Collins, 1990, P.222 ดังนี้

The Borderline Between Philosophy and What We Now Call Science (To The Greeks, Natural Philosophy) Is Not Clear-Cut. Fundamental Questions

Concerning Features Common To All Things Were Treated By Aristotle Under The Heading Of 'First Philosophy', Later Called Metaphysics. What Survives Of This In Later Terminology Is That In Philosophy We Are Dealing With General Question. นอกจากนี้

To Show That Something Is So We Must Always Starts From Something Else That Has Already Been Established. For This Rason, Much Philosophic Argument Is Negative In Kind Showing That Certain Assumptions Lead To Impossible Onsequences.

๑๘.๓ ประเด็นกว้าง ๆ แห่งการพิจารณาเชิงปรัชญามีอยู่เสมอ ,General questions of a philosophic kind occur in all fields of systematic study. That is why specialists have something to gain from appreciating the nature of general questions.

ตัวอย่าง คือ ในระดับอุดมการณ์ นักทฤษฎีทางการเมืองได้กล่าวว่แนวโน้มของ ๑) พรรค การเมืองมักจะมีจำนวนเหลือเพียง ๒ พรรคใหญ่ ๆ คือ ทวิพรรคหรือ ๒) มีทวิสภา (ไบ-แค้ม-เมอ- รัล-ลิสม์ - bicameralism) หรือ ๓) โลกจะแบ่งออกเป็น ๒ ค่ายหรือ ๒ กลุ่มใหญ่ ๆ (blocs) เท่านั้น

๑๘.๔ ในระดับ ปรัชญาทั่ว ๆ ไป อาจสรุปได้ว่าสรรพสิ่งทั้งหลายมีแนวโน้มที่จะเป็นสอง (duality) เช่น

- ๑) มีขั้วบวกขั้วลบ
- ๒) มีโปรตรอนกับอีเล็ตรอน
- ๓) มีความมืดกับความสว่าง
- ๔) มีดีกับชั่ว
- ๕) มีผู้หญิงกับผู้ชาย ดังปรากฏในสัญลักษณ์แห่งหยินกับหยาง (Yin and Yang)
- ๖) มีเริ่มต้นกับการสิ้นสุด (Alpha and Omega) เป็นต้น

(Bertrand Russell. A History of Western Philosophy. New York: Simon and Schuster, 1959.)

๑๙. สาขาของอภิปรัชญา (Major Areas of Philosophy)

- ๑) ญาณวิทยา (Epistemology)
- ๒) ปรัชญาแห่งศาสตร์ (Philosophy of Science)
- ๓) อภิปรัชญา (metaphysics)
- ๔) Philosophy of mind
- ๕) Philosophy of language
- ๖) จริยศาสตร์ (Ethics)
- ๗) Social and political philosophy
- ๘) ปรัชญาว่าด้วยศาสนา (Philosophy of religion)
- ๙) สุนทรียศาสตร์ Aesthetics: the study or theory of beauty and of the

psychological responses to it. Specifically the branch of philosophy (สาขาปรัชญา) dealing with art (ศิลปะ), its creative sources, its forms and effects (รูปแบบและผลกระทบ)

(W.D. Runciman. Social Science and Political Theory. Cambridge University Press, 1963.)

๒๐. Westernization อັสดงคตานุวัตร (อັสดง+คต+อนุ+วัตร)

ศัพท์นี้เคยเฟื่องอยู่ระยะหนึ่ง ตั้งขึ้นมา เพื่อให้หมายถึงการเลียนแบบตะวันตกหรือการได้รับอิทธิพลจากประเทศอັสดงคต เช่น ในด้าน

- ๑) ความคิดหรือมโนกรรม เช่น ทฤษฎีการเมือง
- ๒) คำพูด เช่น การเรียนรู้ภาษาตะวันตกและการเลียนแบบสำนวนต่างประเทศแห่งโลกตะวันตกเป็นเรื่องทางวจีกรรม
- ๓) การกระทำ เช่น การประกอบพิธีกรรมแบบตะวันตกในพิธีสมรสและอื่น ๆ คือ ในเรื่องเกี่ยวกับกายกรรม
- ๔) รสนิยม เช่น การชอบดนตรีหรือภาพยนตร์โลกตะวันตก

๒๑. Easternization บูรพานุวัตร (บูรพา+อนุวัตร)

การคล้อยตาม ตะวันออกการได้รับอิทธิพลจาก ประเทศแห่งบูรพาทิศ เช่น

- ๑) การรับปรัชญา
 - ก. ฮินดู เช่น เกี่ยวกับบองค์ตรีมูรติ (Trimurti)

ข. พุทธ โดยเฉพาะสายวัชรยานและลัทธิทิเบต (อ่านเพิ่มเติมใน ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เรื่องลัทธิและนิกาย

ค. ปรัชญาจีน โดยเฉพาะลัทธิเต๋า (Taoism) ของเล่าจื๊อ

๑. Lau, D. C. Lao Tzu: Tao Te Ching. London: Penguin Classics, 1963.

๒. Robinet. Isabelle. Taoist Meditation: The Mao-shan Tradition of Great Purity. Albany: SUNY Press, 1993.

๓. Schipper, Kristopher. The Taoist Body. Berkeley: University of California Press, 1993.

๒) การรับรสนิยมแห่งสุนทรียภาพแบบตะวันออก เช่น ดนตรี วรรณกรรม ทั้งระดับแคลสสิก เช่นมหากาพย์มหาภารตะ (Mahabharata) และยุคร่วมสมัย เช่น ดนตรีของคนอินเดีย Ravi Shanker

๓) วัฒนธรรมอื่น ๆ เช่นการบริโภคอาหารจีน

๒๒. Globalization โลกาภิวัตน์

ศัพท์ทางการกำหนดโดยราชบัณฑิตยสถาน (Royal Institute) วัตน์ เปลี่ยน อภิ = ยิ่งใหญ่ โลก = ผืนพิภพโดยทั่วไปถือว่าเป็นกระบวนการ เปลี่ยนแปลงซึ่งเกี่ยวข้องกับ ความก้าวหน้าทางการสื่อสาร (IT—Information Technology) และตามความเห็นของผู้เขียน (จิรัช) เกี่ยวโยงกับลักษณะ ดังนี้

๑) กระชับ (compact)

๒) ฉับไว (instantaneous)

๓) ก้าวไกล (advanced)

๔) ไร้พรมแดน (borderless, far-flung)

๕) ผูกแน่นด้วยเครือข่าย (networking)

๒๓. ศัพท์ของ Alvin Toffler

เกี่ยวกับคลื่นลูกต่าง ๆ แห่งการเปลี่ยนแปลง

๑) คลื่นลูกที่ ๑ การปฏิวัติทางการเกษตร ประมาณ ๒๐,๐๐๐ ปีมาแล้ว

๒) คลื่นลูกที่ ๒ การปฏิวัติทางอุตสาหกรรม ประมาณ ๒๕๐ ปีเศษมาแล้ว

๓) คลื่นลูกที่ ๓ การปฏิวัติทางเทคโนโลยี-สารสนเทศ (IT) จากหนังสือชื่อ คลื่นลูกที่ ๓

(The Third Wave)

(Alvin Toffler. The Third Wave. London : Pan Books,1981.)

โดยวาดภาพหรือจัดรูปแห่งมโนทัศน์ (conceptualize) ว่ามีการเปลี่ยนแปลงระดับ
 มหาศาลในประวัติศาสตร์โลก คือ ช่วงเวลาประมาณภายหลังการส่งมนุษย์ลงดวงจันทร์ได้
 เป็นคลื่นลูกที่ ๓ คลื่นลูกที่ ๓ ผลักดัน ให้เกิดสภาวะแห่งความเป็นโลกาภิวัตน์

๒๔. โลกไร้พรมแดน (borderless world) หมายถึง

๑) ไร้พรมแดนเชิงภูมิศาสตร์ สภภาพของ EU—European Union เป็นตัวอย่างที่
 สำคัญ

๒) ไร้พรมแดนเชิงกาลเวลา กลางวันกลางคืนลดความแตกต่างลงไปมาก มีการทำงาน
 เป็นกะอยู่ ตลอด ๒๔ ชั่วโมง ร้านค้าที่เคยเปิด ๗.๐๐ น. (seven) และปิด ๑๑.๐๐ น. เวลากลางคืน
 (eleven) เปลี่ยนมาเป็นเปิดตลอด ๒๔ ชั่วโมง

๓) ไร้พรมแดนเชิง ,ช่วงชั้นเชื้อสาย' (generation) หรือการลด ,ช่องว่างระหว่างวัย
 (generation gap)

ก. ความคิดเปลี่ยน

ข. สำนวนภาษาและรสนิยมมีแนวโน้มคล้าย ๆ กัน ทั้งนี้เพราะข่าวสารเข้าถึงกันได้
 ผ่าน อินเทอร์เน็ตและอื่น ๆ (Twitter, Facebook)

ค. ตัวอย่างผู้ไม่มีประสบการณ์ของสงครามโลกครั้งที่ ๒ สามารถเรียนรู้ได้จากละคร
 โทรทัศน์เช่น

๑) เรื่องคู่กรรม โดยทมยันตี หรือ

๒) จากหนังสือของนักประพันธ์ เช่น โดย รงค์ วงษ์สวรรค์ หรือ

๓) จากภาพยนตร์เรื่อง The Longest Day เกี่ยวกับการบุกขึ้นบก ณ หาดนอร์ม็องดี
 (ยุทธการดี เดย์ D-Day) ในฝรั่งเศสวันที่ ๖ มิถุนายน ๒๔๘๗ นาโดย นายพล ดไวท์ ดี ไอเซนเฮาว์
 (Dwight D. Eisenhower)

๒๕. ว่าด้วยพาราไดม์ (กระบวนทัศน์, มหัทศน์, ทรศนะแม่บท, กรอบความคิดหลัก)

What is a Paradigm Shift ? ว่าด้วยการปรับเปลี่ยนพาราไดม์

Exactly what is a paradigm shift ? First of all, in the larger ,social sphere, it
 is a rare event. In science, perhaps less so. Yet in the entire history of Western
 Civilization, states social historian W. Kirk MacNulty, only three social changes
 sufficiently fundamental to be considered paradigm shifts have occurred.

MacNulty lists these changes in the fundamental assumptions governing
 Western society : (๑) the shift that occurred in Greece about 400 years before the

Christian era and related to the decline of the pantheon of gods and the rise of the city-state as the central institution in society ; (๒) the shift that occurred in Medieval Europe during the period between A.D. 1350 and 1660, known as the Renaissance and Reformation/Counter Reformation, change from a theocratic to a humanistic/mystical/scientific paradigm ; and (๓) the shift from a basically agrarian to a technological/ industrial paradigm, which occurred widely in Europe about 1800.

During the many centuries within each stage, members of society generally agreed on the story that made sense of their world. People shared a common perspective and were usually satisfied to view the world through that lens. Even great conflicts, terrible difficulties, and horrible brutalities were and are accepted by society, as long as they are effectively explained by the existing paradigm.

According to (Thomas) Kuhn, the differences between successive [scientific] paradigms are both necessary and irreconcilable. ,Since new paradigms are born from old ones he writes, ,they ordinarily incorporate much of the vocabulary and apparatus ... that the traditional paradigm had previously employed. But they seldom employ these borrowed elements in quite the traditional way. Communication across the revolutionary divide [caused by a new paradigm] is inevitably partial.

Kuhn offers the examples of laymen who scoffed at Einstein's general theory of relativity because, in their understanding of the term ,space, it obviously could not, as Einstein asserted, be ,curved. Again, say Kuhn, consider those who called Copernicus mad for saying that the earth moved. Yet the ,earth that these men knew clearly could not be moved ; indeed, it embodied the notion of a fixed position.

While neither Kuhn nor MacNulty would consider these examples sufficiently fundamental to warrant use of the term ,paradigm shift,' Barker's understanding of paradigm shifts includes them among the following dramatic changes that have occurred in the industrialized world since 1960 :

- Environmentalism สภาวะแวดล้อม

- Consumerism; บริโภคนิยม
- The American civil rights movement;
- Instantaneous world communication;
- Widespread use of personal computer;
- Political terrorism as an everyday activity;
- Deregulation of U.S. banking, airlines, telecommunications, trucking;
- Higher energy prices and new pricing forces;
- The loss of the U.S. position as the world's leading manufacturer;
- Japan as a producer of the highest quality products

As this list indicates, Barker believes that a paradigm shift occurs simply whenever, the rules change, thereby changing the way to be successful. Significantly, all of these shifts were largely unpredictable. But they happened. And they caused people to view the world in a new different way. That is the popular understanding of a paradigm shift.

Paradigm shifts generally include and are composed of many individual trends, none of which are sufficiently fundamental to be considered paradigm shifts. For example, trends in the industrial-to service-based economy shift would include: (๑) the U.S. industrial-based economy reached its peak around 1945 when employment was 39 percent of the total workforce ; (๒) by 1985, it had shrunk to 21 percent ; (๓) it is expected to shrink to ๕ percent by the turn of the century contributed 35 percent of GNP in 1945, 28 percent in 1985, and is expected to fall to 24 percent in the year 2001. Women-in-management writer Sally Helgesen, commenting on the way in which particularly female characteristics of leadership are contributing to new management models, notes that a paradigm shift is occurring, away from pyramidal structures and hierarchical processes to web-like structures and circular processes.

(Gerald Nadler and Shozo Hibino. Creative Solution Finding : The Triumph of Breakthrough Thinking over Conventional Problem Solving. Prima Publishing, 1999.)

๒๖. สังคมวิทยา สังคมศาสตร์ และสังคมวิทยาแนวใหม่

๒๖. ๑. สังคมวิทยาในฐานะเป็นสาขาหนึ่งของสังคมศาสตร์ ในบรรดาสรรพวิชาทั้งหลาย นั้น องค์การ Unesco เคยแบ่งออกเป็นหมวดวิชาใหญ่ ๆ มีด้วยกันสาม ได้แก่

๑) หมวดวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ (Natural Sciences) ซึ่งมีสาขาวิชาต่าง ๆ เช่น ฟิสิกส์ เคมี, ชีววิทยา, ธรณีวิทยา, ดาราศาสตร์

๒) หมวดมนุษยศาสตร์ (Humanities) ซึ่งมีสาขาวิชาต่าง ๆ เช่น ปรัชญา, ภาษาและวรรณคดี

๓) หมวดสังคมศาสตร์ (Social Sciences) ซึ่งมีสาขาวิชาต่าง ๆ เช่น รัฐศาสตร์, สังคมวิทยา, จิตวิทยา, กฎหมาย, ประวัติศาสตร์, เศรษฐศาสตร์ เป็นต้น สังคมวิทยาเป็นสาขาหนึ่งของสังคมศาสตร์ ซึ่งสนใจศึกษาพฤติกรรมเชิงสังคมของมนุษย์ สังคมวิทยาเกี่ยวข้องกับวิชาสาขาอื่น ๆ โดยเฉพาะในหมวดสังคมศาสตร์ด้วยกัน ดังนั้น ควร เข้าใจสาขาวิชาอื่น ๆ ในหมวดสังคมศาสตร์ด้วย

๒๖.๒ สังคมวิทยากับเศรษฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ศึกษาเกี่ยวกับการผลิตสินค้า (production), การจำแนกแจกจ่าย หรือวิภาค สินค้า(distribution)และการให้บริการ (services) ที่เกี่ยวกับเครื่องอุปโภคและเครื่องบริโภค เท่าที่เป็นมาในโลกตะวันตกโดยเฉพาะสมัยที่เรียกว่า สำนักคลาสสิก (Classical School) ในประเทศอังกฤษเศรษฐศาสตร์สนใจเรื่องที่มีพื้นเพเกี่ยวกับ เศรษฐศาสตร์โดยตรง เท่านั้น เช่น ในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างราคากับ อุปทาน (supply) การเคลื่อนไหวของเงิน ฯลฯ ในยุคคลาสสิกไม่ค่อยมีการศึกษาเกี่ยวกับพฤติกรรมและสาเหตุแห่งความเป็นไปใน เศรษฐกิจของมนุษย์หรือเกี่ยวกับกระบวนการผลิตในฐานะที่เป็นองค์การสังคมแบบหนึ่ง

เมื่อเร็ว ๆ นี้ นักเศรษฐศาสตร์เริ่มให้ความสนใจศึกษาเกี่ยวกับมูลเหตุจูงใจ (motivation) ในเรื่องทางเศรษฐกิจ บุพเจตนา ณ ที่นี้ คือ ปัจจัยทางจิตวิทยา ที่ทำให้มีการผลิตสินค้ามากขึ้นเพียงใด และรวมทั้งศึกษาสาเหตุว่า ทำไมสินค้าบางชนิดจึงเป็นที่นิยม หรือไม่นิยมของผู้บริโภค นอกจากนี้ เศรษฐศาสตร์ในปัจจุบันได้ให้ความสนใจ ศึกษาเกี่ยวกับสภาวะแวดล้อมหรือปัจจัย อื่น ๆ เช่น บทบาทของรัฐบาล, บทบาทของสถาบันการศึกษา, บทบาทของสถาบันศาสนาใน ส่วนที่ เกี่ยวพันกับพฤติกรรมทางเศรษฐกิจด้วย เศรษฐศาสตร์ ได้ให้ความสนใจกับการคาดคะเนหรือทำนายเหตุการณ์ทางเศรษฐกิจ เช่น เมื่อใดจะเกิดเงินเฟ้อ (inflation) เงินฝืด (deflation) สังคมวิทยาสนใจทุกสิ่งทุกอย่างในชีวิตของสังคม ดังนั้น มีการค้นคว้าที่เกี่ยวกับเรื่องทางเศรษฐศาสตร์ด้วย เช่น มีสาขาสังคมวิทยา ดังนี้ คือ สังคมวิทยาอุตสาหกรรม (Industrial sociology), สังคมวิทยาทาง เศรษฐกิจ (Economic sociology), สังคมวิทยาว่าด้วยการอาชีพ

๒๘.๓ สังคมวิทยากับรัฐศาสตร์ (Political Science)

๑) รัฐศาสตร์เกี่ยวข้องกับการบ้านเมือง การแผ่นดิน หรือ กิจการระดับรัฐ

คำนิยามที่หนึ่ง : รัฐศาสตร์ศึกษา “ใครได้อะไร เมื่อใด และอย่างไร”

(ดูรายละเอียดในหนังสือของ แฮโรลด์ แลสเซลล์ -w ไม่ออกเสียง Harold Lasswell, Politics : Who gets what, when, how.)

คำนิยามที่สอง : รัฐศาสตร์ศึกษา “เกี่ยวกับความยุติธรรมหรือความถูกต้อง คือ เรื่องที่ว่าใครควรจะได้รับปฏิบัติอย่างไรในเมื่อเทียบกับผู้อื่น” (Carl J. Friedrich, Man and His Government. Mcmillan, McGraw-Hill, 1963, p.256.)

คำนิยามที่สาม : รัฐศาสตร์ศึกษาเรื่องเกี่ยวกับการมีอิทธิพลและผู้มีอิทธิพล (influence and the influential)

คำนิยามที่สี่ : คำนิยามนี้ถือได้ว่าสมบูรณ์ที่สุด คำนิยามนี้มีว่ารัฐศาสตร์เกี่ยวข้องกับเรื่องใหญ่ ๓ เรื่องด้วยกัน คือ

ก. กิจกรรมที่มีศูนย์กลางอยู่ที่การแข่งขันหรือขัดแย้งกันระหว่างบุคคลด้วยกัน ระหว่างกลุ่มชน (เช่น องค์กร, ชุมชน, สโมสร, พรรคการเมือง), ระหว่างสังคมต่าง ๆ (เช่น การสงครามระหว่างประเทศ) เพื่อได้มาซึ่งประโยชน์บางอย่าง

ข. การแข่งขันหรือการขัดแย้งนั้นโดยปกติเกิดขึ้นใน

๑) สถานการณ์ที่มีการเปลี่ยนแปลง และ

๒) ในสถานะที่มีการขาดแคลน หรือมีจำกัด

ค. การแสวงหาประโยชน์มีผลกระทบกระเทือนอย่างมากต่อสังคมทั้งสังคม หรือต่อคนส่วนใหญ่ในสังคม

(Sheldon S. Wolin, Politics and Vision. Little, Brown, 1960, p.10.)

๒) รัฐศาสตร์ให้ความสนใจเรื่องพลาณาภาพหรืออำนาจ (power) ในสังคมมาก โดยเฉพาะในองค์การรูปนัยหรือองค์การที่เป็นทางการ (formal organizations) ส่วนสังคมวิทยามักสนใจทั้งองค์การที่เป็นรูปนัยและอรูปนัย (formal and informal organizations) องค์การรูปนัย คือ มีการวางกฎเกณฑ์ระเบียบแบบแผนที่แน่นอน หรือเป็นกิจจะลักษณะ, มีการจดทะเบียนหรือมีการทำให้ถูกต้องตามกฎหมายขององค์การรูปนัย มีตัวอย่าง คือ บริษัท, กองทัพ, หน่วยราชการ องค์การอรูปนัย มีตัวอย่าง คือ ชุมชน, ชมรมระหว่างมิตรสหาย, หรือครอบครัว, กลุ่มวงศาคณาญาติ เป็นต้น

๓) ปัจจุบันนี้รัฐศาสตร์สนใจศึกษาปัจจัยทางสังคมที่มีส่วนสัมพันธ์กับกระบวนการ หรือวิถีทางการเมืองมากยิ่งขึ้น ดังนั้น จึงมีศาสตร์ผสมเกิดขึ้น เช่น

ก) สังคมวิทยาการเมือง (Political Sociology) ซึ่งศึกษาปัจจัยทางสังคม เช่น ภูมิหลังทางการศึกษา, ระดับชนชั้นอันมีผลต่อสถานะ และกระบวนการทางการเมือง

ข) สังคมวิทยาการทหาร (Military Sociology) ซึ่งศึกษาอาชีพทหาร, องค์กรทางทหารและกิจการทางทหารในส่วนที่เกี่ยวกับสภาวะทางสังคมวิทยา

ค) สังคมวิทยาทางกฎหมาย (Sociology of Law) ซึ่งศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างตัวบทกฎหมาย, กระบวนการทางกฎหมาย ฯลฯ ในส่วนที่เกี่ยวกับตัวผู้ร่างกฎหมาย, ผู้ใช้กฎหมาย และชนบทรรมนิยมประเพณีของสังคม

๒๘.๔ สังคมวิทยากับประวัติศาสตร์

๑) นักประวัติศาสตร์ ให้ความสนใจกับการเรียงลำดับเหตุการณ์ต่าง ๆ ให้ถูกต้องตามข้อเท็จจริงให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ และสนใจสิ่งที่เป็นมาแล้วในอดีตมากกว่าสภาพเหตุการณ์ปัจจุบัน ประวัติศาสตร์สนใจเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่ผ่านมาแล้วในระยะเวลาต่าง ๆ กัน ประชาชนมีความเห็นแตกต่างกันว่า เหตุการณ์ล่วงหน้ามาแล้วก็ปัจจุบันเป็น ประวัติศาสตร์ เช่น บางท่านถือว่าการเป็นประวัติศาสตร์ ควรเท่ากับ ช่วงอายุของคน (generation) คือประมาณ ๒๕-๓๐ ปี ช่วงอายุหรือช่วงแห่งวัย หมายถึง อายุที่ก่อตั้งครอบครัว บางท่านถือว่าเหตุการณ์ที่เป็นประวัติศาสตร์ควร จะผ่านมาแล้ว ๑๐ ปี หรือหนึ่งทศวรรษ บางท่านถือว่าแม้เหตุการณ์ผ่านหนึ่งวัน ก็เป็นประวัติศาสตร์ ได้แล้ว ในกรณีนี้ข่าวสารต่างๆ ในหน้าหนังสือพิมพ์ หรือที่ออกรายการวิทยุเป็นข้อมูลทางประวัติศาสตร์ไปแล้ว

๒) สังคมวิทยาเอาใจใส่กับเหตุการณ์ต่าง ๆ เช่นเดียวกับประวัติศาสตร์ แต่สังคมวิทยาพยายามมองหากฎเกณฑ์ หรือปัจจัยทางสังคมที่ก่อให้เกิดเหตุการณ์เหล่านั้นขึ้นมาด้วย กฎเกณฑ์ที่ศึกษามักจะพยายามมองจากแง่มุมของสภาพครอบครัว, การรับมรดก, การแบ่งช่วงชั้นของบุคคล, ระดับการศึกษา เป็นต้น

๓) โดยปกตินักสังคมวิทยาศึกษา เหตุการณ์ที่ไม่ล่วงเลยมานานนักและโดยเฉพาะมักมุ่งศึกษาสภาพในปัจจุบัน

๔) นักประวัติศาสตร์มักสนใจเรื่องราวใหญ่ ๆ หรือเหตุการณ์สำคัญ ๆ เช่น การปฏิวัติ, การสงคราม, สภาพข้าวยากหมากแพง, วาตภัย หรือประวัติบุคคลสำคัญหรือผู้เป็นวีรบุรุษ วีรสตรี

๕) แต่นักสังคมวิทยาเชิงประวัติศาสตร์ (Historical Sociologist) มักให้ความสำคัญกับเหตุการณ์อื่น ๆ ที่ไม่ค่อยตื่นเต้นนัก เช่น การเปลี่ยนระบบกรรมสิทธิ์ที่ดิน, การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ระหว่าง เพศหญิง เพศชายในครอบครัว, การสืบต่อมรดก ฯลฯ

๖) อย่างไรก็ตาม นักประวัติศาสตร์อาจเป็นนักสังคมวิทยาที่ดี และอาจมีนักสังคมวิทยาที่เป็นนักประวัติศาสตร์ที่ดีด้วยก็ได้ ข้อมูลของทั้งสองวิชาสามารถนำมาเกี่ยวพันซึ่งกันและกันเพื่อความถูกต้องทางวิชาการได้

๒๘.๕ สังคมวิทยากับจิตวิทยา

๑) จิตวิทยาเป็นศาสตร์ของจิตหรือกระบวนการทางจิต จิตวิทยาศึกษา การรับรู้ทางประสาทต่าง ๆ การเรียนรู้และการรู้ (perception, learning and cognition) จิตวิทยาศึกษา อารมณ์มูลเหตุจูงใจที่ทำให้คนมีพฤติกรรมต่าง ๆ กันบุคลิกภาพ, ความจำ, สติปัญญา(ไอ. คิว. I.Q.) เป็นต้น ในเรื่องของความจำมีการศึกษาทางจิตวิทยาว่าทำไมคนจึงจำได้และระลึกเรื่องเก่าได้นอกจากนี้ ยังพยายามค้นคว้าความจำแบบกรณีพิเศษที่เรียกว่าความจำแบบกล้องถ่ายรูป (photographic memory) ซึ่งเคยมีตัวอย่างในเรื่องของพระอานนท์ ซึ่งจำได้ทุกอย่างทุกอย่างที่ได้ยินได้ฟังหรือได้ทราบมาในเรื่องเกี่ยวกับสติปัญญา จิตวิทยาศึกษาระดับไอ.คิว. (I.Q.) ของคนโดยทั่วไป นอกจากนี้ยังศึกษากรณีของผู้มีสติปัญญาเป็นเลิศมาตั้งแต่เด็ก (ยูวอัจฉริยชน หรือ precocious, พร็โคเซียซ)และผู้มีสติปัญญาเป็นเลิศเมื่อพ้นวัยเด็กแล้ว (อัจฉริยชน genius)

๒) จิตวิทยามีรากฐานจากชีววิทยาและสรีรวิทยามาก

๓) จิตวิทยาพยายามศึกษาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพฤติกรรมของมนุษย์โดยให้เกี่ยวกับสังคมน้อยที่สุดเท่าที่จะน้อยได้

๔) สังคมวิทยากับจิตวิทยาใกล้ชิดในสาขาที่เรียกกันว่าจิตวิทยาสังคม (social psychology) จิตวิทยาสังคมพยายามมองเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งในแง่สังคมและจิตวิทยา เช่น ในการที่พยายามหาสาเหตุว่าทำไมสงครามจึงเกิดขึ้น อาจพบว่า

ก. ผู้นำทางการเมืองมีจิตไม่ปกติซึ่งเป็นสาเหตุทางจิตวิทยา

ข. และอาจมีปัจจัยทางสังคมเข้ามาเกี่ยวพัน เช่น ก่อสงครามเพื่อลดจำนวนประชากร เป็นสาเหตุทางสังคมวิทยาการก่อหวอดขบวนการนักศึกษาซึ่งมีขึ้นครั้งแรกในสหรัฐอเมริกา ที่มหาวิทยาลัยแคลิฟอร์เนีย ณ นครเบิร์คลีย์ เมื่อปี ค.ศ.๑๙๖๔ (พ.ศ.๒๕๐๗) อาจมองได้ทั้งสองแง่ กล่าวคือหัวหน้า ขบวนการ (movement) เป็นนักพูดที่สามารถโน้มน้าวจิตใจผู้ฟังจำนวนพันได้เป็นสาเหตุทางจิตวิทยา การโน้มน้าวนี้ทำได้ง่ายขึ้นเพราะภาวะทางสังคม คือ นักศึกษา กำลังเอือมระอา กับสภาพของสถาบันการศึกษา ซึ่งใหญ่โตมโหฬาร อันมีนักศึกษามากจน ได้ชื่อว่าเป็น , "พิศาลมหาวิทยาลัย" , "มหิ้ามมหาวิทยาลัย" (เม็กกะเวอร์ สซิตี—megaversity) ซึ่งเป็นสาเหตุทางสังคมวิทยา

๒๘.๖ สังคมวิทยากับปรจิตวิทยา (Parapsychology) ปรจิตวิทยาเป็นสาขาวิชาที่ใกล้เคียงกับจิตวิทยาแต่ขณะนี้ยังไม่ได้เป็นวิทยาศาสตร์ใน ระดับเดียวกับจิตวิทยา ปร แปลว่า อื่น เช่น ปรโลก แปลว่า โลกอื่น ปรจิตวิทยา คือ การศึกษา ปรากฏการณ์ทางจิตที่ผิดแปลกไปจากเรื่องที่เป็นปกติวิสัย ผู้ค้นคว้าเชิงปรจิตวิทยามาก คือ นักวิชาการอเมริกันชื่อ ศาสตราจารย์ไรน์ (Rhine) ปรจิตวิทยา สนใจในปรากฏการณ์ที่ไม่สามารถอธิบายด้วยหลักวิทยาศาสตร์ธรรมดา เช่น เรื่อง

หุทิพย์ตาทิพย์ (ใช้ศัพท์ภาษาฝรั่งเศส คือ Clairvoyance ออกเสียงว่า แคลร์ว็วย็อง), เรื่องการลู่ไฟ ไม่ไหม้ผู้ลู่, เรื่องโทรจิต (telepathy) คือ การติดต่อถึงกันได้โดยกระแสจิตโดยไม่เห็นหน้าและโดยไม่ ต้องใช้เครื่องมือกลไกทางวิทยาศาสตร์ และเรื่องการมีกายทิพย์ (astral body) เป็นต้น

๒๘.๗ สังคมวิทยากับจิตวิเคราะห์ศาสตร์ จิตวิเคราะห์ศาสตร์ (ไซโค แอนนาลิซิส) เป็นความพยายามที่จะเข้าใจกันบึ้งหรือ ส่วนที่ลึกที่สุดของจิต โดยเฉพาะในส่วนที่เป็นใต้สำนึก (subconscious) หรือไร้ สำนึก (unconscious) ภาวะใต้ สำนึก(คือยังพอจะรู้ได้ด้วยตนเองได้) กับ ภาวะไร้สำนึก (ต้องอาศัยการวิเคราะห์ของจิตแพทย์ หรือ นักวิเคราะห์ศาสตร์) มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมทางสังคมของมนุษย์ ผู้สถาปนาจิตวิเคราะห์ให้เป็นศาสตร์ขึ้นมาคือ ซิกมันด์ ฟรอยด์ (Sigmund Freud) ชาว ออสเตรีย ในเชิงจิตวิเคราะห์ศาสตร์ ฟรอยด์กล่าวว่าจิตมนุษย์ประกอบด้วย id, ego, superego.

๑) id (อึด) คือ อานาจฝ่ายต่ำ, กิเลส, ตัณหา, ความก้าวร้าว, อึดเป็นแรงผลักดันภายใน

๒) ego (อีโก้) คือ อัตตะ หรืออัตตา หรือตัวเราเอง

๓) superego (ซูเปอร์อีโก้) คืออุดตตรอัตตะ หรือมโนธรรม ซูเปอร์อีโก้เป็นผลจากที่ได้รับอบรม หรือถ่ายทอดจากครอบครัว และจากหน่วยอื่น ๆ เช่น โรงเรียน, จากสื่อมวลชน และเพื่อนร่วมงาน ซูเปอร์อีโก้ เป็นตัวเหนี่ยวรั้งตัวอึด ซูเปอร์อีโก้เกี่ยวพันกับคาสอนของบิดามารดา คาสอนทางศาสนาต่าง ๆ กฎเกณฑ์หรือระเบียบของสังคมอัตตะ คือ ตัวเราซึ่งตามทฤษฎีของฟรอยด์เป็นผลจากต่อสู้กันระหว่างอำนาจฝ่ายต่ำ (อึด) กับฝ่ายสูงหรือมโนธรรม (หาซูเปอร์อีโก้ชนะ ย่อมทำให้เราเป็นคนดี หากอึดชนะ ย่อมทำให้กายเป็นทุขกรหรือยูวอาชญากร, juvenile delinquents), ผู้ติดยาเสพติด(drug addicts) และอาชญากรประเภทต่าง ๆ สังคมวิทยาสนใจพฤติกรรมของคนในสังคม และการมีความรู้ทางจิตวิเคราะห์ ช่วยให้เข้าใจถึง สาเหตุแห่งการประพฤติปฏิบัติของคนไม่ว่าในทางที่ถูกตามทานอง คลองธรรมหรือที่ผิดจารีต

๒๘.๘ สารสามประการของสังคมวิทยา มีคำจำกัดความมากมายเกี่ยวกับสังคมวิทยา สำหรับของศาสตราจารย์ Alex Inkeles แห่งมหาวิทยาลัย Harvard มีว่า “เป็นการศึกษาเพื่อเข้าใจความมีระเบียบแบบแผนทางสังคม รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงหรือการสืบทอดทางสังคม” คำนิยามของนักวิชาการอเมริกันผู้นี้ สมควรแยกออกเป็นสามองค์ประกอบ ด้วยกัน ได้แก่ การศึกษาภาวะที่เป็นระเบียบ, ภาวะที่ไร้ระเบียบหรือภาวะอุปกติและภาวะที่มีการเปลี่ยนแปลง

๒๘.๙ องค์ประกอบที่หนึ่ง : สังคมวิทยาศึกษาระบบแบบแผนหรือภาวะปกติ (order) สังคมวิทยาศึกษาเหตุการณ์หรือพฤติกรรมที่เกิดขึ้นใน รูปแบบหรือกระสวน (Pattern) ที่เป็นปกติ วิสัยหรือพอคาดการณ์ได้ว่าจะเกิดขึ้นเช่นนั้นเรื่อย ๆ ไปภายใต้เงื่อนไขบางอย่าง เช่นตอนเช้าทุกคนที่ไม่ป่วยหนัก (เงื่อนไขอย่างหนึ่ง) จะลุกขึ้นมาแปรงฟัน เมื่อฝนตกคนส่วนมากจะสวมเสื้อฝนหรือ

การรุ่ม เป็นต้น พฤติกรรมหรือปรากฏการณ์ปกติ เช่นว่านั้นเกิดขึ้นโดยไม่มีเจตนาหรือตั้งใจอย่างอื่น ๆ ของ กระสวน หรือรูปแบบแห่งพฤติกรรมทางสังคม มีมากมาย ได้แก่

ประการที่หนึ่ง การสวมเสื้อผ้าตามสมัยนิยม ขณะจะออกนอกบ้านจัดเป็นกระสวนหรือรูปแบบของวัฒนธรรมอย่างหนึ่ง

ประการที่สอง การตัดผมเป็นครั้งคราวและสม่ำเสมอ

ประการที่สาม การขับรถชิดถนนด้านใดด้านหนึ่ง (ในสหรัฐอเมริกาและอีกหลายประเทศชิดขวา, ในประเทศไทยกระสวน คือขับรถชิดซ้าย)

ประการที่สี่ การทักทายโอบาปราศรัยเมื่อคนรู้จักพบกัน (กระสวนในประเทศไทย คือ สวัสดี, ในสหรัฐอเมริกา คือ เฮลโล หรือ ไฮ)

ประการที่ห้า การอาบน้ำเป็นปกติวิสัย

ประการที่หก การยื่นสตางค์ค่ารถเมล์ให้คนเก็บ

ประการที่เจ็ด การเชื่อฟังตำรวจจราจร

ประการที่แปด การชำระเงินเมื่อซื้อสินค้า

ประการที่เก้า การไหว้ผู้ใหญ่ หรือปูชนียบุคคล

ประการที่สิบ การใช้คำพูด “ผม, คุณ” ในสังคม ฯลฯ

พฤติกรรมที่เกิดขึ้นแต่ละวันอันเป็นของนำอัจฉริยะที่ไม่ต้องมีการบังคับข่มขู่โดยตรงแต่เป็นเรื่องของคนในสังคมปฏิบัติเอง รัฐบาลหรือผู้มีอำนาจไม่จำเป็นต้องบังคับให้ถูกฟังหรือหิวผมปรากฏการณ์ต่าง ๆ เหล่านี้เป็นไปโดยมีกลไกแห่งการควบคุมทางสังคมแบบอรูปนัยหรือแบบไม่เป็นทางการ (informal social control) คือ คนในสังคมควบคุมกันเองตัวอย่างของการควบคุมทางสังคมแบบอรูปนัย คือ ถ้าใครไม่อาบน้ำเป็นปกติวิสัยเพื่อนฝูงก็อาจ ค่อนแคะ หรือบอกให้รู้โดยทาจมุกพูดพืดให้ได้ยิน ถ้าไม่สวัสดีหรือไม่โอบาปราศรัยเมื่อพบเพื่อนฝูงต่อไปก็จะมีเพื่อนฝูงเองการที่มนุษย์ในสังคมมีการประพฤติปฏิบัติในกิจกรรมต่าง ๆ นับรวมเป็นหมื่น ๆ หรือแสน ๆ อย่างในแต่ละวันโดยที่กิจกรรมเหล่านั้นดำเนินไปโดยไม่ต้องมี ใครบอกหรือบงการ นับว่าเป็นแบบแผนหรือภาวะปกติ ซึ่งดำเนินไปได้โดยอัตโนมัติเชกสเปียร์ (William Shakespeare) กวีเอกชาวอังกฤษ ได้กล่าว ว่า โลกนี้คือละครโรงใหญ่ หมายความว่าแต่ละคนมีบทบาท (role) ของตนเอง และต่างแสดงออกในรูปของการปะทะสังสรรค์หรือสัมพันธ์กับผู้อื่น โดยรูปแบบที่พอคาดคะเนได้ เช่นเมื่อมีการยืม ทักทายโดยปกติย่อมมีการยิ้มตอบ เป็นต้น

การมีระเบียบแบบแผนคือ การมีกระสวนนานาชนิดในสังคมนี้ มีมาน้อยแตกต่างกันไป แล้วแต่สังคม การมีแบบแผนในเรื่องบางอย่าง จนถึงขนาดบังคับข่มขู่กันโดยไม่จำเป็นนั้นย่อมขัดกับสิทธิมนุษยชนในบางสังคม เช่น ภายใต้ลัทธิเผด็จการมีการบังคับให้มีพฤติกรรมคล้าย ๆ กัน เช่น ให้ อ่านหนังสือที่รัฐบาลกำหนด หรือให้ไว้ทรงผมหรือแต่งตัวตามแนวที่บังคับ การบังคับให้ประพฤติ

ปฏิบัติเหมือน ๆ กันนี้เป็นการวางวงกรอบแห่งพฤติกรรมหรือที่เรียกว่า forced conformity แต่หากพฤติกรรม เกิดขึ้นเองและปฏิบัติซ้ำ ๆ โดยใจสมัครและโดยผ่านเวลานาน ๆ เรียกว่า พฤติกรรมเข้าสู่สภาพแห่งการเป็นประเพณี (tradition)

๒๘.๑๐ องค์ประกอบที่สอง : สังคมวิทยาศึกษาความไม่มีระเบียบแบบแผนหรือสภาพปกติ (Disorder) นอกจากการศึกษาภาวะความเป็นระเบียบแล้ว สังคมวิทยายังศึกษาพฤติกรรมหรือปทัสถาน (norms) ในสังคมที่ไม่มีการปฏิบัติตาม คือ มีผู้ฝ่าฝืน หรือปฏิบัติที่ผิดแปลกไป ตัวอย่างของสภาพไร้ระเบียบแบบแผน คือ การขับรถเร็วเกินกำหนด, การไม่เดินตามทางม้าลาย, การจรรยา, อาชญากรรม, การประพฤตินิติศีลธรรมหรือระบบแบบแผนประเพณี, การก่อเหตุร้าย, สงคราม และการเดินขบวนประท้วง การฝ่าฝืนปทัสถานหรือบรรทัดฐานย่อมมีอยู่ในทุกสังคม แต่หากมีมากเกินไปจนยอมทำให้สังคมอยู่ไม่ได้โดยปกติสุข การฝ่าฝืนที่เห็นชัดได้แก่ การปล้นสะดมควรกล่าวในที่นี้ว่า เสรีภาพในการแสดงความคิดเห็น หรือการกระทำที่แตกต่างจากคนทั่วไป (เนียนหรือนั่นคอนฟอร์มิตี, non-conformity) แต่ไม่ถึงกับเป็นพิษเป็นภัยต่อผู้อื่นย่อมอาจเป็นผลดีต่อ สังคมนั้นเอง ทั้งนี้เพราะอย่างน้อยที่สุดก็เป็นการปล่อยให้ระบายความรู้สึกอัดอั้นตันใจ เป็นการช่วยไม่ให้เกิดความรุนแรงประทุขึ้นได้

๒๘.๑๑ องค์ประกอบที่สาม : สังคมวิทยาศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

สังคมวิทยาศึกษาการเปลี่ยนแปลงที่มีขึ้นทั้งโดยที่เป็นปกติวิสัย และอปกติวิสัย การเปลี่ยนแปลงในสังคมย่อมมีอยู่เสมอสมดังที่พระพุทธรองค์ได้สั่งสอนไว้ถึงหลักอนิจจัง ปราชญ์กรีกโบราณก็ได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงไว้โดยยกอุทาหรณ์ที่ว่า ,ท่านไม่อาจกระโดดลงไปในแม่น้ำได้สองครั้ง (You cannot jump into same river twice.) ทั้งนี้เพราะประการหนึ่งตัวบุคคลเปลี่ยนไปแม้ในช่วง ๑ นาที เซลล์ (กลล) ในร่างกายคนไม่มีอยู่นิ่ง, มีการสลายตัวไปเรื่อย ๆ นอกจากนี้ ตัวแม่น้ำเองก็ไม่ใช่แม่น้ำสายเดิมอีกต่อไปแม้เวลาห่างกันชั่วขณะ เพราะย่อมไหลอยู่เสมอในทางสังคมวิทยา อนิจจังมีมากมายประเภท เช่น การเปลี่ยนแปลงในแง่ของแฟชั่น (fashion)หรือการเห่อชั่วครั้งชั่วคราว, การเปลี่ยนแปลงในอัตราที่ไม่เท่ากันหรืออย่างที่เราเรียกกันว่า เป็น ,ความล้ำ' หรือ ,ความเฉื่อย ทางวัฒนธรรม (culture lag or cultural lag.)

๒๙. สภาพทั่วไปของสังคมวิทยา : เจริญที่สุดในสหรัฐอเมริกา

สังคมวิทยาเป็นศาสตร์ที่อายุน้อยมากเมื่อเทียบกับศาสตร์อื่น ๆ โดยเฉพาะที่เป็นวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ การค้นคว้าวิจัยทางสังคมวิทยาสสมัยใหม่ต้องใช้เงินทองจำนวนมาก โดยเฉพาะการวิจัยสนาม (field research) การวิจัยสนาม คือ การหาข้อมูล (data) ใหม่ ๆ จากการออกไปสำรวจและค้นคว้าตาม สถานที่ต่าง ๆ เพราะเหตุที่ว่าการศึกษาวิจัยต้องใช้ทรัพยากรมากและเหตุอื่น ๆ ทำให้สังคมวิทยาซึ่งเริ่มต้นใน ฝรั่งเศส และเติบโตมาด้วยความพยายามของแม็กซ์ เวเบอร์

, ปราชญ์ชาวเยอรมัน ได้ขยายตัวและ เจริญรุ่งเรืองที่สุดในสหรัฐอเมริกาในปัจจุบัน ศาสตราจารย์ ลิปเซ็ต (Seymour M. Lipset) แห่งมหาวิทยาลัย แคลิฟอร์เนีย และต่อมา มหาวิทยาลัย สแตนฟอร์ด ได้เขียนไว้ในหนังสือชื่อ รัฐชนหรือ Political Man, New York : Doubleday, ๑๙๖๐, p.๓๓๒. ว่าเฉพาะที่มหาวิทยาลัยแคลิฟอร์เนีย ณ นครเบิร์คลีย์ (University of California, Berkeley) ในสมัยหนึ่งมีนักสังคมวิทยามากกว่าจำนวนนักสังคมวิทยาที่มีอยู่ในประเทศ อังกฤษและ ประเทศแคนาดา รวมกัน ในปัจจุบันเริ่มมีนักสังคมวิทยามากขึ้นในยุโรปและในสหภาพโซเวียต นัก สังคมวิทยาในเอเชีย เริ่มมีมากขึ้นในญี่ปุ่นและอินเดีย ในสหรัฐอเมริกามีผู้สนใจเรื่องราวของสังคม วิทยาอยู่เสมอ เช่น ในคอลัมน์ของหนังสือพิมพ์ หรือวารสารต่าง ๆ หรือในรายการวิทยุและโทรทัศน์ ในวารสารรายสัปดาห์ชื่อไทม์ (Time) ของ สหรัฐอเมริกา ในฉบับประจำวันที่ ๕ มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๓ มีเรื่องน่ารู้เกี่ยวกับ New Sociology หรือ สังคมวิทยาแนวใหม่ ซึ่งสมควรถอด ความและ เรียบเรียงตามสาระได้ดังนี้

๓๐. สังคมวิทยาแนวใหม่

คนโดยทั่วไปมองนักสังคมวิทยาว่าเป็นผู้เขียนหนังสือหรือตำราที่อ่านเข้าใจยาก มีนัก สังคมวิทยาบางคนซึ่งตั้งใจจะให้มึนลักษณะเช่นว่านั้น คือ เขียนยาก ๆ เพื่อให้รู้สึกว่าการสังคมนิเทศเป็น วิทยาศาสตร์ที่ยากแขนงหนึ่ง แต่ในปัจจุบันนี้สังคมวิทยากำลังมีการเปลี่ยนแปลงภายในอย่างขนาน ใหญ่บุคคลที่มีบทบาทในการเปลี่ยนแปลงอันนำไปสู่สังคมวิทยาแนวใหม่ ได้แก่ ศาสตราจารย์ฮอโร วิตซ์ (Irving Louis Horowitz) ซึ่งประกาศออกมาตรง ๆ ว่าเขาสนใจ แนวโน้มใหม่ ให้เกิดขึ้นใน วิชาสังคมวิทยา ศาสตราจารย์ฮอโรวิตซ์ปฏิเสธ คาเชิญที่จะไปในมหาวิทยาลัยเงินเดือนแพง ๆ เขา ยินดีไป รับตำแหน่งหัวหน้าภาควิชาสังคมวิทยาของมหาวิทยาลัยรัตเกอร์ส (Rutgers) สาขาลิฟิงสตัน สถาบันแห่งนี้เป็นที่รวมของบรรดานักศึกษาผู้มาจากครอบครัวที่ยากจน และผู้มีเชื้อสายนิโกร ศาสตราจารย์ฮอโรวิตซ์ เป็นผู้นำคนหนึ่งของสังคมวิทยาแนวใหม่เขาพยายาม คางกัดความใหม่ ๆ ในเรื่องต่าง ๆ เช่นในเรื่อง การเบี่ยงเบนทางสังคม (deviance) หรือปัญหา ทางสังคม ศาสตราจารย์ผู้นี้กล่าวว่าการศึกษาที่เรากำลังจะถือว่าเป็นปัญหาสังคมในสหรัฐอเมริกาใน เมื่อ ๔๑ เปอร์เซ็นต์ของการสมรสในประเทศนั้นลงเอยด้วยการแยกทางเดินระหว่างสามีภรรยา ความหมายก็ คือ เมื่อมีการหย่าร้างมากดังเช่นว่านั้น น่าจะเป็นเรื่องปกติวิสัยมิใช่เป็นการเบี่ยงเบน ดังนั้น แนวโน้มของสังคมวิทยา คือ ควรมองที่สถาบันครอบครัวว่าเหมาะสมหรือถูกต้อง เพียงใดใน สังคมแทนที่จะไปมองไปที่ข้อบกพร่องอันเกิดขึ้นในการสมรส หรือถือว่าการหย่าร้างเป็น ปัญหา สังคม การมองสถาบันครอบครัวว่าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมเป็นการมองไปที่ประเด็นใหญ่ซึ่ง จะช่วย ให้เข้าใจสังคมและองค์ประกอบของสังคมดีขึ้น

๓๑. สังคมแนวใหม่เน้นเรื่องการเปลี่ยนแปลง

การให้ความสำคัญกับการเปลี่ยนแปลงแทนที่จะย้ายเรื่องการอยู่คงที่หรือการมีเสถียรภาพในสังคมเป็นผลงานของศาสตราจารย์ ซีไรท์ มิลล์ (C.Wright Mills) แห่งมหาวิทยาลัยโคลัมเบีย เป็นส่วนใหญ่(ท่านถึงแก่กรรมในปี ค.ศ.๑๙๖๒ เมื่ออายุเพียง ๔๒ ปี) ศาสตราจารย์มิลล์ ซึ่งเป็นนักสังคมวิทยาแนวใหม่คัดค้านความเชื่อที่ว่าสังคมมีแนวโน้มไปสู่ การอยู่คงที่และการเป็นระเบียบเรียบร้อย (order) ศาสตราจารย์ฮอรวิตซ์ เป็นผู้รับช่วงความคิด ของมิลล์ที่ว่า สังคมมนุษย์มีแนวโน้มไปในทางการเปลี่ยนแปลงมากกว่าการอยู่คงที่ ฮอรวิตซ์ เป็นบุตรของ คนทากุญแจเชื้อสายที่มาจากรัสเซียบิดาของเขาไม่รู้หนังสือเลย ฮอรวิตซ์ได้เคยเดินทางไปศึกษาสังคมในอเมริกาใต้ และได้ประสบการณ์เกี่ยวกับการแตกแยกการขัดแย้งภายในสังคม ศาสตราจารย์ฮอรวิตซ์เป็นผู้ซึ่งมีส่วนร่วมในการก่อตั้งและดำเนินงานวารสาร แทรนแซกชัน (Trans-actions) ซึ่งมีเข็มไปในทางสังคมวิทยาแนวใหม่

๓๒. สังคมวิทยาแนวเดิมเป็นไปแนววิทยาศาสตร์บริสุทธิ์

ประเด็นที่ก่อให้เกิดความยุ่งยากในสังคมวิทยาแนวเดิม ได้แก่ การปฏิบัติตรงตามกฎต่าง ๆ ของสังคมวิทยา โดยไม่ยอมวินิจฉัยข้อบกพร่องที่อาจมีขึ้นได้ กฎหรือหลักการของสังคมวิทยาแนวเดิม คือ ตรงตามสูตรของวิทยาศาสตร์ทางสังคม กฎของสังคมวิทยาแนวเดิมมีดังนี้ ประการแรก : การละเว้นจากการออกความเห็น หรือการวางทฤษฎะกลาง ๆ (ethical neutrality) ในเรื่องทางศีลธรรม การมีทฤษฎะกลาง ๆ คือ ไม่แสดงทฤษฎะว่าสิ่งทีวิจัยนั้นดีหรือไม่ดี, ควรหรือไม่ควร ตัวอย่าง คือ อาจวิจัยเกี่ยวกับการติดยาเสพติด โดยไม่แสดงความคิดเห็นว่าการติดยาดังกล่าวเป็นของดีหรือไม่ดี

ประการที่สอง : การเลือกปัญหาสำหรับวิจัยเพราะสามารถวิจัยได้โดยวิธีทางวิทยาศาสตร์ ไม่ใช่เพราะปัญหานั้นมีความสำคัญในตัวของมันเอง นักสังคมวิทยาแนวเก่า เป็นห่วงเรื่องความถูกต้องทาง

วิทยาศาสตร์มาก ดังนั้น จึงเน้นการวัดหรือการทดลองทางวิทยาศาสตร์ แต่ปรากฏว่าในบางเรื่องไม่สามารถทำการทดลองได้ง่าย ๆ เช่น เรื่องของการไม่มีความเชื่อหรือการไม่มีความรู้ใด ๆ เลย

ประการที่สาม : นักสังคมวิทยาแนวเก่า เห็นด้วยกับการแยกตนเองในฐานะเป็นนักวิทยาศาสตร์ทางสังคมออกจากสภาพแห่งการเป็นผู้มีความรับผิดชอบทางการเมืองและ ทางศีลธรรมจรรยา นักสังคมวิทยาแนวเก่าไม่คำนึงว่าผลแห่งการค้นพบของตนจะกระทบกระเทือนเรื่อง ของมนุษยธรรม หรือศีลธรรมจรรยา

๓๓. สังคมวิทยาแนวใหม่มองโลกเหมือนกับว่าเป็นห้องทดลองขนาดใหญ่ของสังคม

นักสังคมวิทยาแนวใหม่ ซึ่งศาสตราจารย์ฮอรวิตซ์ เป็นหัวแรงหนึ่งนั้นถือว่าโลก (สังคมทั้งหมด) เป็นเสมือน ห้องทดลองมหาศาลแทน ที่จะเอาห้องทดลอง (ที่สร้างขึ้นหรือสมมติขึ้นแคบ ๆ) เป็นแหล่งศึกษา การมองโลกว่าเป็นเสมือนห้องทดลอง คือ การพิจารณาสภาพความเป็นจริงหรือ การได้สัมผัสกับประสบการณ์ในชีวิตจริง เช่น ในสลัมหรือในเรือนจำนักสังคมวิทยาแนวใหม่ถือว่าต้องศึกษามนุษย์ในทุกแง่ทุกมุม ดังนั้น จึงไม่จำกัดว่าจะใช้วิธีการทางสังคมวิทยาเท่านั้น แต่อาจใช้วิธีการทางจิตวิทยาหรือทางประวัติศาสตร์ศึกษาด้วยก็ได้

ในการศึกษาเรื่อง เรือนจำ ศาสตราจารย์ทางจิตวิทยาผู้หนึ่งได้เข้าร่วมกับแนวใหม่ในสังคมวิทยา ด้วยการให้นักโทษหกคนในคุก ซาน เควนติน(San Quentin) ในรัฐแคลิฟอร์เนีย เป็นผู้ช่วยในการวิจัยค้นคว้าหาความจริงว่าเรือนจำเป็นสถานที่ซึ่งก่อให้เกิดการกระทำที่โหดร้ายรุนแรง ทั้งนี้เพราะมีสภาพแวดล้อมในเรือนจำไม่ดี การที่ให้นักโทษผู้มีประสบการณ์โดยตรงเป็นผู้วิจัยปรากฏว่าได้ทราบข้อมูลใหม่ ๆ ซึ่งแต่ก่อนไม่มีใครเปิดเผยมาก่อนเลย

นักสังคมวิทยาแนวใหม่มีบทบาทต่าง ๆ กัน เช่น มีบทบาทในการสนับสนุนให้รัฐบาลอเมริกันช่วยเหลือผู้ยากจนโดยวิธีการประชาสงเคราะห์ บางคนมีส่วนร่วมในการตั้ง “หน่วยช่วยงาน” ให้ผู้ว่างงาน

นอกจากนี้ คณะกรรมการระดับชาติเพื่อค้นหาสาเหตุและหาทางป้องกันการกระทำอันรุนแรงและที่เสียเลือดเนื้อ (ซึ่งประธานาธิบดีอเมริกันสั่งให้ตั้งขึ้นมา) หลังจากการจลาจลวุ่นวายในสหรัฐอเมริกา เมื่อปลายปี ค.ศ.๑๙๖๕ ยังคล้อยตามข้อเสนอของนักสังคมวิทยาแนวใหม่ที่จะไม่ให้สลัมหรือแหล่งเสื่อมโทรม ถูกรื้อถอนโดยปลูกอาคารที่ใหญ่โตขึ้นแทน เพราะการกระทำเช่นนั้นเท่ากับเป็นการสร้างความเดือดร้อนให้แก่ผู้ยากจน ผู้ไม่มีเงินเช่าหรือซื้ออาศัยสังคมวิทยาแนวใหม่สนใจปัญหาสังคมมากกว่าสภาพปลอดภัย

นักสังคมวิทยาแนวใหม่เป็นห่วงข้อบกพร่องของโลกมากกว่าข้อดีที่มีอยู่แล้ว สังคมวิทยาแนวใหม่สนใจในปัญหาสังคมมากกว่าสภาพปกติ การสนใจปัญหาสังคมของสังคมวิทยาแนวใหม่ มุ่งที่จะให้สังคมดีขึ้น ดังนั้น สังคมวิทยาแนวใหม่จึงใกล้ชิดกับหลักการทางสังคมสงเคราะห์หรือสวัสดิการทางสังคม (Social welfare) หลักสังคมสงเคราะห์ คือ มีการปฏิบัติให้สภาพสังคมดีขึ้นกว่าเดิม

อนึ่ง ศาสตราจารย์ฮอรวิตซ์ เป็นห่วงว่านายแพทย์ที่จะเชี่ยวชาญสังคมนั้นป่วยพอ ๆ กับสังคมเอง นายแพทย์ ณ ที่นี้ คือ นักวิชาการ นักวิชาการบางคนอาจไม่ทราบสมมติฐานของโรค (ปัญหา) ที่แท้จริง นอกจากนี้ นักวิชาการบางคนอาจเพื่อฝันวางโครงการเกินขอบเขต จึงกลายเป็นตัวปัญหาเสียเอง และไม่อาจแก้ไขปัญหาใด ๆ ได้

สังคมวิทยาและศาสตร์อื่น ๆ แนวใหม่ดึงดูดให้คนสนใจสังคมวิทยามากขึ้น
การที่เกิดสังคมวิทยาแนวใหม่ซึ่งมีความสนใจที่จะช่วยเหลือเกื้อกูลเพื่อนมนุษย์มีส่วนที่ทำให้มีนิสิตนักศึกษาตื่นตัว เข้าศึกษาวิชาสังคมวิทยามากขึ้นอย่างไม่น่าเชื่อ เช่น

๑) ที่มหาวิทยาลัย**ปรีนสตัน** ในสหรัฐอเมริกาปรากฏว่าภายในช่วงเวลาเพียง ๔ ปี จำนวน นักศึกษาในวิชาสังคมวิทยาเพิ่มขึ้นถึง ๒๐๐ % คือ ขึ้นเป็นถึง ๑,๐๐๐ คน

๒) ที่วิทยาลัยของรัฐที่เมือง**ซานโฮเซ(San Jose)** ในแคลิฟอร์เนีย มีนักศึกษาสังคมวิทยา ขยาย มากขึ้นถึง ๓๕๐ % ภายในระยะเวลา ๓ ปีเท่านั้น สังคมวิทยาเกี่ยวข้องกับสาขาวิชาอื่น ๆ ในหมวดสังคมศาสตร์ สังคมวิทยาแนวใหม่กำลังเป็นที่ นิยมมากละมีส่วนผลักดันให้คนนิยมศึกษา สังคมวิทยา และศึกษาเพื่อพัฒนาให้ดีขึ้น

บทที่ ๓ พุทธปรัชญาเถรวาท (ยุคบาลี)*

๑. พระพุทธศาสนากับพุทธปรัชญา

“ปรัชญา” เป็นคำสันสกฤตตรงกับคำบาลีว่า “ปัญญา” แปลว่า ความรู้ทั่ว ความรู้รอบ ความรู้เข้าใจชัดเจน ความรู้หยั่งเห็นภายใน แต่ในบริบททางปรัชญา คำว่า “ปรัชญา” ที่แปลมาจากคำอังกฤษว่า “Philosophy” นั้นหมายถึง “ความรักในความรู้” นักวิชาการนิยมแปลว่าความรู้รอบ และโดยสาระแล้วมีนัยบ่งถึงความใฝ่รู้และวิธีการแสวงหาความรู้มากกว่าตัวความรู้ ปรัชญาจึงเป็นเรื่องความรู้ที่ลึกซึ้งและใฝ่รู้เกี่ยวกับสิ่งต่างๆ ในจักวาล การเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไปของปรากฏการณ์ มีการตั้งสมมติฐานว่า ปรากฏการณ์ที่พบเห็นอยู่เป็นนิรันดร์เป็นมายาและมีบางสิ่งที่อยู่เหนือปรากฏการณ์ขึ้นไป นักปรัชญาเป็นคนที่ชอบคิดชอบถามทำตัวเป็นเด็กต่อโลกเสมอ “ความใฝ่รู้เป็นอารมณ์ของนักปรัชญา ปรัชญาเริ่มต้นที่ความใฝ่รู้” ความรู้เชิงปรัชญาเป็นความรู้แบบปลายเปิด^๑ เมื่อพิจารณาดูแล้ว ทิศทางของปรัชญาน่าจะแตกต่างตรงข้ามจากทิศทางของพระพุทธศาสนา

“พระพุทธศาสนา” แปลว่า คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า มีนัยครอบคลุม (๑) ธรรม คือ คำสอนแสดงหลักความจริงที่ควรรู้ และแนะนำหลักความดีที่ควรประพฤติ (๒) วินัย คือ คำสั่งข้อบัญญัติที่วางไว้กำกับความประพฤติให้เป็นระเบียบเรียบร้อยเสมอ^๒ รวมเรียกธรรมวินัย อีกนัยหนึ่งมีนัยครอบคลุมประมวลสิกขาบทสำหรับภิกษุและภิกษุณีสงฆ์ (พระวินัย) ประมวลพระสูตรและพระธรรมเทศนารวมทั้งคำบรรยายธรรมและเรื่องเล่าต่างๆ (พระสูตร) ประมวลหลักธรรมและคำอธิบายในรูปหลักวิชาการล้วนๆ เป็นปรมัตถธรรม (พระอภิธรรม) นอกจากนี้ยังมีองค์ประกอบย่อยของความเป็นพระพุทธศาสนา คือ ศาสนบุคคล ศาสนวัตถุ และศาสนพิธี

ในเรื่องนี้มีคำถามใน ๒ ประเด็นคือ “(๑) ในพระพุทธศาสนามีประเด็นไหนบ้างที่เป็นพุทธปรัชญา? (๒) พระพุทธศาสนากับพุทธปรัชญาเหมือนกันหรือต่างกันอย่างไร?” แท้จริงแล้ว

* พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์) , **พุทธปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๔๗-๖๖.

^๑ พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **ปรัชญากรีก: บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๐), หน้า ๖-๑๑.

^๒ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๖๑๖๔, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส.อาร์.พี.ริ้นติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๖๙.

สาระพุทธปรัชญารวมกันอยู่ในพระพุทธานันตนเองโดยเฉพาะส่วนที่เป็นศาสนธรรม แม้แต่ศาสนวัตถุและศาสนาพิธีบางอย่างมีนัยเชิงปรัชญาแฝงอยู่ นัยเชิงปรัชญาก็คือหลักการหรือแนวคิดที่เป็นพื้นฐานของศาสนธรรมและศาสนพิธีนั้นๆ อีกนัยหนึ่ง “พุทธปรัชญา” มุ่งถึงวิธีการนำเสนอหรือระเบียบวิธีมากกว่ามุ่งเนื้อหาสาระ ดังนั้นตามนัยที่ ๒ ประเด็นที่เป็นพุทธปรัชญาไม่ได้อยู่ที่เนื้อหาความเป็นพุทธปรัชญาขึ้นอยู่กับวิธีการนำเสนอโดยมีองค์ประกอบเสริมเข้ามาอีก ๒ ส่วน คือ

ส่วนที่ ๑ มूलเหตุจูงใจและลักษณะการแสดงธรรม

พระพุทธดำรัสที่ทรงแสดงด้วยมูลเหตุจูงใจเพื่อความเรียบร้อยดีงามแห่งสงฆ์ เช่น อาณาปาติโมกข์ว่า “ก็ภิกษุใดเสพเมถุนธรรม เป็นปาราชิก หาสังวาสามีได้”^๓ หรือแม้กระทั่งโอวาทปาติโมกข์ที่ว่า “ไม่ทำความชั่วทุกอย่าง ทำความดีให้สมบูรณ์ ทำจิตให้ผ่องใส” อย่างนี้จัดเป็นพระพุทธานัน พระพุทธดำรัสที่ทรงแสดงด้วยการตรัสถามเพื่อสืบบย้อนไปหาความจริงเกี่ยวกับปรากฏการณ์ในโลก จัดเป็นพุทธปรัชญา เช่น^๔

พระพุทธเจ้า : สังขารทั้งหลายเที่ยงหรือไม่เที่ยง?

ภิกษุทั้งหลาย : ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข?

ภิกษุทั้งหลาย : เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า

พระพุทธดำรัสที่แสดงธรรมชาติหรือลักษณะของขันธ ๕ ด้วยพุทธประสงค์ที่จะให้ผู้ฟังเข้าใจโลกและปรากฏการณ์ จัดเป็นพุทธปรัชญา เช่น^๕ ภิกษุทั้งหลายรูปไม่เที่ยง แม้เหตุปัจจัยที่ทำให้รูปเกิดขึ้นก็ไม่เที่ยง รูปที่เกิดขึ้นจากสิ่งที่ไม่เที่ยง ที่ไหนจักเที่ยงเล่า? ข้อความที่แสดงความเป็นเหตุและผลกันของสรรพสิ่งซึ่งเป็นกฎธรรมดาประจำโลก จัดเป็นพุทธปรัชญา เช่น^๖ ภิกษุทั้งหลาย ปฏิจจสมุปบาทเป็นอย่างไร? คือ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี ตถาคตเกิดขึ้นก็ตามไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุอันนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา (อัมมฉฐิติ) ความเป็นไปตามธรรมดา (อัมมนิยาม) ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ (อิทัปปัจจยตา) ก็ยังคงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้น ครั้นรู้บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติกำหนด เปิดเผยจำแนก ทำให้ง่ายแล้วตรัสว่า “เธอทั้งหลายจงดูเถิด” พระพุทธเจ้าดำรัสตอบปัญหาที่ว่า^๗ อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยที่ทำให้คนเกิดเป็นมนุษย์มีอายุสั้น เป็นต้น?” โดยตรัสว่า “สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน (กัมมัสสกเก) มีกรรมเป็นทายาท (กัมมทายาท) มีกรรมเป็นกำเนิด (กัมมโยนิ) มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ (กัมมพันธุ์) มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย

^๓ วิ.ม. (ไทย) ๑/๓๙/๒๙.

^๔ วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐/๒๙.

^๕ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๐/๓๑.

^๖ ส.นิ. (ไทย) ๑๗/๔๘/๓๔.

^๗ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๙-๒๙๗/๓๔๙-๓๕๗.

(กัมมปฏิสนธิ) กรรมย่อมจำแนกให้สัตว์ทั้งหลายให้เลวและดีต่างกัน” การตรัสเพียงเท่านั้นเป็นพระพุทธานุชาสนา แต่ถ้าวิเคราะห์ต่อไปอีกว่า “เพราะเหตุไรจึงเป็นอย่างนั้น? มีอะไรเป็นองค์ประกอบเพื่อเป็นเกณฑ์ตัดสิน? ในกรณีความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผลเป็นเส้นตรงหรือไม่?” การถามเชิงวิเคราะห์ต่อยอดอย่างนี้จัดเป็นพุทธปรัชญา

ส่วนที่ ๒ เนื้อหาของพุทธธรรมและลักษณะการอธิบาย

ปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน หรือพุทธธรรมที่ว่าด้วยชั้นธ ธาตุ ปฏิจจสมุปบาท ไตรลักษณ์ จัดเป็นพุทธปรัชญาเชิงอภิปรัชญา ที่ว่าด้วยเรื่องอายตนะ วิญญาณ สัญญา วิญญาณ ปัญญา วิชชา วิปัสสนาญาณ จัดเป็นพุทธปรัชญาเชิงญาณวิทยา เนื้อหาที่ว่าด้วยเรื่องศีล ๕ กุศลกรรมบถ ๑๐ มรรคมีองค์ ๘ บารมี ๑๐ ราชธรรม ๑๐ จักรวรรดิวัตร ๑๒ เป็นต้น จัดเป็นพุทธปรัชญาเชิงจริยศาสตร์

อย่างไรก็ตาม พระพุทธศาสนากับพุทธปรัชญาไม่มีความเหมือนและความต่างกันชัดเจน พุทธธรรมทั้งหมดเป็นพระพุทธศาสนา จะมีความเป็นพุทธปรัชญาหรือไม่ขึ้นอยู่กับลักษณะการอธิบาย เช่น อายตนะ ๑๒ กับวิญญาณ ๖ ถ้าเป็นการอธิบายเชิงพรรณนาว่า อายตนะ ๑๒ คือ ตา + รูป หู + เสียง จมูก + กลิ่น ลิ้น + รส กาย + โสภณวัตถุ + ใจ + ธรรมารมณ์ เมื่ออายตนะแต่ละคู่มากระทบกัน เช่น ตากับรูปกระทบกันเกิดการรับรู้ทางตา เรียกว่า จักขุวิญญาณ เป็นต้น การนำเสนอเชิงพรรณนาอย่างนี้จัดเป็นพระพุทธศาสนา ถ้าอธิบายเชิงวิเคราะห์ว่า เมื่อตากระทบกับรูป เพราะเหตุไรจึงทำให้เกิดการรับรู้ทางตา? ความเป็นตา (จักขุตา) กับความเป็นรูป (รูปตา) มีภาวะร่วมกันและกันอยู่ใช่หรือไม่? สาเหตุที่ทำให้เกิดการรับรู้ทางตา เพราะตากับรูปมีภาวะ ๒ ส่วน คือ (๑) ภาวะของตัวเอง (๒) ภาวะร่วมกัน สาเหตุที่ตาไม่สามารถได้ยินเสียง เพราะขาดภาวะร่วมกัน การนำเสนอเชิงวิเคราะห์อย่างนี้จัดเป็นพุทธปรัชญา

คำถามประเด็นต่อมาคือ “พระพุทธศาสนากับพุทธปรัชญาเหมือนกันหรือต่างกันอย่างไร?” ก่อนที่จะตอบคำถามนี้ควรทำความเข้าใจก่อนว่า “อะไรคือศาสนา? อะไรคือปรัชญา” ศาสนาคือระบบความเชื่อและคำสอนที่สอนให้บุคคลกระทำบางอย่างและงดเว้นการกระทำบางอย่าง เพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุดที่ถือประเสริฐที่สุดสำหรับมนุษย์ โดยนัยนี้ พระพุทธศาสนาซึ่งเป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า พระสาวก พระสาวิกา รวมทั้งอุบาสกอุบาสิกาที่มีภูมิรู้และภูมิธรรมก็คือระบบความเชื่อและคำสอนทำนองเดียวกันนั้น ส่วนปรัชญาก็คือการแสวงหาความจริงอันติมะ (ความจริงสูงสุด – Ultimate Reality) เกี่ยวกับมนุษย์และโลกภายนอกด้วยมนุษย์ด้วยการใช้เหตุผล พิจารณาสาระดังกล่าวมานี้พอทำให้ได้คำตอบว่า “พระพุทธศาสนากับพุทธปรัชญาโดยสาระแล้วไม่ต่างกัน แต่ต่างกันที่วิธีการนำเสนอ นั่นคือพุทธปรัชญาได้แก่ หลักคำสอนเกี่ยวกับสัจธรรม (ความจริง) จริยธรรม (หลักปฏิบัติ) บางประการของพระพุทธศาสนาที่นำมาศึกษาวิเคราะห์ด้วยการ

ใช้เหตุผล” “วิธีการของปรัชญาวิธีการของปรัชญาก็คือการตั้งประเด็นสงสัย ตั้งคำถามแล้วนำเสนอ เหตุผลที่จะสนับสนุนหรือโต้แย้ง แต่ท้ายที่สุดแล้วจะไม่มีมีการนำเสนอบทสรุปที่ชัดเจนเพราะประเด็นทางปรัชญาจะมีลักษณะเป็นประเด็นปลายเปิด มีช่องทางเปิดโอกาสให้แต่ละคนได้แสดงความคิดเห็นสนับสนุนหรือโต้แย้งได้ตลอดเวลา

๒. วิธีการนำเสนอแนวคิดเชิงปรัชญาของพระพุทธเจ้า

“ปรัชญา” ในส่วนที่เป็นตัวความรู้ (หรือองค์ความรู้) หมายถึง ความรู้ที่ยังถกเถียงกัน ได้ ยังอยู่ในขั้นสงสัย เป้าหมายของปรัชญาคือรู้เพื่อรู้ หรือรู้เพื่อสืบค้น ส่วนความรู้ใดที่มีบทสรุปชัดเจนสามารถตั้งทฤษฎีได้ จะกลายเป็นศาสตร์เฉพาะสาขาใดสาขาหนึ่ง ชาวพุทธถือว่าความรู้ในพระพุทธศาสนามีความชัดเจนแจ่มแจ้ง ไม่คลุมเครือ พิสูจน์ได้โดยหลักแห่งเหตุและผล (หลักปฏิจจสมุปบาท) นักวิชาการทางปรัชญาส่วนมากจึงไม่ยอมรับว่าพระพุทธศาสนาเป็นปรัชญาสมัยหนึ่ง เมื่อสคารวมาณพกราบทูลถามว่า “มีสถนพราหมณ์พวกหนึ่งอ้างว่าพวกตนบรรลุถึงฝั่งขั้นสุดท้ายของความรู้ในปัจจุบัน รู้หลักพื้นฐานของพรหมจรรย์ ในกลุ่มคนเหล่านั้นพระพุทธเจ้าองค์อยู่ในกลุ่มไหน?” พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “เรารู้ความแตกต่างของสมณพราหมณ์ผู้อ้างตนว่า บรรลุถึงฝั่งขั้นสุดท้ายของความรู้ในปัจจุบัน รู้หลักพื้นฐานของพรหมจรรย์ ๓ กลุ่ม คือ (๑) อนุสสวิกา ผู้จบไตรเพท (๒) ตักกิวิมังสี นักตรรกะและปรัชญา (๓) ผู้ประสพการณ์รัฐธรรมนูญด้วยตนเอง เราอยู่ในกลุ่มนี้”

พระพุทธเจ้าไม่ได้ปฏิเสธแนวคิดเชิงปรัชญาทั้งในฐานะที่เป็นหลักการหรือทฤษฎี ทั้งในฐานะที่เป็นมรรคาหรืออุบายที่จะนำไปสู่ความดับทุกข์ แต่ทรงปฏิเสธทำที่ของคนในยุคนั้นต่อแนวคิดเชิงปรัชญา เพราะทำที่ดังกล่าวเป็นไปในเชิงวิชาการ ไม่ได้มีจุดมุ่งหมายที่จะประยุกต์สู่ภาคปฏิบัติ เมื่อคราวตรัสรู้ใหม่ ขณะประทับขัดสมาธิ เสวยวิมุตติสุขอยู่ ณ ควางตันโพธิพฤกษ์ พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลม (สมุทยวาร- ฝ่ายเกิด) เริ่มต้นว่า “เพราะอวิชชา เป็น ปัจจัย สังขาร จึงมี ” จบลงว่า “ เพราะชาติ เป็น ปัจจัย ชรามณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส จึงมี ” และทรงพิจารณาโดยปฏิโลม (นิโรธวาร- ฝ่ายดับ) เริ่มต้นว่า “เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ” จบลงว่า “เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสจึงดับ”^๔ ปฏิจจสมุปบาท คือหลักการที่แสดงความเป็นเหตุเป็นผลที่นำไปอธิบายโลกและปรากฏการณ์ได้ทั้งหมด พระพุทธเจ้าทรงพิจารณา

^๔ สุนทร ธีรังสี, *พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๘-๑๐.

^๕ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๗๕/๕๙๙-๖๐๐, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑-๓/๑-๖.

ปฏิจจสมุปบาท ทรงเน้นกระบวนการคือหลักการที่แสดงความเป็นเหตุผลในปัจจุบันชาติ ไม่นับแบบผู้เกิดขึ้นเป็นตัวตนแล้ว และจบลงด้วยขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อูปายาส ซึ่งเป็นอาการทางจิตของมนุษย์ผู้เกิดขึ้นเป็นตัวตนแล้วนั่นเอง แต่แท้จริงแล้ว ปฏิจจสมุปบาทอธิบายได้ ๒ แบบ คือ

แบบที่ ๑ แบบข้ามภพข้ามชาติ แบ่งออกเป็น ๓ ช่วงชีวิต คือ ^{๑๐}

(๑) อวิชชาและสังขาร เมื่อไม่รู้จึงปรุงแต่งจิตให้ดีบ้าง ชั่วบ้างกระทำการกรรมจิตสังกรรม และถูกพลังกรรมปรุงแต่งให้มีคุณสมบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง

(๒) วิญญาณ - ภพ พลังกรรมที่ปรุงแต่งไว้ ทำให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณเข้าสู่กระบวนการเกิดเป็นรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ เกิดอายตนะ เมื่อมีการกระทบระหว่างอายตนะภายในกับภายนอกจึงเกิดผัสสะ เกิดเวทนา เกิดตัณหา เกิดอุปาทาน เกิดภพ

(๓) ชาติ - ขรามรณะ เมื่อเกิดเป็นภพแล้วก็พร้อมจะสร้างกรรมต่างๆ ขึ้นมาอีก เมื่อรูปธรรมคร่ำคร่าแตกดับ ครั้นชีวิตหนึ่งสิ้นสุด พลังกรรมก็จะผลักดันวงจรต่อไป คือเกิดปฏิสนธิวิญญาณ เกิดนามรูป เกิดอายตนะต่อไปอีกไม่สิ้นสุด

แบบที่ ๒ แบบปัจจุบันขณะ

ปฏิจจสมุปบาทนัยปัจจุบัน ไม่มีองค์ประกอบที่เกิดก่อนเกิดหลัง แต่พิจารณาให้ถ่องแท้แล้ว องค์ประกอบ ส่วนที่เป็นรูปต้องอยู่ในภาวะพร้อมที่จะทำงานทันทีที่สัมผัสกับโลกภายนอกแล้ว เกิดวิญญาณคือการรู้แจ้ง แต่ด้วยความไม่รู้ตามความเป็นจริง จึงเกิดการปรุงแต่ง เกิดเวทนา ตัณหา อุปาทานเป็นต้น

พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทมีลักษณะชี้ให้เห็นกระบวนการแห่งโลกและชีวิต ไม่ใช่เพื่อเป็นประเด็นถกเถียงกันเชิงปรัชญา ในกรณีทีฎฐิติ ๖๒ ก็เช่นเดียวกัน พระพุทธองค์ทรงแสดงท่าทีเชิงปฏิเสธทีฎฐิติ ๖๒ ไม่ใช่ฐานะแนวคิดทฤษฎี แต่ทรงเห็นด้วยกับท่าทีของเจ้าลัทธิตที่เสียเวลาในการอภิปรายกันและหาเหตุผลเพื่อเอาชนะกัน พระพุทธองค์ทรงมีอดีตตั้งสญาณ (ทรงรู้เรื่องอดีต) และอนาคตตั้งสญาณ (ทรงรู้เรื่องอนาคต) ทรงเป็นโลกวิทู (รู้แจ้งโลก) เพราะฉะนั้นประเด็นเกี่ยวกับทีฎฐิติ ๖๒ เป็นเพียงเรื่องเกี่ยวกับอดีตและโลกเที่ยงหรือไม่เที่ยง มีที่สิ้นสุดหรือไม่มีที่สิ้นสุด มีสัญญาหรือไม่มีสัญญา ขาดสูญหรือไม่ขาดสูญ สภาวะนิพพานในปัจจุบันเป็นอย่างไร จึงอยู่ในวิสัยแห่งพุทธญาณ (พระพุทธองค์ทรงรู้เรื่องทั้งหมด) ทีฎฐิติ ๖๒ เป็นเพียงอาหารสมองของนักวิชาการในสมัยพุทธกาล จัดอยู่ในประเภทคันถุระะ พระพุทธเจ้าไม่ได้ปฏิเสธคันถุระะเพราะหลัก

^{๑๐} พระราชวรมณี (ประยูรค์ ปยุตโต), **พุทธธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๙๖-๑๑๘ และดูใน เสถียรพงษ์ วรรณปก, **แก่นพุทธศาสตร์กับกระบวนการพัฒนาพุทธจริยธรรมในสารนิพนธ์พุทธศาสตร์บัณฑิต**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓) หน้า ๑๒๔ - ๑๒๕.

สัทธรรมเป็นหลักฐานยืนยันอยู่แล้ว เริ่มด้วยปริยัติคือเรียนหลักธรรมมีหลักปฏิบัติคือไตรสิกขา และปฏิบัติคือมรรค ผล นิพพานรองรับในกระบวนการของการวิปัสสนาธุระก็ต้องมีปริยัติควบคู่ไปด้วย นั่นคือเรียนหลักการและวิธีการของวิปัสสนา ซึ่งมีสาระประกอบด้วยขั้นตอน องค์ประกอบภายใน เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าไม่ได้ปฏิเสธทฤษฎีไหนเลย ไม่ว่าจะดีหรือไม่ดี แม้การปฏิบัติวิปัสสนา จะต้องรู้จักทั้งวิธีการถูกต้องและไม่ถูกต้อง เช่น เมื่อเกิดอุปกิเลสของวิปัสสนา (วิปัสสนูปกิเลส-สภาวะที่ทำให้วิปัสสนามัวหมอง) เช่น แสงสว่าง (โอภาส) ความอึดใจ (ปีติ) ความสงบใจ (ปีสัสติ) ผู้ปฏิบัติจำเป็นต้องมีมคคัมคณญาณทัสสนะ คือรู้จักทางและไม่ใช้ทาง

ศาสนาคริสต์ศาสนเป็นพื้นฐาน ส่วนปรัชญามีปัญญา (Reasoning = การให้เหตุผล) เป็นพื้นฐาน พระพุทธศาสนามีทั้งหลักศรัทธาและหลักปัญญาเป็นพื้นฐานจึงได้เป็นทั้งศาสนาและปรัชญา ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสกับชาวกาลามะ มีหลักฐานปรากฏในเกสบุตรสูตร (หรือที่นิยมเรียกว่ากาลามสูตร) ตอนหนึ่งว่า^{๑๑}

- อย่าปลงใจเชื่อด้วยการฟังตามกันมา
- อย่าปลงใจเชื่อด้วยการถือสืบๆ กันมา
- อย่าปลงใจเชื่อด้วยการเล่าลือ
- อย่าปลงใจเชื่อด้วยการอ้างตำราหรือคัมภีร์
- อย่าปลงใจเชื่อตรรกะ (คิดเอาเอง)
- อย่าปลงใจเชื่อเพราะการอนุমান
- อย่าปลงใจเชื่อด้วยการคิดตรงตามแนวเหตุผล
- อย่าปลงใจเชื่อเพราะเข้าได้กับทฤษฎีที่พินิจไว้แล้ว
- อย่าปลงใจเชื่อเพราะการมองเห็นรูปลักษณะน่าจะเป็นไปได้
- อย่าปลงใจเชื่อเพราะนับถือว่ามีท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา

คำว่า “อย่าปลงใจเชื่อ” ไม่ได้หมายถึงไม่ได้ให้เชื่อ แต่หมายถึงการชะลออารมณ์ความรู้สึที่จะเชื่อหรือไม่เชื่อไว้ก่อน แล้วนำปัญญามาช่วยในการตัดสินใจ

หลักศรัทธามี ๒ อย่างคือ (๑) ศรัทธาที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา (สัทธาญาณวิปยุต) และ (๒) ศรัทธาประกอบด้วยปัญญา (สัทธาญาณสัมปยุต) หลักศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นศรัทธาญาณสัมปยุต พระธรรมวินัยไม่ใช่กฎบังคับใช้สำหรับสังคมทั้งหมด แต่เป็นบัญญัติสำหรับผู้ปลีกตัวจากสังคมคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน จึงขึ้นอยู่กับบริบททางสังคมของแต่ละบุคคลที่จะยอมรับนับถือหรือไม่ ความไม่เชื่อหลักพระพุทธศาสนาไม่ถือว่าเป็นบาป แต่เมื่อปัญญาเป็นชาวพุทธ ความไม่

^{๑๑} อัง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๖๖/๒๕๕-๒๒๓.

เชื่อคำสอนย่อมแสดงถึงพื้นฐานทางจิตใจที่ไม่มั่นคง พุทธปรัชญามีแนวทางพิเศษเฉพาะตนไม่เหมือนกับสำนักปรัชญาอื่น ไม่ว่าจะเป็นสำนักปรัชญาตะวันตกหรือตะวันออก อาจจะมีส่วนที่เหมือนกันและต่างกับกับปรัชญาสำนักอื่นอยู่บ้าง บางประเด็นก็เหมือนกันเฉพาะวิธีการแต่เป้าหมายต่างกัน หรือบางประเด็นเหมือนกันเฉพาะเป้าหมาย แต่วิธีการต่างกัน เช่นแนวคิดเชิงจิตนิยม พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญแต่จิต “โลกถูกจิตชักนำไป ถูกจิตไล่เสือกไป ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นใหญ่” พิจารณาจากข้อความนี้แนวคิดเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเหมือนจิตนิยมอูตรวิสัยของคานต์ (Kant) แต่ความจริงแล้วไม่ใช่เพราะคำว่า เหตุผลบริสุทธิ์ (Pure Reason) อยู่ในสถานะทรงศักดิ์สูงสุด พร้อมทั้งจะเชื่อมต่อกับจิตมนุษย์ผู้มีคุณสมบัติ มีลักษณะเหมือนพระเจ้าของกลุ่มเทวนิยม แต่พระพุทธศาสนาเป็นอเทวนิยม จิตแม้จะมีอำนาจสูงส่ง แต่ยังอยู่ภายใต้กระแสปฏิจกสมุปบาทเปลี่ยนแปลงไม่คงที่ มีลักษณะเกิดแตกดับต่อเนื่องตามกระแส จิตนิยมแบบพุทธจึงไม่สามารถจะจัดลงในปรัชญากลุ่มไหนได้โดยตรง แต่เป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่มีแนวทางเฉพาะตัว ถ้าจะเรียกชื่อในทางวิชาการ อาจจะใช้ชื่อว่า “Real Idealism” แปลว่า สัจจิตนิยม แต่ต้องไม่ลืมว่าเป็นสัจจิตนิยมแบบพุทธ^{๑๒} วิชาการพระพุทธศาสนา เพราะสมัยพระพุทธเจ้าที่มีการกล่าวถึงลัทธิครุทั้ง ๖ ว่าเป็นพวกอกิริยาบาทบ้าง เป็นพวกอุกเฉทบาทบ้าง ก็ไม่มีใครระบุลงไปแน่ชัดว่าพระพุทธศาสนาเป็น “บาท” แบบไหน ในสมัยพระเจ้าอโศกมีการกล่าวถึงเจ้าลัทธิกริตจำนวน ๑๐ กลุ่ม พระพุทธศาสนาถูกจัดอยู่ในกลุ่ม “วิภิชชาบาท”

สรุปได้ในขั้นนี้ว่า สามารถเรียกพระพุทธศาสนาได้หลายชื่อ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่ามุ่งจะสื่อความหมายถึงเรื่องไหน เช่น ประสงค์จะสื่อความถึงเรื่องกรรม พระพุทธศาสนาได้ชื่อว่า “กัมมบาท” แต่ต้องเป็นสมัตตเสฏฐกัมมบาท (กัมมบาทแบบ Par excellence) ประสงค์จะสื่อความถึงจิต เรียกว่า สมัตตเสฏฐจิตนิยม (จิตนิยมแบบ Par excellence) ชื่อต่างๆ ที่กำหนดขึ้นมาเรียกพระพุทธศาสนานั้น รวมลงในคำว่า “วิภิชชาบาท” นั่นคือ แยกกล่าวเฉพาะกรณี เช่น กรณีเรื่องกรรม และผลของกรรม ความสัมพันธ์ของกรรมกับผลของกรรมไม่ได้อยู่ในลักษณะเส้นตรงเหมือนรางรถไฟ (tramp line) เมื่อบุคคลทำกรรม ยังมีองค์ประกอบอีก ๔ ส่วนที่เกื้อหนุนหรือขัดขวางการเกิดขึ้นแห่งผลกรรมคือ (๑) คติ หมายถึง สถานที่ทำกรรม เหมาะกับการที่จะทำกรรมนั้นๆ หรือไม่

^{๑๒} ประเด็นนี้ ควรศึกษาเปรียบเทียบกับแนวคิดทางปรัชญา ๓ กลุ่ม คือ (๑) กลุ่มวัตถุนิยม (Materialism) ที่ในเชิงจริยศาสตร์ถือว่า ความสุขทางการเป็นสิ่งที่มีค่าที่สุดในเชิงอภิปรัชญาถือว่า สสารเท่านั้นมีอยู่จริง (๒) กลุ่มสัจนิยม (Realism) ที่ถือว่าสิ่งสากลมีอยู่จริง สรรพสิ่งที่มีอยู่จริงด้วยตัวมันเอง ไม่ว่าจะมนุษย์จะรับรู้ หรือไม่ก็ตาม และมนุษย์รับรู้สิ่งต่างๆ ได้ตามความจริงของมัน (๓) กลุ่มจิตนิยม (Idealism) ประกอบด้วย จิตนิยมแบบเบร์กสีย์ คือ “จิตนิยมจิตวิสัย (อัตวิสัย) ถือว่าการรับรู้วัตถุมิได้โดยผ่านกระบวนการทำงานของจิตที่เหนือประสบการณ์ จิตนิยมแบบเฮเกล คือ “จิตนิยมวัตถุวิสัย” (ปรวิสัย) ถือว่าวัตถุเป็นการสำแดงตัวของจิต และจิตนิยมแบบเพลโตที่ถือว่า มโนภาพหรือแบบเป็นความจริงที่สำคัญ ; ราชบัณฑิตสถาน, พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ-ไทย, (กรุงเทพมหานคร: อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๔๕-๔๖.

(๒) อุปธิ หมายถึง ความพร้อมของผู้ทำกรรม เป็นช่วงเวลาที่เหมาะสมหรือไม่ รวมทั้งระยะเวลาทำการกรรมต่อเนื่องกันและนานพอหรือไม่ (๔) ปโยค หมายถึง วิธีการทำกรรมทำได้อย่างถูกต้องเหมาะสมหรือไม่

๓. พัฒนาการจากพระพุทธศาสนาเถรวาทสู่ความเป็นพุทธปรัชญาเถรวาท (ยุคบาลี)

พุทธปรัชญาเถรวาท (ยุคบาลี) เป็นพัฒนาการสืบเนื่องมาจากพระพุทธศาสนาดั้งเดิมนั้นคือ ยุคแห่งเถรวาทเริ่มจากสมัยปฐมสังคายนาที่มีพระมหากัสสปเถระ พระอุบาลี และพระอานนท์เป็นหลักในการดำเนินงาน เมื่อเสร็จพิธีสังคายนาท่านพระมหากัสสปเถระประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยบัญญัติหุติกรรมวาจาว่า^{๑๓} “ถ้าสงฆ์พร้อมกันแล้วก็ไม่ต้องบัญญัติสิ่งที่ไม่ได้ทรงบัญญัติไม่ฟังถอนพระบัญญัติที่ทรงบัญญัติไว้ ฟังสมათานประพตติตามลิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว” สงฆ์รับทราบและถือปฏิบัติ กลุ่มภิกษุที่ถือปฏิบัติตามมติที่ประชุมปฐมสังคายนานี้แหละ คือกลุ่มเถรวาท (ในหนังสือที่ตีพิมพ์ในต่างประเทศบางเล่มเขียนว่าเถรวาทินก็มี) หมายถึง ผู้ปฏิบัติตามวาทะของพระเถระ (มีพระมหากัสสปเถระเป็นต้น)

ผลแห่งปฐมสังคายนาคือ การจัดระเบียบพระธรรมวินัยแบ่งออกเป็นหมวดหมู่ชัดเจน จัดแบ่งพระวินัยเป็น ๗ หมวดคือ ปาราชิก สังฆาทิเสส อกุศลจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฎ และทุพภาสิต จัดแบ่งพระสูตรเป็น ๕ หมวด คือ ทิฆนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย ส่วนพระอภิธรรมได้รับการจัดรวมไว้ในพระวินัยบ้าง พระสูตรบ้าง ขึ้นอยู่กับสาระของแต่ละคัมภีร์^{๑๔}

สิ่งที่นักปราชญ์รู้ (Knowing) เป็นสิ่งที่ออกมาจากประสบการณ์ของเขาเอง เป็นมวลประสบการณ์ที่ตกผลึก ประสบการณ์นั้นแหละเรียกว่า การเห็น (ปีสสะ, Perceiving=Seeing) ถ้าปราศจากการเห็น การรู้ย่อมไม่ลึกซึ้ง พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นจากปัญญาจักขุ (การรับรู้และเห็น) และได้รับการพัฒนาเป็นพุทธปรัชญาอย่างเป็นระบบโดยสรุป พัฒนาการจากพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นพุทธปรัชญาเถรวาทน่าจะมาจากสาเหตุดังต่อไปนี้

^{๑๓} วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๔๒/๓๘๓.

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน วิ.อ. (ไทย) ๑/๒๐-๕๐.

สาเหตุที่ ๑ ความไม่ยอมรับกันและกันระหว่างศาสนาอัสติกะกับนาสติกะ

พระพุทธเจ้าทรงแสดงเทศนาในฐานะเป็นคำสอนทางศาสนาก็จริง แต่ในคำสอนนั้นก็มิ
 แนวคิดทางปรัชญาแทรกอยู่ ศาสนาในอินเดียทั่วไปแยกไม่ออกจากปรัชญา คัมภีร์พระเวทของ
 ศาสนาพราหมณ์ไม่ได้เป็นที่ยอมรับของศาสนาฝ่ายนาสติกะ คือ พระพุทธศาสนาและศาสนาเชน
 การปะทะโต้แย้งทางความคิดระหว่างศาสนาพราหมณ์กับศาสนานาสติกะ ทำให้ปรัชญาพัฒนาใน
 ร่วมธงของศาสนา นี่คือนำเหตุการเกิดพุทธปรัชญาประการที่ ๑^{๑๕}

สาเหตุที่ ๒ การวิเคราะห์พุทธธรรม

พุทธปรัชญาเกิดขึ้นจากการที่นักปราชญ์ยุคหลังได้นำหลักพุทธศาสนาบางประเด็นมา
 วิเคราะห์วิจารณ์ แสดงนัยแห่งข้อธรรมตามที่ตนเข้าใจ ตั้งเป็นกึ่งทฤษฎีขึ้นมาโดยเฉพาะพุทธธรรม
 บางข้อมีนัยปรัชญาอยู่แล้ว เช่น “ทุกข์เท่านั้นมีอยู่ ผู้ประสบทุกข์หาไม่ การกระทำเท่านั้นมีอยู่
 ผู้กระทำหาไม่ ความดับเท่านั้นมีอยู่ ผู้ดับหาไม่ มรรคเท่านั้นมีอยู่ ผู้เดินตามมรรคหาไม่”

การนำเสนอพุทธธรรมเชิงวิเคราะห์เช่นนี้ เป็นบ่อเกิดแห่งพุทธปรัชญาความเดิมเป็น
 การอธิบายอริยสัจ ๔ โดยปรมัตถ์ ผู้อธิบายจึงสรุปโดยปรมัตถ์ว่า “สัจจะทั้งหมดว่าง (ศูนยะ) เพราะ
 ไม่มีผู้เสวย ไม่มีผู้กระทำ ไม่มีผู้ดับ และไม่มีผู้เดินทาง”^{๑๖} มีข้อความอีกตอนหนึ่งว่า “มองสิ่งใด ไม่
 เห็นสิ่งนั้น เห็นสิ่งใด ไม่มองสิ่งนั้น เมื่อมองไม่เห็น จึงหลงยึดติด เมื่อหลงยึดติด จึงไม่หลุดพ้น”^{๑๗}
 นอกจากนี้ยังมีข้อความอีกหลายตอนที่แสดงความเห็นเหตุเป็นเหตุผล มีนัยเชิงปรัชญา เช่น^{๑๘}

อิมสมิ สติ อิหํ โหติ	เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
อิมสสุปปาทา อิหํ อุปปชชติ	เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
อิมสสมิ อสติ อิหํ น โหติ	เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี
อิมสส นิโรธา อิหํ นิรุชฌติ	เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ

ข้อความนี้เป็นสูตรใหญ่ (สูตรรวม) ที่การแสดงกฎแห่งเหตุและผลระดับสากลซึ่งไม่
 จำกัดขอบเขต เป็นสูตรที่ใช้อธิบายได้ทั้งกับปรากฏการณ์ของสิ่งที่มีชีวิต (อุปาทินนกกสังขาร) และสิ่ง
 ที่ไม่มีชีวิต (อนุปาทินนกกสังขาร)

พุทธธรรมบางข้อเมื่อแสดงต่างกาลและเทศะ หรือแสดงแก่ผู้ฟังที่มีพื้นฐานทางจิต
 ต่างกัน ทำให้มีลักษณะคล้ายขัดแย้งกัน นักปราชญ์จึงวิเคราะห์วิจารณ์ พยายามที่จะชี้ให้เห็นนัยที่

^{๑๕} มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พุทธปรัชญาเถรวาท โดยพระมหาประยูร ธมฺมจิตฺโต
 ในหนังสือมหาจุฬาฯ วิชาการ ปรัชญาบูรพทิศ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 ,๒๕๓๒), หน้า ๒.

^{๑๖} วิสุทธ. ๒/๕๖๗/๑๖๑.

^{๑๗} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๗๓/๓๗๑.

^{๑๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๖/๑๖๔-๑๖๕.

แท้จริง เช่น “ตนแลเป็นที่พึ่งของตน”^{๑๙} ซึ่งดูเหมือนจะแย้งกับข้อความว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”^{๒๐} หรือข้อความว่า “นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง”^{๒๑} ซึ่งดูเหมือนจะแย้งกับข้อความว่า “ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานว่างอย่างยิ่ง”^{๒๒}

สาเหตุที่ ๓ การแตกเป็นนิกายต่างๆ

การที่พระพุทธศาสนาแตกเป็นนิกายต่างๆ ตั้งแต่คราวปฐมสังคายนา เป็นต้นมา ทำให้แต่ละนิกายอธิบายความพุทธธรรมแตกต่างกันไปตามมติของตน ความพยายามที่จะอธิบายความพุทธธรรมให้ชัดเจนเป็นที่เข้าใจง่ายแก่เหล่าศาสนิกในบางกรณียิ่งอธิบายมากยิ่งขึ้นทำให้เกิดความซับซ้อนมาก เช่น นิพพานเป็นเรื่องหนึ่งที่มีการอภิปรายกันมาก กลายเป็นประเด็นเชิงปรัชญาขึ้นมา สำนักสรวาสตีวาทีน (สัพพัตติกวาที) หรือไวภาซิกะ เป็นผู้นำในการอภิปรายเรื่องนี้ พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระและคณะประมวลเป็นคำถามคำตอบ เช่น^{๒๓}

สกวาทิ : นิพพานมีอยู่ นิพพานไม่ละความเป็นนิพพาน เพราะเหตุนี้ นิพพานจึงชื่อว่าเที่ยง ยั่งยืน คงที่ ไม่มีความแปรผันไปเป็นธรรมดาใช้ไหม?

ปรวาทิ : ใช่

ข้อความอีกตอนหนึ่งว่า^{๒๔}

สกวาทิ : นิพพานมีอยู่ใช่ไหม?

ปรวาทิ : ใช่

สกวาทิ : สภาวะที่มีอยู่เป็นนิพพานใช่ไหม?

ปรวาทิ : สภาวะที่มีอยู่เป็นนิพพานก็มี ไม่เป็นนิพพานก็มี

สกวาทิ : ท่านจงรับนาคะดังต่อไปนี้ “หากนิพพานมีอยู่ สภาวะที่มีอยู่ เป็นนิพพานก็มิใช่เป็นนิพพานก็มี ดังนั้น นิพพานจึงไม่ใช่ นิพพาน สภาวะที่ไม่ใช่ นิพพานจึงเป็นนิพพาน ท่านกล่าวคำขัดแย้งใดในตอนต้นนั้นว่า ‘ข้าพเจ้ายอมรับว่านิพพานมีอยู่ สภาวะที่ไม่ใช่ นิพพานจึงเป็นนิพพาน’ คำนั้นของท่านผิด อนึ่งหากท่านไม่ยอมรับว่า ‘นิพพานมีอยู่ สภาวะที่มีอยู่เป็นนิพพานก็มิใช่เป็นนิพพานก็มี’ ท่านกล่าวขัดแย้งใดในตอนต้นนั้นว่า ‘ข้าพเจ้ายอมรับว่า นิพพานมีอยู่ สภาวะที่มีอยู่เป็นนิพพานก็มิใช่เป็นนิพพานก็มี’ ดังนั้น นิพพานจึงไม่ใช่ นิพพาน สภาวะที่ไม่ใช่ นิพพานจึงเป็นนิพพาน’ คำนั้นของท่านผิด”

^{๑๙} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖๐/๘๒.

^{๒๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๔๓/๔๒๓.

^{๒๑} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐๓/๙๕.

^{๒๒} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๖๐๑.

^{๒๓} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๘๕/๑๘๕.

^{๒๔} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๒๘๕/๒๑๒-๒๑๓.

สาเหตุที่ ๔ การศึกษาพระพุทธศาสนาเชิงวิชาการ

การศึกษาพระพุทธศาสนาเชิงวิชาการมีมาแล้วตั้งแต่สมัยพุทธกาลในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ปรากฏคำว่า คันถุระและวิปัสสนาธุระ คันถุระ คือการเรียนพระไตรปิฎก วิปัสสนาธุระ คือ การปฏิบัติกรรมฐาน (สมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน) ทำจิตให้ตั้งมั่นและพิจารณาความเสื่อมสิ้นไปในอ้อมภาพ

ในอุระ ๒ อย่างนี้ คันถุระไม่เป็นที่ยกย่องมากนัก แต่ไม่ได้ถูกละเลย พระพุทธเจ้าสมัยเป็นพระโพธิสัตว์ เป็นกษัตริย์พระนามว่า วิชิตาวี ครองเมืองอรินทมะ สละราชสมบัติออกผนวช ทรงศึกษาพระไตรปิฎกแตกฉาน ทรงพระไตรปิฎก^{๒๕} พระอรรถกถาจารย์อย่างพระดำรัสของพระพุทธเจ้าที่ตรัสในลักษณะตำหนิว่าภิกษุผู้เชี่ยวชาญด้านคัมภีร์แต่ยังมีกิเลสว่า “ภิกษุใบลานเปล่า” การศึกษาเชิงวิชาการมีมาแล้วในสมัยพุทธกาล แต่เมื่อไม่เป็นที่ยกย่องแพร่หลาย พระสงฆ์นิยมที่จะปฏิบัติฝึกหัดตนด้านวิปัสสนาธุระมากกว่า

ในยุคต่อมา การศึกษาพระพุทธศาสนาเชิงวิชาการเป็นผลมาจากการที่พระพุทธศาสนาแตกออกเป็นนิกายต่างๆ แต่ละนิกายประสงค์ที่จะสร้างแนวคิดทฤษฎีที่เป็นของนิกายของตน โดยเฉพาะ โดยอาศัยพุทธธรรมดั้งเดิมเป็นกรอบในการสร้างแนวคิดทฤษฎี การศึกษาอย่างเป็นระบบจึงเกิดขึ้น เหตุการณ์อย่างนี้เกิดขึ้นหลังทุติยสังคายนา เมื่อพระพุทธเจ้าเริ่มแตกออกเป็นนิกายย่อย

กรณีตัวอย่างหนึ่งที่แสดงว่าการศึกษาเชิงวิชาการทำให้เกิดแนวคิดเชิงปรัชญา คือ บรรยายภาคด้านการศึกษาที่นาลันทามหาวิหาร (มหาวิทยาลัยนาลันทา) เมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชรวมวิหาร ๖ แห่งเข้าด้วยกันเป็นมหาวิหารมีสถานะเป็นแหล่งศึกษาสำหรับสงฆ์ ต่อมาพัฒนาเป็นศูนย์ศึกษาพระพุทธศาสนาและวิชาการทั่วไป สมณะเฮียนจันบันทิกเกี่ยวกับบรรยายภาคเชิงวิชาการตอนหนึ่งว่า^{๒๖}

นาลันทาเป็นศูนย์รวมของพี่น้องผองเพื่อน ทุกคนที่อยู่ในนาลันทาล้วนเป็นพหูสูตความสามารถสูงส่ง เป็นอภิบุชนียบุคคลและมีชื่อเสียงทำให้นิสิตชาวต่างชาติหลั่งไหลเข้ามาศึกษาเพื่อรู้ให้เจนจบและสร้างชื่อเสียงให้ตนเอง คนเหล่านั้นเมื่ออ้างชื่อนาลันทาแล้วไม่ว่าจะไปไหน ล้วนได้รับการนับถืออย่างสูงส่ง คุณภาพเชิงวิชาการ ณ ที่แห่งสูงส่งจริง ในจำนวนพระสงฆ์ ๑๐,๐๐๐ รูป จำนวน ๑,๐๐๐ รูป ที่เชี่ยวชาญอธิบายได้ ๓๐ สูตร จำนวนประมาณ ๕๐ รูปที่เชี่ยวชาญอธิบายได้ ๕๐ สูตร

^{๒๕} ชู.พุทธ.อ. (บาลี) ๗๗๒/๓๓๖.

^{๒๖} A. Ghosh, **NALANDA (Sixth Edition)**, New Delhi: Archaeological Survey of India, 1986), pp.๔-๕. และมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **จากนาลันทาถึงมหาจุฬาฯ**, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๔-๒๙.

พุทธธรรมแม้จะมีนัยเชิงศาสนาและปรัชญารวมกันอยู่ แต่โดยวัตถุประสงค์ที่ พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมก็เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์ และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำให้แจ้งนิพพานทั้งหมดนี้เป็นวัตถุประสงค์เชิงจริยธรรม ไม่ใช่เชิงภววิทยา ปัญหาว่า “โลกมีที่สุดหรือไม่มีที่สุดเป็นต้น” เรียกว่า “อภยากตปัญหา” แปลว่า ปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงตอบ พระพุทธศาสนาจึงเน้นการปฏิบัติ ไม่เน้นการวิเคราะห์วิจารณ์ ปฏิบัติให้ถูกต้องเสียแต่เดี๋ยวนี้ ไม่ต้องคาดเดาวิเคราะห์เหตุการณ์ในอดีตหรืออนาคต เมื่อถูกยิงด้วย ลูกศร ไม่ต้องถามว่า ใครยิง ? ยิงมาจากทิศไหน ? ลูกศรทำด้วยวัสดุอะไร ? สิ่งที่ต้องทำก่อนคือการ ถอนลูกศรออกและใส่ยารักษาแผล พระพุทธศาสนาไม่ต้องถามว่า ทุกข์เกิดมาจากไหน ? ชีวิตมาจากไหน ? และจะดำเนินไปอย่างไร ?ชาติหน้ามีจริงหรือไม่ ? คำถามเหล่านี้ มีคำตอบอยู่ แต่ปุถุชน มีกิเลสไม่สามารถตอบได้ชัด แม้บุคคลผู้หมดกิเลส เป็นอริยบุคคลรู้แจ้งเห็นจริง สามารถที่จะตอบได้ ชัด แต่ก็ไม่ประสงค์จะกล่าวถึงประเด็นปัญหาอย่างนี้มากนัก โดยเฉพาะเมื่อคนถามปัญหาเป็นปุถุชน คนมีกิเลส เพราะยิ่งจะทำให้เกิดความคิดปรุงแต่งฟุ้งซ่าน เกิดการคิดวิเคราะห์วิจารณ์ ทำให้เสียเวลา ในการศึกษาและปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานคือความหลุดพ้นจากกิเลสตามหลักพระพุทธศาสนา

บทที่ ๔

วิทยาศาสตร์กับพระพุทธศาสนา จุดแยกหรือจุดบรรจบ*

๔.๑ เป็นศาสนาเหมือนกัน แต่ไม่เหมือนกัน

เมื่อพูดถึงพุทธศาสนา ก็ต้องพูดถึงจุดเริ่มของพุทธศาสนาก่อน เมื่อก็บอกว่า จุดเริ่มของศาสนาคือความกลัวภัย ทีนี้จุดเริ่มของพุทธศาสนาคืออะไร จุดเริ่มของพุทธศาสนาก็คือ ความกลัวทุกข์ เปลี่ยนจากภัยมาเป็นทุกข์ ไม่เหมือนกันนะ ต้องระวัง

ในตอนของศาสนาทั้งหลายนั้นเป็นภัย แต่มาในตอนของพุทธศาสนานี้เป็นทุกข์ ซึ่งมีความหมายครอบคลุมกว่า กล่าวคือ จุดเน้นของความกลัวภัยนั้นไปอยู่ที่เหตุปัจจัยภายนอก เช่น น้ำท่วม แผ่นดินไหว ไฟป่า พายุพัด อะไรต่างๆ อย่างที่ว่าเมื่อก็ แต่พอมาถึงเรื่องทุกข์นี้มันครอบคลุมปัญหาทั้งหมดตลอดถึงในตัวมนุษย์เอง

ทุกข์คืออะไร คือสภาพบีบคั้น ติดขัด คับข้อง ก็ได้แก่ปัญหาของมนุษย์นั่นเอง ในแง่หนึ่ง พุดง่าย ๆ ทุกข์ก็คือ ปัญหา เพราะปัญหาก็คือ สิ่งบีบคั้น ติดขัด คับข้อง ของมนุษย์ศาสนาต่างๆ นั้น มองหาแหล่งเกิดภัย หมายความว่า เมื่อต้องการพ้นภัยก็มองหาแหล่งเกิดภัย ในระยะแรก ศาสนาเหล่านั้นมองไปที่อะไร (ที่จริงไม่ใช่ศาสนา มองหอก ก็คือมนุษย์นั่นเองแหละที่มอง แต่พูดให้เป็นภาพ) ก็นึกถึงคนนี่แหละ เพราะว่าเท่าที่รู้ๆ เห็นๆ กันอยู่ สิ่งต่างๆ จะเป็นอย่างไรก็ต้องมีผู้ทำ ในเมื่อสิ่งทั้งหลายในโลกมนุษย์นี้ มนุษย์ทำ แต่สิ่งใหญ่ๆ ในธรรมชาติเหล่านี้ มนุษย์ทำไม่ได้ แต่ก็ต้องมีผู้ทำ ก็นึกหาผู้ทำนึกหากันไปได้ผู้ทำที่เรียกว่าเทพเจ้าหรือเทวดา ก็เลยมองไปที่เทวดา ว่าเป็นที่มาของภัยเหล่านั้น หรืออาจจะเรียกว่า อำนาจลึกลับภายนอกที่อยู่เบื้องหลังธรรมชาติ เป็นผู้บันดาลพายุเมฆมา พายุมา พานำมา พาไฟมาอะไรต่างๆ เหล่านี้ พอถึงขั้นนี้ก็เกิดมีศาสนาที่มีเทวดาหลายองค์ บ้าง องค์เดียวบ้าง จนกระทั่งแม้แต่เป็นภาวะหนึ่งเดียวที่เลยจากชั้นเทวดาไปแล้ว

เมื่อมนุษย์มองตามระบบการลงโทษและให้รางวัล ก็เห็นว่าต้นตอภัยอยู่ที่ไหน จุดระงับภัยก็ต้องอยู่ที่นั่น ตอนแรกก็มองแบบมนุษย์นี่แหละคือคนเราก็มองคนด้วยกัน ก็เห็นกันอยู่ว่าผู้ใหญ่อำนาจมากกว่า เมื่อคนเล็กมาทำไม่พอใจเขาก็ทำร้ายเอา ลงโทษเอา แต่ถ้าคนเล็กทำดีคนใหญ่ชอบใจก็ให้รางวัล เมื่อมองไปที่สิ่งใหญ่ที่อยู่เบื้องหลังธรรมชาติก็คิดแบบเดียวกัน ก็เอาภาพของมนุษย์ไปใส่ให้เทวดา เพราะฉะนั้น จึงมีนักจิตวิทยาสสมัยหลังบอกว่า มนุษย์สร้างเทวดาตามฉายาของมนุษย์ ซึ่งไปขัดกับคำสอนของศาสนาคริสต์ ที่ว่า พระเจ้าสร้างมนุษย์ตามฉายาของพระเจ้า คือ ท่านบอก

* พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *พระพุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์กรีน ปัญญาญาณ, ๒๕๕๗) หน้า ๖๓ - ๘๖.

ว่า พระผู้เป็นเจ้าของมนุษย์ขึ้นมาตามรูปเหมือนของพระองค์ แต่นักจิตวิทยาสมัยหลังนี้ เมื่อพูดถึงเรื่องกำเนิดของศาสนาบางท่านบอกว่า มนุษย์สร้างเทวดาตามรูปเหมือนของมนุษย์ ก็แล้วแต่ว่าจะคิดหาเหตุผลมาแสดงกันไป

เป็นอันว่า มนุษย์ก็คิดว่า เทวดาเหล่านี้แหละ เป็นต้นตอของเภทภัยอันตรายทั้งหลาย เพราะฉะนั้น เราต้องเอาใจคนที่มีความอำนาจใดเราก็กต้องเอาใจเทวดาเหล่านั้น ก็เลยเกิดมีวิธีการขึ้นมาในการที่จะช่วยตัวเองให้พ้นภัย โดยการไปแสดงความเคารพ อ่อนน้อม กราบไหว้ อ้อนวอนขอผล เป็นอันว่า

ปัจจัยที่เป็นตัวกำหนดผลในศาสนาโบราณเหล่านั้น ก็คือ การดลบันดาลของเทพเจ้า ซึ่งไม่ใช่วิสัยของมนุษย์

ตัวโยงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับเทพเจ้าหรืออำนาจดลบันดาลเหล่านั้น ก็คือ ศรัทธา หรือความเชื่อเมื่อเชื่อในพระองค์ เคารพในพระองค์แล้ว ก็แสดงออกเป็นวิธีการวิธีการก็คือ การบวงสรวงอ้อนวอน

เป็นอันว่าได้ครบแล้ว คือ ตัวกำหนดผล ได้แก่ การบันดาลของเทพเจ้า ตัวสัมพันธ์ ได้แก่ ศรัทธา วิธีการปฏิบัติ ได้แก่ การบวงสรวงอ้อนวอน อันนี้เป็นระบบความเชื่อในศาสนาต่างๆ เท่าที่เป็นมา

ทีนี้ พอพุทธศาสนาเกิดขึ้น เราก็กเอาหลักการเหล่านี้มาปรับดูว่าจะเป็นอย่างไร พุทธศาสนานั้น อย่างที่พูดไปแล้วว่า ต้องการพ้นทุกข์ ไม่ต้องการมีความทุกข์ ถึงตอนนี้ก็จะมีคามใฝ่ปรารถนาที่จะพ้นทุกข์ขึ้นมาเพราะฉะนั้น จุดกำเนิดของพุทธศาสนาก็คือ ความใฝ่ปรารถนาจะพ้นทุกข์ หรือความใฝ่ปรารถนาภาวะไร้ทุกข์

เป็นอันว่า ความใฝ่ปรารถนาภาวะไร้ทุกข์เป็นจุดกำเนิดของพุทธศาสนา ต่อจากนั้นในกระบวนการแก้ไขจะทำอย่างไร เมื่อเราต้องการพ้นจากทุกข์ก็จะต้องมีวิธีการแก้ทุกข์ จะรู้วิธีนั้นได้ก็ ต้องดูต้นกำเนิดของทุกข์ต้นกำเนิดของทุกข์อยู่ที่ไหน ศาสนาเก่าบอกว่าภัยนั้นต้นกำเนิดมาจากเทวดา แต่พุทธศาสนาบอกว่า การเกิดขึ้นของทุกข์เป็นกระบวนการของเหตุปัจจัย เป็นกฎธรรมชาติ ซึ่งจะต้องรู้เข้าใจ

ทุกข์นี้มีต้นเหตุซึ่งเป็นไปตามกระบวนการของธรรมชาติ คือ หลักของความเป็นเหตุเป็นผล หรือความเป็นไปตามเหตุปัจจัย ความไม่รู้เข้าใจในความจริงนั้นแหละ หรือตัวความไม่รู้ไม่เข้าใจในกระบวนการธรรมชาติหรือกระบวนการความเป็นไปตามเหตุผลนั้นแหละ เป็นต้นตอให้เกิดทุกข์ เพราะฉะนั้นพุทธศาสนาจึงสืบสาวหาต้นกำเนิดของความทุกข์โดยมองไปที่ตัวความไม่รู้ไม่เข้าใจเหตุปัจจัย หรือตัวความไม่รู้เข้าใจธรรมชาติและกฎธรรมชาติ ได้แก่ อวิชชา

เป็นอันว่า ตอนนี้ เรามาถึงจุดกำเนิดของพุทธศาสนาแล้ว เมื่อก็เห็นว่า จุดกำเนิดของศาสนาต่างๆ ได้แก่ ภัย และต้นกำเนิดของภัย ได้แก่ เทพเจ้าหรืออำนาจดลบันดาลภายนอก แต่จุดกำเนิด

ของพุทธศาสนาบอกว่าได้แก่ **ทุกข์** และต้นกำเนิดของทุกข์คือ ความไม่รู้เข้าใจเหตุปัจจัยของทุกข์นั้น หรือความไม่รู้เข้าใจกฎธรรมชาติ กล่าวคือ กระบวนการแห่งความเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั่นเอง

ต่อไปก็มาถึงตัวการที่จะแก้ปัญหาคืออะไรในเมื่อความไม่รู้ไม่เข้าใจกฎธรรมชาติหรือเหตุปัจจัยนี้เป็นต้นกำเนิดตัวการที่จะแก้ปัญหาก็ตรงข้าม กล่าวคือ ความรู้เข้าใจเหตุปัจจัยนั้นความรู้เข้าใจกฎธรรมชาติคือ **ตัวปัญญา**

จากจุดเดิม ศาสนาต่างๆ บอกว่า **ศรัทธา** คือ ตัวโยงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับต้นกำเนิดของภัย พุทธศาสนาก็เปลี่ยนเป็นว่า ตัวโยงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ไปหาต้นกำเนิดของทุกข์นั้นคือ **ปัญญา** หมายความว่า ย้ายจากศรัทธามาหาปัญญา นี่คือจุดเปลี่ยนของพุทธศาสนา มนุษย์จะต้องรู้เข้าใจกระบวนการของเหตุปัจจัยทั้งหลายนั้น แล้ว แก้ไขที่เหตุปัจจัย

ประการสุดท้าย การแก้ไขที่เหตุปัจจัยนั้นเป็นเรื่องของมนุษย์ที่มนุษย์จะต้องทำ และเป็นวิธีที่มนุษย์จะกระทำได้ เพราะฉะนั้น การแก้ปัญหาก็จะเปลี่ยนจากอำนาจดลบันดาลของเทพเจ้ามาเป็นการกระทำของมนุษย์ สรุปว่า จุดทั้ง ๓ นี้เป็นหลักการสำคัญ

๑. ในศาสนาทั่วไปต้นกำเนิดของภัย ได้แก่ เทวดา แต่ในพุทธศาสนา ต้นกำเนิดของทุกข์ได้แก่ ความไม่รู้เข้าใจกฎธรรมชาติ

๒. ตัวโยงไปสู่ต้นกำเนิดนั้น ในศาสนาต่างๆ ได้แก่ศรัทธา แต่ในพุทธศาสนา เปลี่ยนมาเป็นปัญญาที่รู้เข้าใจกฎธรรมชาติ

๓. ตัวกำหนดผล ในศาสนาทั่วไป ได้แก่อำนาจดลบันดาล แต่ในพุทธศาสนาเปลี่ยนมาเป็นการกระทำของมนุษย์

อันนี้ก็คือ การเปลี่ยนแปลงที่เป็นการปฏิวัติเลยทีเดียว เป็นอันว่าจุดเน้นหรือประเด็นหลักในพุทธศาสนา ได้ย้ายไปแล้วจากศรัทธามาสู่ปัญญา ปัญญาที่ว่านี้ ก็เริ่มด้วยความไม่รู้อะไร หรือไม่รู้ในความรู้เหมือนกันเพราะการที่จะมีปัญหาได้ เราก็ต้องมีความไม่รู้ แต่ความไม่รู้มันจะมีลักษณะต่างกันซึ่งจะได้วิเคราะห์กันต่อไป

จุดเน้นใหญ่อีกอย่างหนึ่งก็คือ การเปลี่ยนจากการบันดาลของอำนาจเหนือธรรมชาติ มาสู่การกระทำความเพียรพยายามของตัวมนุษย์เอง และในเรื่องนี้พุทธศาสนามีหลักการสำคัญที่ชัดเจนแน่นอนแท้ กล่าวคือ ไม่ว่าพุทธศาสนาจะเผยแพร่ออกไปสู่ชาวโลกกว้างขวางก้าวไกลเพียงใด หรือจะมีความเชื่อถือและความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนแปลกออกไปอย่างไรก็ตาม สารระกึ่งยังคงอยู่ที่จุดสำคัญประเด็นสำคัญคือ การกระทำของมนุษย์ หลักการสำคัญของพระพุทธศาสนาอันนี้ ถ้าเปลี่ยนไปถือว่าผิดเลย คือ จุดประเด็นหลักอันได้แก่ **การกระทำของมนุษย์**

หลักการแห่งการกระทำของมนุษย์ก็สืบมาในรูปที่เรียกว่า **หลักกรรม** นั่นเอง คนอาจจะเข้าใจตัวกรรมไขว้เขวไปบ้าง ความเข้าใจผิดอาจแทรกปนเข้ามาในหมู่ชาวพุทธบ้าง แต่ไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม กรรมก็ยังคือการกระทำของมนุษย์อยู่นั้นแหละ ไม่ใช่เป็นการบันดาลของเทพเจ้า

การที่พุทธศาสนาถือหลักกฎธรรมชาติ ประกาศอิสรภาพของมนุษย์ และเอาปัญญามาแทนศรัทธา อันนี้เป็นสิ่งที่แปลกในวงการศาสนา จนกระทั่งฝรั่งบางที่ไม่ยอมเรียกพุทธศาสนาว่าเป็นศาสนา เราจะเห็นหนังสือฝรั่ง บางทีบอกว่า พุทธศาสนาไม่ใช่ religion คือ ไม่ใช่ศาสนาในความหมายของเขา เพราะมันไม่มีลักษณะเหมือนกับศาสนาทั้งหลายที่เขาเคยรู้จักมาเป็นอันว่า หลักการที่เป็นจุดสำคัญก็มี

๑. ถือหลักกฎธรรมชาติ
๒. ประกาศอิสรภาพของมนุษย์
๓. เอาปัญญามาแทนศรัทธา

๔.๒ ศาสนาแห่งธรรมชาติ และการรู้ธรรมชาติด้วยปัญญา

ที่นี่เพื่อจะให้เกิดความเข้าใจชัดเจนในเรื่องนี้ อาตมาจะขอเอาเวลาช่วงนี้มาใช้ในการพูดถึงหลักการพื้นฐานบางอย่างที่พึงสังเกตของพุทธศาสนา ตอนแรกนี้ พูดถึงตัวหลักการที่เป็นพุทธพจน์ คือคำสอนโดยตรงของพระพุทธเจ้าเสียก่อน แล้วค่อยมาวิเคราะห์กันอีกทีหนึ่ง แล้วต่อจากนั้นก็จึงจะเอามาโยงกับวิทยาศาสตร์ในตอนหลัง

หลักการพื้นฐานบางอย่างของพุทธศาสนาที่ควรทราบในตอนนี ซึ่งเกี่ยวข้องกับสิ่งที่พูดมาเมื่อกี้ ขอนำมาแสดงดังต่อไปนี้

ข้อที่ ๑ **หลักกฎธรรมชาติที่มีอยู่ตามธรรมดา** ได้แก่ถือว่าความจริงนั้นเป็นกฎธรรมชาติ เป็นสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมดาของมัน พระพุทธเจ้ามีฐานะเป็นผู้ค้นพบ อันนี้เป็นสิ่งที่สำคัญมาก

เราถือว่า พระพุทธเจ้า เป็นผู้ค้นพบความจริงที่มีอยู่ตามธรรมดาในธรรมชาติ ดังมีหลักคำสอนที่พระสวดบ่อยๆ ในงานอุทิศกุศลแก่ผู้ล่วงลับ คือ **ธรรมนิยามสูตร๕** โดยที่เราก็ไม่รู้ว่พระท่านสวดอะไรกัน แต่ท่านบอกให้ฟังว่า กฎความจริงของธรรมชาติมันมีอยู่อย่างนั้นเองเป็นธรรมดา พระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นหรือไม่อุบัติขึ้นก็ตาม มันก็เป็นของมันอย่างนั้น พระก็ประกาศหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าตลอดเวลา ญาติโยมก็ฟังตลอดเวลา แต่ก็ไม่รู้ตลอดเวลาเหมือนกัน

หลักธรรมนิยาม หรือกฎธรรมชาติที่ว่านี้เป็นอย่างไร พระสวดว่า “อุปปาทา วา ภิกขเว ตถาคตานิ อนุปปาทา วา ตถาคตานิ” แปลว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลาย จะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม มันก็เป็นหลักยืนตัวอยู่ ตามธรรมดา เป็นกฎธรรมชาติว่า สิ่งทั้งหลายที่เกิดจากเหตุปัจจัยล้วนแต่ “ไม่คงที่” “ไม่คงตัว” และ “ไม่เป็นตัว”

ไม่คงที่ คือ มันเกิดดับๆ เกิดขึ้นแล้วสลายไปๆ ตลอดเวลา

ไม่คงตัว คือ มันถูกปัจจัยที่ขัดแย้งบีบคั้นให้คงสภาพเดิมอยู่ไม่ได้

ไม่เป็นตัว คือ มันไม่เป็นตัวของตัวเอง แต่มันเป็นไปตามเหตุปัจจัย

ขึ้นต่อเหตุปัจจัย มันจะปรากฏรูปร่างอย่างไรก็แล้วแต่เหตุปัจจัย นี่ก็คือหลักของความเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั่นเอง เป็นความจริงพื้นฐานในที่สุด

พระพุทธเจ้าทรงค้นพบความจริงนี้แล้ว จึงนำมาเปิดเผย แสดงชี้แจง ทำให้ง่าย ให้ชัดเจนขึ้น ว่าดังนี้ๆ

ข้อที่หนึ่งนี้เป็นหลักสำคัญมาก เป็นหลักพื้นฐานของพุทธศาสนา คือการที่ถือว่า กฎธรรมชาตินี้ เป็นความจริงพื้นฐาน เราควรจะรีบผ่านหลักเหล่านี้ไป เพราะมีเวลาน้อย

ข้อที่ ๒ **หลักเหตุปัจจัย** นอกจากว่าสิ่งทั้งหลาย ไม่คงที่ ไม่คงตัวและไม่เป็นตัวแล้ว ก็บอกหลักความเป็นเหตุเป็นผล หรือความเป็นเหตุปัจจัยแบบอิงอาศัยกันของสิ่งทั้งหลาย ที่เราเรียกว่า “กฎปฏิจจสมุปบาท” ซึ่งมีสาระสำคัญโดยย่อว่า

“อิมสมิ สติ อิท โทติ; อิมสมิ อสติ อิท น โทติ.

อิมสสุปฺปทํ อิท อฺปฺปชฺชติ; อิมสส นโรธา อิท นโรชฺชติ.”

แปลว่า “เมื่ออันนี้มี อันนี้จึงมี; เมื่ออันนี้ไม่มี อันนี้ก็ไม่มี. เพราะอันนี้เกิด อันนี้จึงเกิด; เพราะอันนี้ดับ อันนี้ก็ดับ”

นี่คือหลักความจริงพื้นฐาน ซึ่งเป็นกฎทั่วไป จากนั้นก็ขยายความออกไป เป็นการประยุกต์ใช้กฎทั่วไปนั้นในเฉพาะเรื่องเฉพาะกรณี พูดง่ายๆ นี่ก็คือ หลักกฎธรรมชาติ คือความเป็นเหตุเป็นผลขั้นพื้นฐาน

เป็นที่น่าสังเกตว่า พุทธศาสนาถือหลักเหตุปัจจัย เรานิยมพูดว่าหลักเหตุปัจจัย ไม่พูดว่าหลักเหตุผล เพราะคำว่าเหตุผลนั้นหมายถึงเหตุกับผล ซึ่งชี้จำกัดเฉพาะปัจจัยตัวตรงอย่างเดียว ในพุทธศาสนาท่านถือว่าสิ่งที่ทำให้ผลเกิดขึ้นไม่ใช่เหตุอย่างเดียว ต้องมีปัจจัยต่างๆ ด้วย **ปัจจัยพร้อมแล้วจึงเกิดผล** อันนี้ก็เป็นหลักการที่สำคัญ

ขอยกตัวอย่างเรื่องหนึ่ง เช่น เราปลูกมะม่วง ต้นมะม่วงงอกงามขึ้นมา ต้นมะม่วงนั้นก็ เป็นผล แล้วอะไรเป็นเหตุของต้นมะม่วง ก็ตอบว่าเมล็ดมะม่วง เม็ดมะม่วงก็คือ พืชของมัน เม็ดมะม่วง เป็นเหตุของต้นมะม่วงแต่ถ้ามีเหตุอย่างเดียว ผลไม่เกิด มีแต่เมล็ดมะม่วง ต้นมะม่วงเกิดไม่ได้ มัน ต้องอาศัยปัจจัยหลายอย่าง เช่น อาศัยดิน อาศัยน้ำ อาศัยออกซิเจนอาศัยอุณหภูมิที่พอเหมาะ อาศัยปุ๋ย เป็นต้น ปัจจัยเหล่านี้พร้อมแล้วต้นมะม่วงจึงปรากฏขึ้นมา นี่คือหลักเหตุปัจจัยในพุทธศาสนา **ปัจจัยพร้อมถึงที่ผลก็ปรากฏ** หลักความจริงนี้จะช่วยอธิบายข้อสงสัยอย่างที่ว่าบางคนพูดว่า ฉันทำเหตุ แล้วทำไมฉันไม่ได้ผล ก็ต้องย้อนถามว่า อ้าว . . .ดูปัจจัยหรือเปล่า

อนึ่ง ขอให้สังเกตด้วยว่า ความเป็นเหตุปัจจัยไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามลำดับกาลเวลา เรามักจะมองว่า อันนี้เกิดขึ้นมาก่อนแล้วต่อไปอันนั้นจึงเกิด ไม่จำเป็นต้องอย่างนั้น สมมติว่า มีกระดานดำ หรือกระดานป้ายอยู่ข้างหลังอาตมา แล้วเราใช้ชอล์กเขียนบนกระดานนั้น เขียนเป็นตัวหนังสือ ก.ไก่ ข.ไข่ ขึ้นมา ก.ไก่ ข.ไข่ ที่ปรากฏขึ้นมาก็เป็นผล

ในการที่ตัว “ก.ไก่” “ข.ไข่” ปรากฏขึ้นมานบนกระดานให้เราอ่านได้นี้ อะไรเป็นเหตุ ถ้าในแง่ภาษาเราบอกว่า คน ถ้าในแง่รูปภาพ ที่เป็นตัวขาวๆ เราตอบว่า ชอล์ก ไข่ใหม่ แต่ไม่ว่าจะเอาเหตุไหนก็ตาม ถ้ามีแค่เหตุนั้นอย่างเดียว ผลไม่ปรากฏ คือมันไม่พอที่จะให้ตัว “ก” ปรากฏขึ้นมา การที่ตัวอักษร “ก” จะปรากฏขึ้นมา ต้องอาศัยปัจจัยต่างๆ พรังพร้อม ต้องมีทั้งคนเขียน ต้องมีชอล์ก ต้องมีกระดานที่รองรับ มีกระดานก็ยังไม่พอ ต้องมีสีที่ต่างกันให้ตัดกันได้ ต้องมีอุณหภูมิต้องมีความชื้นพอดี ต้องไม่มีน้ำเหลวอยู่บนนั้น ที่จะทำให้ชอล์กละลายไปหมด หรือเขียนไม่ได้ ต้องมีอะไรต่ออะไรพอดี เหล่านี้คือปัจจัยต่างๆ ที่พรังพร้อมซึ่งทำให้เกิดขึ้น

ที่นี้ ก็มาถึงข้อสังเกตที่ว่าข้างต้น คือ ในการที่ตัว “ก” ปรากฏนี้ ปัจจัยที่ทำให้มันเกิดขึ้น ไม่ใช่หมายความว่า จะต้องมาก่อนไข่ใหม่ ในบรรดาปัจจัยที่ทำให้ตัว “ก” ปรากฏนี้ จะเห็นชัดว่า ปัจจัยบางอย่างก็มีอยู่พร้อมกัน เป็นปัจจัยที่อิงอาศัยกันในลักษณะต่างๆ ซึ่งไม่จำเป็นจะต้องเป็นไปตามลำดับกาล นี่คือหลักเหตุปัจจัยในพุทธศาสนา เป็นการยกตัวอย่างเอามา โดยมุ่งให้มองในแง่ของประเด็นสำคัญคือ ต้องการให้เห็นว่า เป็นหลักเหตุปัจจัย

ข้อที่ ๓ **หลักศรัทธา** เมื่อก็ได้บอกว่า พุทธศาสนาย้ายจากศรัทธามาสู่ปัญญาแล้ว ยังจะมาพูดเรื่องศรัทธาอะไรกันอีก ขอทำความเข้าใจว่าศรัทธาก็ยังมีบทบาทอยู่ แต่มันเปลี่ยนบทบาทใหม่

ตอนแรกนี้ขอให้ดูก่อนว่าในพุทธศาสนา หลักศรัทธาโยงไปหาการพิสูจน์ด้วยประสบการณ์ตรง คำสอนด้านนี้ที่อ้างกันมาก ก็คือ **กาลามสูตร** ซึ่งแสดงพุทธโอวาทว่า

“นี่แน่ะ กาลามชนทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย

อย่าเชื่อ เพียงเพราะได้ฟังตามกันมา

อย่าเชื่อ เพียงเพราะได้เรียนตามกันมา

อย่าเชื่อ เพียงเพราะได้ถือปฏิบัติสืบต่อกันมา

อย่าเชื่อ เพียงเพราะเสียงเล่าลือ

อย่าเชื่อ เพียงเพราะอ้างดารายา

อย่าเชื่อ เพียงเพราะตรรก

อย่าเชื่อ เพียงเพราะอนุমানเอา

อย่าเชื่อ เพียงเพราะคิดตรองตามแนวเหตุผล

อย่าเชื่อ เพียงเพราะเข้ากันได้กับทฤษฎีของตน

อย่าเชื่อ เพียงเพราะมีรูปลักษณะน่าเชื่อ

อย่าเชื่อ เพียงเพราะเห็นว่า ท่านสมณะนี้เป็นครูอาจารย์ของเรา”

การที่พระพุทธเจ้าตรัสอย่างนี้ ทำให้ฝรั่งทั้งหลาย ตอนที่ฝรั่งได้ยินเรื่องพุทธศาสนานี้ โงะจันกันเรื่อง กาลามสูตร เป็นคำสอนที่เด่นมาก เพราะว่าตอนนั้นวิทยาศาสตร์กำลังเฟื่อง คนก็เลยชอบแนวความคิดแบบที่ว่าจะต้องไม่เชื่ออะไรง่ายๆ จะต้องเชื่อความจริงที่พิสูจน์ได้ พอมาเจอพระสูตรนี้เข้าฝรั่งเลยประทับใจแล้วก็รู้จักกาลามสูตรมากขึ้น ปรากฏว่า ในตอนที่ฝรั่งรู้จักกาลามสูตรในนามของพุทธศาสนานั้น คนไทยไม่รู้จัก ถามคนไทยแทบไม่มีรู้จักเลย ไม่ถึงหนึ่งเปอร์เซ็นต์แน่นอน แม้แต่ ๐.๐๐๑% ก็ไม่รู้จักกาลามสูตร แต่ฝรั่งที่รู้จักพุทธศาสนา รู้จักกาลามสูตรคนไทยเป็นชาวพุทธไม่รู้จักกาลามสูตร อันนี้ก็เป็นเรื่องที่ชอบกลในวงการพุทธศาสนา

ในกาลามสูตรนั้น พระพุทธเจ้ายังตรัสต่อไปอีกว่า จะต้องรู้เข้าใจด้วยตนเองว่า สิ่งเหล่านี้เป็นกุศล หรือเป็นอกุศล ถ้ารู้ว่าเป็นอกุศล มีโทษไม่เป็นประโยชน์ ทำให้เกิดทุกข์ พังละเสีย ถ้ารู้ว่าเป็นกุศล เป็นประโยชน์เป็นไปเพื่อความสุข ก็ให้ถือปฏิบัติ นี่ก็คือ เป็นเรื่องที่ต้องรู้ชัด ประจักษ์แก่ตนเอง เป็นประสบการณ์ตรง **นี่คือการย้ายจากศรัทธา ไปสู่ปัญญา**

นอกจากนั้นยังมีหลักที่บอกชัดๆ ถึงการตรวจสอบด้วยประสบการณ์ตรง เช่น พระพุทธเจ้าตรัสว่า โดยไม่ต้องอาศัยศรัทธา ไม่ต้องอาศัยการถูกกับใจชอบ ไม่ต้องอาศัยการเรียนตามกันมา ไม่ต้องอาศัยการคิดตรงตามแนวเหตุผล ไม่ต้องอาศัยความเข้าใจกับทฤษฎีของตน ก็รู้ชัดได้ในใจของตนเองว่า เรามีโลภะ หรือไม่มีโลภะ เรามีโทสะ หรือไม่มีโทสะเรามีโมหะ หรือไม่มีโมหะ ในใจของเราขณะนี้ นี่เป็นประสบการณ์ตรงแท้ๆ สภาพในใจของเรา เราก็รู้ได้เอง และก็รู้ชัดในขณะนั้น **นี่เป็นหลักที่เรียกว่า การตรวจสอบด้วยประสบการณ์ตรง**

๔.๓ ศาสนาแห่งการเพียรแก้ปัญหาด้วยการพัฒนาปัญญาของมนุษย์

ข้อที่ ๔ **หลักการประกาศอิสรภาพของมนุษย์** พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นในท่ามกลางความเชื่อตามหลักศาสนาพราหมณ์ ที่ถือว่า พระพรหมเป็นผู้สร้างโลก เทพเจ้าเป็นผู้บันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง มนุษย์จะต้องบวงสรวงอ่อนน้อนด้วยพิธีกรรม ซึ่งคิดจัดสรรกันหลากหลาย ให้เทพเจ้าถูกอกถูกใจ มีความใหญ่โตพิสดาร จนกระทั่งถึงกับมีวิชิษุชาญแบบต่างๆ มากมาย เพื่อเอาใจเทพเจ้าให้โปรดปรานแล้วจะได้บันดาลผลที่ต้องการให้แก่ตน

คัมภีร์พระเวทของพราหมณ์ กำหนดว่า คนเกิดมาแยกเป็นวรรณะสี่ เพราะว่าพระพรหมท่านสร้างมาอย่างนั้น เกิดมาในชั้นวรรณะไหน ก็ต้องเป็นอย่างนั้นตลอดชาติ แก้ไขไม่ได้ ทุกอย่างถูกครอบงำกำหนดด้วยการดลบันดาลของเทพเจ้า

เมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น สิ่งแรกก็คือว่าเกิดขึ้นพร้อมกับการอุบัติของเจ้าชายสิทธัตถะ คือการประกาศอิสรภาพของมนุษย์ ถ้าใครสังเกตจะนึกได้ว่า เมื่อเจ้าชายสิทธัตถะประสูติ มีเหตุการณ์ที่

เป็นสัญลักษณ์ว่าได้เสด็จย่างพระบาทไป ๗ ก้าว ทรงเปล่งอาสภิวาจาว่า **“เราเป็นผู้เลิศแห่งโลก เราเป็นผู้ประเสริฐแห่งโลก เราคือผู้เป็นใหญ่แห่งโลก”**

พระดำรัสนี้ ถ้าไม่สังเกตให้ดีจะเข้าใจผิด ว่าทำไมเจ้าชายสิทธัตถะ มาอวดตัวว่ายิ่งใหญ่ แต่ฟังทราบว่าเป็นการประกาศอิสรภาพของมนุษย์ เพราะหลักการต่างๆ ที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดง ต่อมา จะบอกเราว่า **มนุษย์มีศักยภาพในการพัฒนาตนเองได้สูงสุด เมื่อมนุษย์พัฒนาตนเองแล้วก็เป็นผู้ประเสริฐสุด** ดังมีพระองค์เป็นตัวอย่างในฐานะที่เป็นตัวแทนของมนุษย์คือการที่ทรงเป็น “พุทธะ” ซึ่งทุกคนก็เป็น “พุทธะ” ได้ทั้งนั้น เมื่อมนุษย์มีศักยภาพอย่างนี้ จะได้ไม่มัวไปอ่อนวอนหวังพึ่งเทพเจ้าหรืออำนาจดลบันดาลจากภายนอก จะได้หันมาเอาใจใส่พัฒนาตัวเอง และทำการต่างๆ ด้วยความเพียรพยายามของตน เมื่อเป็น “พุทธะ” แล้วแม้แต่เทพเจ้า แม้แต่พระพรหมก็น้อมนมัสการ

คำสอนแบบนี้ในพุทธศาสนามีมากมาย ถ้าอ่านพระไตรปิฎก และรู้จักสังเกตจะเห็นว่า คำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นทำนองนี้ อย่างที่อ้างบ่อยๆ ว่า

**“มนุสฺสญฺหํ สมนุสฺสญฺหํ อตฺตญฺหํ สมนํหิตํ
... .. เทวํปิ นมสฺสนฺติ”**

ซึ่งบอกว่า “พระพุทธเจ้า แม้จะเป็นมนุษย์ แต่เป็นผู้ที่ได้ฝึกฝนพัฒนาตนแล้ว . . . แม้เทพทั้งหลาย (ไม่ว่าชั้นเทพหรือชั้นพรหม) ก็น้อมนมัสการ”

หลักการข้อนี้เป็นการเปลี่ยนท่าทีของมนุษย์เสียใหม่ ท่าทีของจิตใจที่มองไปข้างนอกในแบบที่คอยหวังพึ่งเทพเจ้า คอยรอการดลบันดาลของอำนาจศักดิ์สิทธิ์ ถูกกระตุกกลับอย่างแรง แล้วคนก็ถูกปลุกเร้าให้หันมามองดูที่ตัวเองว่า ภายในตัวของเขาเองนี้มีธรรมชาติแห่งความเป็นสัตว์ที่พัฒนาได้ ถ้าเธอฝึกฝนพัฒนาตน เธอจะเป็นผู้ประเสริฐ โดยไม่ต้องไปฝากชะตาชีวิตไว้กับเทพเจ้าเหล่านั้น แม้แต่เทพเหล่านั้นก็ต้องยอมรับในคุณค่าความประเสริฐของเธอ แล้วเขาก็จะมาน้อมนมัสการเอง

หลักนี้ก็คือ การมีความเชื่อหรือศรัทธาพื้นฐานว่า มนุษย์มีศักยภาพในการพัฒนาตนได้สูงสุด และให้มองพระพุทธเจ้าในฐานะที่ทรงเป็นองค์แทน เป็นตัวอย่างของมนุษย์ที่พัฒนาตนเองแล้วได้สูงสุด นี่คือ **หลักที่เรียกว่า “อาสภิวาจา” หรือ การประกาศอิสรภาพของมนุษย์**

ข้อที่ ๕ **หลักการแก้ปัญหาด้วยการกระทำของมนุษย์** ตามเหตุผลไม่หวังผลจากการอ่อนวอนพึ่งพาปัจจัยภายนอกหลักนี้ จะเห็นได้จากตัวอย่างคำสอนในคาถาธรรมบท ซึ่งถือเป็นการประกาศหลักการใหญ่ภาคปฏิบัติของพุทธศาสนา คาถานั้นว่า “พหู เว สรณํ ยนฺติ . . .”

เริ่มต้น คาถานี้ก็บอกให้ทราบว่า วิธีชีวิตของมนุษย์ก่อนพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นเป็นอย่างไร ดังข้อความว่า .

“มนุษย์ทั้งหลายถูกภัยคุกคามแล้ว” นี่ตรงกับเรื่องการเกิดขึ้นของศาสนาทั้งหลายที่พูดไว้เมื่อครั้งโน้นเลยท่านเล่าไว้แล้วในพุทธพจน์ที่ตรัสว่า

“มนุษย์ทั้งหลายถูกภัยคุกคามแล้ว พวกมันถึงเจ้าป่าเจ้าเขา เจ้าภูผา ต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ เป็นที่พึ่ง แต่สิ่งเหล่านั้น ไม่ใช่สรณะอันเกษม เมื่อยึดเอาสิ่งเหล่านั้นเป็นสรณะ ย่อมไม่หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงไปได้”

“แต่ชนเหล่าใดมาถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะรู้เข้าใจอริยสัจ ๔ เห็นปัญหา เหตุเกิดของปัญหา ภาวะไร้อุปการ และวิธีปฏิบัติให้ถึงความสิ้นปัญหา ก็จะไม่หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้”

นี่คือ จุดหักเหที่เบนจากการอ้อนวอนหวังพึ่งเทพเจ้า มาสู่การกระทำของมนุษย์ ถ้าเราไม่รู้หลักนี้ เราอาจจะเผลอนับถือพระรัตนตรัยแบบสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในศาสนาต่างๆ ไป ทั้งหลาย

พระรัตนตรัยเริ่มจาก**พระพุทธเจ้า** คือ ตัวอย่างของมนุษย์ที่พัฒนาตนได้สูงสุดและใช้ปัญญาแก้ปัญหาได้เสร็จสิ้น ซึ่งเป็นการเตือนใจมนุษย์ทุกคนว่า เรามีศักยภาพนี้อยู่ในตัว และจึงมีหน้าที่ที่จะต้องพัฒนาตนเองการถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะนั้น คือ เป็นการเตือนใจตัวเรา พอระลึกถึงพระรัตนตรัย นึกถึงพระพุทธเจ้าปั๊บ ก็ต้องเกิดความสำนึกที่จะใช้ปัญญาแก้ปัญหาและพัฒนาตนทันที นี่คือการเตือนจิตสำนึกในศักยภาพของตัวเอง

พอนึกถึง**พระธรรม** ก็เตือนใจเราให้ระลึกว่า อ้อ.. การที่จะพัฒนาตนได้นั้น ก็ต้องทำให้เป็นไปตามหลักเหตุปัจจัย เราจะต้องรู้เข้าใจกฎธรรมชาติ ต้องมองสิ่งทั้งหลายตามเหตุปัจจัย ต้องหยั่งถึงและปฏิบัติให้ถูกต้องตามความจริงแห่งความเป็นไปตามเหตุปัจจัย

เสร็จแล้วก็ระลึกถึง**พระสงฆ์**ว่า อ้อ.. ชุมชนที่ประเสริฐ สังคมมนุษย์ที่ประกอบด้วยมนุษย์ที่พัฒนาตนได้โดยใช้กฎเกณฑ์แห่งเหตุปัจจัยนี้ เอาความรู้นี้มาใช้ประโยชน์ พัฒนาตนได้สำเร็จนั้นเป็นจริง ทำให้มีให้เป็นที่ และเป็นที่ปรากฏของการเข้าถึงความจริงของกฎธรรมชาติในทางปฏิบัติหรือในเชิงประยุกต์ เราจะต้องเข้าร่วม เข้าสังกัด ร่วมสร้างสรรค์ชุมชนประเสริฐนี่นี่คือ หลักพระรัตนตรัย พอเราเชื่อในหลักการนี้ เราก็ต้องแก้ปัญหาด้วยวิธีการของมนุษย์ที่เพียรทำการด้วยปัญญาที่รู้เหตุปัจจัย หลักการมันบังคับอยู่ในตัวเอง วิธีการแก้ปัญหาด้วยปัญญาของมนุษย์ ก็คือ

หนึ่ง **ทุกข์** คือ เริ่มด้วยปัญหา ต้องรู้ปัญหาก่อน เสร็จแล้ว

สอง **สมุทัย** สืบสาวหาสาเหตุของปัญหา แล้ว

สาม **นิโรธ** กำหนดจุดหมายที่ดับปัญหา จากนั้น

สี่ **มรรค** ก็ปฏิบัติตามวิธีการให้ถึงความดับปัญหาได้

นี่คือ หลักการที่ว่า เป็นการแก้ปัญหาตามแนวเหตุผล ด้วยการ

กระทำของมนุษย์เอง

ข้อที่ ๖ หลักการสอนแต่ความรู้หรือความจริงที่เป็นประโยชน์ขยายความว่า ความรู้หรือความจริงที่รู้อาจจะมีมากมาย แต่หลายอย่างอาจจะเป็นความรู้ที่ไม่เป็นประโยชน์ ไม่เกี่ยวกับการแก้ปัญหาของมนุษย์พระพุทธเจ้าไม่สอนความรู้เหล่านั้น และก็ไมรอด้วย เอาแต่ความจริงที่เป็นประโยชน์เท่านั้นมาสอน เราจะเห็นหลักการเหล่านี้จากพุทธพจน์เองเช่นในข้ออุปมาที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้เมื่อครั้งที่ประทับอยู่ในป่า ที่เรียกว่าสีสพาวน ซึ่งบางทีก็เรียกว่าป่าไม้สีเขียว หรือป่าไม้ประดู่ลาย

ณ ที่นั้น พระพุทธองค์ประทับอยู่กับพระสงฆ์ ตอนหนึ่งพระองค์ทรงหยิบใบไม้ประดู่ลายขึ้นมากำพระหัตถ์หนึ่ง แล้วตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ใบไม้ในกำมือเราที่นี่ กับใบไม้เบื้องบนในป่านี้น ไหนจะมากกว่ากัน คำถามง่ายๆ พระก็ตอบได้ทันที พระสงฆ์ก็ทูลตอบว่า ใบไม้ในพระหัตถ์ของพระองค์นิดเดียว ใบไม้ในป่ามากกว่ามากนักพระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า นี่ฉันใด สิ่งที่เราสอนก็ฉันนั้น ความจริงที่รู้มีมากมาย แต่ความจริงส่วนใหญ่ฉันนี้รู้แล้วไม่ได้สอน เหมือนใบไม้ในป่าส่วนที่สอนเหมือนใบไม้ในกำมือเท่านั้น ทำไม ก็ตรัสแสดงเหตุผลว่าเพราะความจริงเหล่านั้น ไม่เป็นไปเพื่อความรู้อย่างไร เพื่อความเข้าใจความจริงถ่องแท้ ไม่เป็นไปเพื่อการแก้ปัญหา ไม่เป็นไปเพื่อความไร้ทุกข์ ไม่เป็นไปเพื่อจุดหมายของพุทธศาสนา คือ นิพพาน แต่สิ่งที่ทรงสอนก็เพราะว่า มันเป็นประโยชน์นำไปสู่การแก้ปัญหาของมนุษย์ได้ เกี่ยวกับชีวิตที่ติงาม พุดง่ายๆ ว่าเป็นไปเพื่อถึงความไร้ทุกข์ อันนี้ก็เป็นหลักการอย่างหนึ่งของพุทธศาสนา

อุปมาอีกคราวหนึ่งที่สำคัญ คือ ครั้งหนึ่งมีผู้มาถามปัญหาอภิปรายกับพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นปัญหาสำคัญที่วิทยาศาสตร์กำลังพยายามตอบในปัจจุบันว่า เอกภพนี้มีจุดตั้งต้นหรือไม่ มีจุดสิ้นสุดหรือไม่ หรือมีอยู่ตลอดไป อะไรทำนองนี้ มี ๑๐ อย่าง คำถามประเภทนี้มีมาตั้งนานแล้วก่อนพุทธกาล คนพวกที่สนใจอย่างนั้น เมื่อเห็นพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นก็มาถามอีก พระพุทธเจ้าตรัสว่าเราไม่ตอบ ทำไมจึงไม่ตอบ พระองค์ได้ทรงแสดงเหตุผลด้วยข้ออุปมาว่า

บุรุษผู้หนึ่งถูกคนเขาเอาลูกศรอาบยาพิษมายิง ลูกศรอาบยาพิษก็เสียบตัวอยู่ พวกญาติมิตรก็ไปตามหมอมามาผ่าตัด หมอผ่าตัดก็จะผ่าตัดเอาลูกศรอาบยาพิษออก บุรุษผู้นี้ก็บอกว่า “อย่าเพิ่งอย่าเพิ่ง เดี่ยวก่อนข้าพเจ้าจะไม่ยอมให้ท่านผ่าตัดเอาลูกศรออก จนกว่าข้าพเจ้าจะรู้ว่าใครเป็นคนยิงข้าพเจ้า คนที่ยิงข้าพเจ้านั้นชื่ออะไร อยู่ที่ตำบลไหน หมู่บ้านไหน เป็นคนวรรณะใด ใช้ลูกศรชนิดใด ยิง เป็นเกาทัณฑ์หรือว่าเป็นธนูและทำด้วยวัสดุอะไร คันธนูทำด้วยไม้อะไร สายทำด้วยวัสดุอะไร ขนนกที่ผูกปลายทำด้วยขนนกอะไร ถ้ายังไม่รู้ความจริงเหล่านี้ข้าพเจ้าจะไม่ยอมให้ถอนลูกศรออก”

จะเห็นชัดว่า ถ้ารออย่างนี้ บุรุษนั้นก็ต้องตายเสียก่อนเป็นแน่ ทั้งไม่มีทางได้รู้ด้วยและตัวเองก็ต้องตายด้วย เพราะฉะนั้น สิ่งที่จะต้องทำคืออะไร สิ่งที่ต้องทำเรื่องแรกก่อนสิ่งอื่น คือถอนลูกศรออก แล้วเรื่องที่จะให้รู้ว่าใครหรืออะไรต่างๆ ก็ว่ากันอีกที อันนี้ฉันใด สิ่งที่เราสอนก็คือปัญหาของมนุษย์และการแก้ปัญหานี้แหละ ส่วนปัญหาที่ท่านถามมานั้นไม่เป็นประโยชน์ ถึงตอบไป ท่านก็

พิสูจน์ไม่ได้ และจะรอพิสูจน์ก็ไม่ได้เรื่องที่ต้องรีบทำมีอยู่จะมัวเสียเวลาอย่างไม่มีที่สิ้นสุดและมัวเสียกันอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น จึงไม่ตอบ นี้คือหลักที่เรียกว่าการสอนความจริงที่เป็นประโยชน์

ที่กล่าวมานี้เป็นการยกตัวอย่างบางข้อมาแสดงให้เห็นถึงลักษณะทั่วไปของพุทธศาสนา ฟังแล้วก็อย่าเพิ่งด่วนสรุปว่าเหมือนวิทยาศาสตร์หรือไม่เหมือน เพราะบางข้ออาจจะเหมือน แต่ในความเหมือนนั้นอาจจะมีความไม่เหมือนอยู่ด้วย

๘.๘ แยกแล้วทิ้ง กับแยกไปเอาความจริง

ได้กล่าวแล้วว่าศาสนาทั้งหลายทั่วไปตั้งแต่โบราณ มองความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายว่ามีเทพเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์อยู่เบื้องหลังคอยดลบันดาล ถ้ามนุษย์หวาดกลัวอันตรายไม่ต้องการให้เหตุการณ์อย่างใดเกิดขึ้น หรือปรารถนาผลดีต้องการให้สิ่งทั้งหลายเป็นไปอย่างไร ก็ต้องทำการแสดงออกให้เทพเจ้าเห็นถึงการที่ตนอ่อนวอนหรือเอาอกเอาใจ แล้วมนุษย์ก็ได้คิดประดิษฐ์วิธีการอ่อนวอนเอาอกเอาใจเทพเจ้าขึ้นมามากมายเป็นการบวงสรวงสังเวย ตลอดจนการบูชาัญญาต่างๆ เพื่อให้เทพเจ้าคลายพิโรธหรือโปรดปราน

ไม่เฉพาะเหตุการณ์และปรากฏการณ์ในโลกหรือธรรมชาติภายนอกเท่านั้น แม้แต่ชีวิตของมนุษย์เอง ก็อยู่ภายใต้อำนาจดลบันดาลของเทพเจ้า โดยเทพเจ้าเป็นผู้สร้างโลกสร้างชีวิตและบันดาลสุขทุกข์โชคเคราะห์และความเป็นไปทุกอย่าง อีกทั้งยังคอยตามดูตลอดเวลาด้วยว่ามนุษย์ประพฤติปฏิบัติหรือทำการใดๆ ให้เป็นที่พอพระทัยหรือไม่ ดังนั้นมนุษย์จึงต้องคอยระวังตัวที่จะปฏิบัติตนให้ไม่เป็นที่ขัดเคืองพระทัย โดยเฉพาะในทางตรงข้ามจะต้องพยายามปฏิบัติให้ถูกพระทัยอยู่เสมอ เพื่อจะได้สามารถหลีกเลี่ยงผลร้าย และได้ประสบผลดีแก่ชีวิตของตน ตามหลักการลงโทษและการประทานรางวัล

ตามมาตรฐานนี้ การประพฤติปฏิบัติและการกระทำทั้งปวงของมนุษย์ก็แบ่งออกไปเป็น ๒ ประเภท คือ การกระทำที่ถูกใจเทพเจ้า ซึ่งจะได้รับการโปรดปรานประทานรางวัลเรียกว่า **ความดี** และการกระทำที่ขัดเคืองพระทัยของเทพเจ้า เป็นการทำผิดต่อเทพเจ้า ซึ่งจะได้รับผลร้ายคือการลงโทษ เรียกว่า **ความชั่ว** บางทีก็เป็นคำสั่งของเทพเจ้าหรือเป็นเทวบัญชาทีเดียว คือสิ่งใดที่เทพเจ้าสั่งให้ทำ ก็เป็นความดี สิ่งใดที่เทพเจ้าห้ามไม่ให้ทำ ก็เป็นความชั่ว แล้วเจ้าหน้าที่หรือองค์กรทางศาสนาก็เป็นผู้บอกให้ทราบว่าการกระทำอะไรบ้าง เป็นความดี การกระทำอะไรบ้างเป็นความชั่ว ตามความหมายและมาตรฐานที่วัดด้วยความพอพระทัยหรือเทวบัญชาของเทพเจ้านั้น หลักความดีความชั่วอย่างนี้แหละที่เรียกว่า **ศีลธรรม** หรือบางทีเรียกว่า **จริยธรรม**

นี่เป็นเรื่องสำคัญด้านหนึ่งของศาสนา คือเรื่องศีลธรรม ที่ภาษาไทยสมัยใหม่บัญญัติคำศัพท์ขึ้นมาใช้ใหม่อีกคำหนึ่งว่า จริยธรรม เพื่อเรียกตามคำภาษาอังกฤษว่า ethic ศีลธรรมหรือ

จริยธรรมนี้ เป็นเรื่องสำคัญมาก ถือว่าเป็นเนื้อเป็นตัวของศาสนาทีเดียว เรื่องศีลธรรมหรือจริยธรรม ได้เจริญขึ้นในประเทศตะวันตกตามความหมายอย่างที่ว่ามานี้

ทางฝ่ายวิทยาศาสตร์นั้น ตั้งแต่แยกกับศาสนา ก็สนใจเฉพาะธรรมชาติภายนอกแห่งโลก วัตถุ ไม่สนใจเรื่องนามธรรมในตัวมนุษย์อยู่แล้ว จึงไม่เอาใจใส่ที่จะศึกษาเรื่องศีลธรรมหรือจริยธรรม นี้ ยิ่งเห็นว่าเป็นเรื่องเกี่ยวกับเทพเจ้า ไม่มีเหตุผล ก็แทบจะหันหลังให้เลย

ฝ่ายประชาชนทั่วไปในประเทศตะวันตก หรือในประเทศที่เรียกกันว่าพัฒนา ในยุคที่ผ่านมา ได้พากันตื่นเต็นกับความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ เกิดความตื่นวิทยาศาสตร์ ก็เห็นกันไปว่า ศาสนาสอนเรื่องเทพเจ้าและอำนาจศักดิ์สิทธิ์ ไม่มีเหตุผล แล้วก็พากันหันหลังละทิ้งศาสนาออกมา พร้อมกันนั้นศีลธรรมและจริยธรรมก็พลอยหมดความหมายไปด้วยผู้คนพากันไม่เห็นความสำคัญ เมื่อเทพเจ้าหมดความสำคัญ ศีลธรรมหรือจริยธรรมที่เป็นคำบัญชาของเทพเจ้าก็หมดความหมายไปด้วย คนสมัยใหม่มากมาย รวมทั้งคนในวงการวิทยาศาสตร์ด้วย พากันมองว่าศีลธรรมหรือจริยธรรมนี้ เป็นเพียงสิ่งที่มนุษย์บางคนบางกลุ่มเช่นพวกนักบวชกำหนดขึ้นมาเอง อย่างดีก็เป็นเรื่องของสังคมที่กลุ่มชนนั้นบัญญัติวางกันขึ้นมา เพื่อควบคุมรักษาความเป็นระเบียบเรียบร้อยในชุมชนหรือสังคมของตน ไม่มีความจริงอยู่ในตัวของมันเอง

ฝ่ายวิทยาการต่างๆ ที่ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ ความเป็นไปของมนุษย์ และสังคมมนุษย์ ซึ่งเดิมก็อยู่ในจำพวกปรัชญา เมื่อวิทยาศาสตร์เฟื่องฟูก็อยากจะให้ศาสตร์ของตนมีลักษณะและมีฐานะอย่างวิทยาศาสตร์ด้วย แล้วก็พยายามเอามาตรฐานความจริง ตลอดจนวิธีศึกษาตามแบบวิทยาศาสตร์เข้ามาใช้ในศาสตร์ของตน เกิดเป็นกลุ่มวิชาใหม่ เรียกว่า สังคมศาสตร์ ศาสตร์เหล่านี้ เห็นว่าศีลธรรมหรือจริยธรรม เป็นเรื่องของคุณค่าซึ่งไม่เป็นความจริงทางวิทยาศาสตร์ ก็พากันพยายามหลีกเลี่ยงเรื่องศีลธรรม หรือจริยธรรม พยายามแสดงตัวว่าเป็นศาสตร์ที่ปราศจากคุณค่า ถ้าจะศึกษาเรื่องศีลธรรมหรือจริยธรรมบ้างก็มองเอาเฉพาะในแง่ที่เป็นพฤติกรรมทางสังคมหรือเป็นการแสดงออกทางรูปธรรมที่สังเกตได้ตามวิธีวิทยาศาสตร์เท่านั้น

ถ้าพูดด้วยภาษาทางวิชาการก็สรุปได้ว่า วิทยาศาสตร์ สังคมศาสตร์ และคนสมัยใหม่เหล่านี้ มองเห็นเรื่องศีลธรรมหรือจริยธรรมเป็นบัญญัติธรรมไปเสีย เอาศีลธรรมหรือจริยธรรมไปสับสนปนเข้ากับบัญญัติธรรม ไม่สามารถแยกออกจากบัญญัติธรรมได้ นับว่าเป็นก้าวที่ผิดพลาดอย่างมากในการแสวงหาความรู้เพื่อเข้าถึงความจริง พูดเป็นสำนวนว่าจะหลบเลี่ยงความเท็จ แต่กลายเป็นหลีกเลี่ยงความจริง

หันมามองดูทางด้านพระพุทธศาสนาบ้าง ในเรื่องนี้ ทั้งวิทยาศาสตร์และพุทธศาสนาต่างก็แยกตัวออกจากศาสนาทั่วไป คือ ไม่เห็นด้วยกับความเชื่อถือหรือหลักการแบบที่ว่ามานั้น แต่ในขณะที่วิทยาศาสตร์แยกตัวออกมาแล้ว ก็ละทิ้งมองข้ามเรื่องศีลธรรม จริยธรรม หรือเรื่องคุณ

ค่าต่างๆ ไปเลยนั้น พุทธศาสนากลับศึกษาและแสดงความจริงของเรื่องศีลธรรม จริยธรรม หรือเรื่องคุณค่าต่างๆ นั้น รวมอยู่ในกระบวนการของธรรมชาติด้วย

ในขณะที่ศาสนาทั่วไปมองความเป็นไปทุกอย่างในธรรมชาติ ทั้งภายนอกและตัวมนุษย์เอง หรือโลกและชีวิต ว่าเป็นไปตามอำนาจดลบันดาลของเทพเจ้า พุทธศาสนาองความเป็นไปทุกอย่างนั้นว่าเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย เรื่องของมนุษย์ คือธรรมชาติด้านนามธรรมหรือเรื่องคุณค่าทั้งปวง ก็เช่นเดียวกับธรรมชาติภายนอกแห่งโลกวัตถุ ที่เป็นเรื่องของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย อยู่ในในกรอบคลุมของกฎธรรมชาติ ความแตกต่างอยู่ที่องค์ประกอบและปัจจัยในกระบวนการนั้นที่มีคุณสมบัติต่างๆ กัน

เพื่อความสะดวกในการศึกษาและทำความเข้าใจ บางครั้งพุทธศาสนาจำแนกกฎธรรมชาติดอกเป็น ๕ อย่าง เรียกว่า **นิยาม** (ความเป็นไปอันแน่นอน, กฎ) ๕ คือ

๑. **อุตุนิยาม** (physical laws) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับปรากฏการณ์ในธรรมชาติแวดล้อมหรือโลกแห่งวัตถุ เช่น ลมฟ้าอากาศ ฤดูกาล

๒. **พีชนิยาม** (biological laws) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับพืชพันธุ์โดยเฉพาะสิ่งๆ ที่เรียกว่าพันธุ์กรรม

๓. **จิตตนิยาม** (psychic laws) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการทำงานของจิต กระบวนการของความคิด

๔. **กรรมนิยาม** (karmic laws) กฎแห่งกรรม หรือกฎธรรมชาติเกี่ยวกับการกระทำหรือพฤติกรรมของมนุษย์ ได้แก่ กระบวนการแห่งเจตจำนงหรือความคิดปรุงแต่งสร้างสรรค์ต่างๆ

๕. **ธรรมนิยาม** (the general laws of cause and effect) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์และอาการที่เป็นเหตุเป็นผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย อย่างที่เรียกว่า ความเป็นไปตามธรรมดา หรือกฎทั่วไปแห่งเหตุและผล

ถ้าดูตามการจำแนกกฎธรรมชาติแบบนี้ จะเห็นว่าวิทยาศาสตร์เท่าที่เป็นมา เชื่อมมั่นในธรรมนิยาม โดยจำกัดตัวศึกษาอยู่เฉพาะในขอบเขตของอุตุนิยามกับพีชนิยามเท่านั้น ส่วนในทางพระพุทธศาสนาเชิงปฏิบัติ ให้ความสำคัญแก่กรรมนิยามมาก แม้ว่าด้านหนึ่งที่เรียกว่าอิทธิธรรมจะเน้นการศึกษาในเรื่องจิตตนิยาม เพื่อเอามาโยงกับกรรมนิยามและธรรมนิยามการเข้าใจความจริงของธรรมชาติ ที่จะเข้าถึงสัจภาวะอย่างสมบูรณ์แท้จริง ย่อมเป็นไปได้ ถ้าไม่รู้เข้าใจกฎธรรมชาติทั้งหลายอย่างครอบคลุม จนมองเห็นความโยงสัมพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียว โดยเฉพาะถ้าไม่เข้าใจตัวมนุษย์อันเป็นธรรมชาติด้านนามธรรม รวมทั้งเรื่องคุณค่าต่างๆ ในฐานะที่มนุษย์เป็นผู้ศึกษากฎธรรมชาติเหล่านั้น นักวิทยาศาสตร์ศึกษาอุตุนิยาม แต่ถ้านักวิทยาศาสตร์ไม่รู้ความจริงของตัวมนุษย์คือตนเองผู้ศึกษาอุตุนิยามนั้น นักวิทยาศาสตร์ก็จะเข้าถึงความจริงแม้แต่ของอุตุนิยามนั้นอย่างสมบูรณ์ไม่ได้

ในขั้นพื้นฐาน มนุษย์อยู่ในโลกแห่งธรรมชาติแวดล้อมที่เป็นวัตถุแต่ซ้อนกับโลกธรรมชาติภายนอกนั้นก็มีโลกของมนุษย์อีกชั้นหนึ่ง ว่าโดยจิตสำนึก มนุษย์อยู่ในโลกของมนุษย์ และโลกมนุษย์มีความหมายสำคัญมีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์เด่นชัดยิ่งกว่าโลกแห่งธรรมชาติแวดล้อม การดำเนินชีวิตส่วนตัว ความคิดนึก พฤติกรรม กิจกรรมต่างๆ การสื่อสารสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน สิ่งประดิษฐ์สร้างสรรค์วัฒนธรรม ตลอดจนสถาบันสังคมทั้งหลาย ล้วนเกิดขึ้นมาจากเจตจำนงของมนุษย์ ที่พุทธศาสนาเรียกสั้นๆ ว่า **กรรม** เจตจำนงเป็นสมบัติพิเศษและเป็นอำนาจของมนุษย์ ที่ทำให้มนุษย์มีความเป็นไปดังที่ปรากฏอยู่นี้โลกของมนุษย์จึงเป็นโลกของเจตจำนง เป็นไปตามเจตจำนง หรือเจตจำนงสร้างสรรค์บันดาลให้เป็นไป ซึ่งเรียกสั้นๆ ว่าโลกแห่งกรรม ดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “กมฺมฺนา วตฺตตี โลโก” ๑๕ (โลกเป็นไปตามกรรม คือเจตจำนงที่ปรุงแต่งสร้างสรรค์) การที่จะเข้าใจโลกของมนุษย์ หรือเข้าใจเรื่องของมนุษย์ จึงจะต้องเข้าใจกฎธรรมชาติที่เรียกว่า กรรมนิยาม

เรื่องเจตจำนง เรื่องกรรม เรื่องพฤติกรรม เรื่องจริยธรรม เรื่องนามธรรม เรื่องคุณค่า เรื่องธรรมชาติภายใน เรื่องจิตใจของมนุษย์ ล้วนเป็นเรื่องของธรรมชาติ มีความเป็นไปตามเหตุปัจจัย ขึ้นต่อกฎธรรมชาติมิใช่เป็นเรื่องของเทพเจ้า หรือเป็นเรื่องที่เลื่อนลอยแต่อย่างใด เป็นสิ่งที่เข้าถึงได้ด้วยปัญญาของมนุษย์ที่สามารถพัฒนาให้รู้เข้าใจได้

พึงสังเกตว่า พุทธศาสนาจัดจิตตนิยามกับกรรมนิยามเป็นคนละกฎต่างหากกัน แสดงว่าเรื่องจิตกับเรื่องเจตจำนงของมนุษย์ เป็นกฎธรรมชาติคนละด้านที่ศึกษาแยกกันได้ แม้ว่ากฎทั้งสองนั้นจะทำงานสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดยิ่ง อุปมาง่ายๆ เหมือนกับต้นที่ขับเรียวยนต์ จิตเป็นเหมือนเรือพร้อมทั้งเครื่องจักรเครื่องยนต์ทั้งหมด เจตจำนงหรือกรรมเป็นเหมือนกับต้นที่จะชักนำพาเรือไปทำอะไร ที่ไหนๆ และอย่างไร

ปรากฏการณ์อย่างเดียวกันอาจจะเกิดจากเหตุปัจจัยในกฎธรรมชาติคนละอย่าง และปรากฏการณ์บางอย่างเกิดจากเหตุปัจจัยในกฎธรรมชาติหลายอย่างทำงานอิงอาศัยกัน บุคคลหนึ่งน้ำตาไหล อาจเกิดจากถูกควั่นไฝรม (อุตุนิยาม) อาจเกิดจากความดีใจหรือเสียใจมาก(จิตตนิยาม) หรืออาจเป็นเพราะปรุงแต่งความคิดในทางหวนละห้อยบีบคั้นใจตนเอง (กรรมนิยาม) บุคคลหนึ่งปวดศีรษะมาก อาจเกิดจากเนื้องอกในสมอง (พีชนิยาม) อาจเนื่องจากอยู่ในที่อากาศไม่พอ หรือร้อนเกินไป (อุตุนิยาม) หรืออาจเป็นเพราะกล้ามเนื้อเกร็ง (กรรมนิยาม) ฯลฯ

เมื่อชาวตะวันตกมาศึกษาเรื่องกรรม หรือเรื่องของเจตจำนง ก็มักจะต้องมีปัญหาเกี่ยวกับเรื่อง free will (เจตจำนงเสรี) ว่า free will นั้นมีหรือไม่ ถ้ามองตามกฎธรรมชาติน่าจะต้องพูดว่าความคิดเรื่อง freewill นั้น เป็นความคิดสุดโต่ง หรือเอียงสุด ที่จริงไม่มี will ที่ absolutely free เพราะเจตจำนงก็อยู่ในกระบวนการของเหตุปัจจัย แต่ will นั้นก็นับว่า free เหมือนกัน อาจใช้คำว่า relatively free เพราะมันก็เป็นปัจจัยอย่างหนึ่งในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยนั้น ดังที่มีศัพท์ทาง

พุทธศาสนาเรียกว่า ปุริสการ ซึ่งแต่ละบุคคลมีอำนาจคิดริเริ่ม หรือคิดเริ่มการให้เป็นตัวกระตุ้นในกระบวนการความเป็นไปตามเหตุปัจจัย ที่เรียกว่า กรรมนิยามนั้น ซึ่งทำให้เราถือว่าเขาจะต้องรับผิดชอบต่อผลการกระทำของตน

ความเข้าใจผิด หรือความไม่เข้าใจเกี่ยวกับเรื่อง free will และเรื่องทำนองนี้ เกิดจากความเข้าใจผิดที่เนื่องกันซึ่งซ้อนลึกลงไปอีก โดยเฉพาะความหลงผิดเกี่ยวกับอัตตา หรือเรื่องตัวตน ทำให้เกิดความสับสนโดยในขณะที่กำลังพิจารณาความจริงแท้ตามสภาวะ (ปรมาตถ์) แต่ติดในความคิดเชิงบัญญัติ (สมมติ) เอาไปปนกัน ให้มีผู้ทำกับผู้รับผลการกระทำหรือในขณะที่ความจริงมีแต่ความรู้สึก แต่ผู้พิจารณาเรื่องนี้เอาความคิดเกี่ยวกับผู้รู้สึกเข้าไปใส่ (สำนวนทางธรรมว่า มีแต่การเสวยเวทนา ผู้เสวยไม่มี) ทั้งนี้เป็นเพราะหยั่งไม่ถึงลักษณะที่เป็นอนัตตา จึงไม่สามารถมองเห็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยชัดเจนได้

ข้อพิเศษในเรื่องนี้ก็คือ พระพุทธศาสนาไม่ได้หยุดอยู่แค่ free will แต่ยังก้าวไปสู่ขั้นที่จะเป็นผู้ free of will คือ เสรีเหนือเจตจำนงด้วย ซึ่งสำเร็จด้วยการพัฒนาตนของมนุษย์ ให้ถึงขั้นชีวิตแห่งปัญญา

พึงสังเกตอีกอย่างหนึ่งว่า ในกระบวนการพัฒนามนุษย์นั้น พุทธศาสนาแยกแดนแห่งจิตกับแดนแห่งปัญญาออกจากกัน โดยที่ปัญญาที่พัฒนาแล้วจะเป็นตัวปลดปล่อยจิต ให้บรรลุอิสรภาพ เราจึงมีจิตกับเจตน์และจิตกับปัญญา แต่นี้เป็นเรื่องของกระบวนการพัฒนามนุษย์ ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่ที่ควรพูดต่างหากในที่อื่น เดียวจะออกนอกขอบเขตไป ควรยุติเท่านั้นความประสงค์ในที่นี้ มุ่งเพียงให้เห็นขอบเขตของการรู้เข้าใจธรรมชาติที่จะเข้าถึงความจริงที่แท้ หรือสัจธรรมโดยสมบูรณ์ว่า จะต้องรู้เข้าใจเรื่องตัวมนุษย์อันเป็นธรรมชาติภายในด้านนามธรรม รวมทั้งเรื่องคุณค่าต่างๆ ให้ถึงกฎธรรมชาติของเรื่องนี้ด้วย

บทที่ ๕

พระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ ความต่างในความเหมือน*

๕.๑ ศรัทธา: จุดร่วมของพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์

ที่เป็นจุดแยกจากศาสนาอื่นๆ ที่นี้ก็มาลองวิเคราะห์ดูในบางเรื่องบางอย่างตามหลักการพื้นฐานเพื่อเป็นข้อสังเกตเชิงเปรียบเทียบระหว่างพระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์และศาสนาต่างๆ เริ่มตั้งแต่เรื่องศรัทธาเป็นต้นไป เพราะเมื่อกี้นี้บอกว่า

ในพุทธศาสนานั้นได้ย้ายจากศรัทธามาสู่ปัญญาแล้ว

ศาสนาต่างๆ นั้นเอาอารมณ์เป็นตัวนำเข้าสู่จุดหมาย (หมายถึงอารมณ์ที่ใช้กันใน ความหมายของภาษาไทย ที่ตรงกับคำว่า emotion ไม่ใช่อารมณ์ในภาษาทางธรรมของเดิม) เน้น เรื่องอารมณ์ ใช้อารมณ์เป็นเครื่องผลักดันให้ยอมรับและปฏิบัติตามหลักการของศาสนา จึงต้องคอย ปลุกเร้าอารมณ์ ให้ตื่นเต้น ซู่ซ่า รัก เกลียด กลัว เฉพาะอย่างยิ่ง ก็ปลุกเร้าอารมณ์ให้เกิดศรัทธา ชัก จูงศรัทธาด้วยอารมณ์ และก็ใช้อารมณ์เป็นเครื่องรักษาศรัทธา จึงจะต้องเอาใจใส่ถือเป็นสำคัญยิ่งที่ จะเร้าให้เกิดอารมณ์ หรือ emotion นี้ แต่พุทธศาสนาไม่เอาอารมณ์ หรือ emotion เป็นหลัก เพราะมุ่งที่ตัวปัญญา

เมื่อเอาอารมณ์ คือ emotion เป็นตัวนำ ศาสนาต่างๆ ก็ย่อมเน้นศรัทธา เพราะศรัทธา เป็นจุดรวมของ emotion หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่าเพราะขึ้นต่อศรัทธาหรือเอาศรัทธาเป็นแกน ศาสนาต่างๆ จึงต้องเน้นการปลุกเร้าอารมณ์คือ emotion นี้ รวมความว่า **ศรัทธาเป็นหลักการ สำคัญสุดยอดของศาสนาต่างๆ ไป แต่พุทธศาสนาเน้นปัญญา ให้ความสำคัญแก่ศรัทธาเพียง ขั้นต้น** และใช้ศรัทธาด้วยความระมัดระวังและถือว่าปัญญาเป็นตัวตัดสินในการที่จะเข้าถึงจุดหมาย คือการแก้ปัญหามนุษย์ได้

อย่างไรก็ตาม ศรัทธาก็ยังมีบทบาทสำคัญอยู่ในพุทธศาสนาบ้างเหมือนกัน หมายความว่า ในระบบการปฏิบัติและคำสอนของพุทธศาสนาก็ยังมีศรัทธาอยู่ แต่ศรัทธานั้นได้เปลี่ยนบทบาทไป เปลี่ยนความสำคัญไปเช่นเดียวกับที่ในวิทยาศาสตร์ก็ยังมีศรัทธาดังที่กล่าวเบื้องต้นแล้ว นักวิทยาศาสตร์ต้องอาศัยศรัทธาในการค้นคว้าทางวิทยาศาสตร์ ศรัทธามีบทบาทสำคัญใน วิทยาศาสตร์ และเป็นตัวนำผลักดันให้วิทยาศาสตร์ก้าวไปในการค้นคิด สืบสาวหาความจริงทาง วิทยาศาสตร์ต่อไปอีก

* พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พระพุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์กรีน ปัญญาญาณ, ๒๕๕๗) หน้า ๘๗ - ๑๒๗.

การที่จะเข้าใจในเรื่องศรัทธาได้ชัดเจน จะต้องแบ่งศรัทธาออกไปให้เห็นความแตกต่าง และถ้าแบ่งคร่าวๆ ศรัทธาหรือความเชื่อนี้จะมี ๒ ประเภท ศรัทธา ๒ ประเภทคืออะไร ตอนนี้อย่างง่ายที่สุด

ศรัทธาประเภทที่ ๑ เป็น**ศรัทธาแบบปิดกั้นปัญญา** ใช้วิธีปลุกเร้าหรือแม้แต่บังคับให้เชื่อ และพอเชื่อแล้วก็ต้องมอบความไว้วางใจให้สิ้นเชิงห้ามถาม ห้ามสงสัย คอยรอทำตามฉันอย่างเดียว ศรัทธาประเภทที่ ๑ นี้ไม่ทำให้มีการสืบค้นทางปัญญาต่อไปศรัทธาในศาสนาต่างๆ จะเน้นแบบนี้ คือต้องเชื่อและเมื่อเชื่อแล้วก็ต้องคอยรอทำตาม ฉันว่าอย่างไรก็ต้องอย่างนั้น ห้ามถาม ห้ามสงสัย หลักการในศาสนาแบบนี้เขาจึงเรียกว่าเป็น dogma คือสิ่งที่ต้องถือปฏิบัติตาม ยึดมั่นโดยไม่ต้องถามหาเหตุผล ต่างจากพุทธศาสนาที่เขาเรียกว่า เป็นศาสนาที่ไม่มี dogma

ศรัทธาประเภทที่ ๒ คือ**ศรัทธาแบบสื่อนำสู่ปัญญา** ศรัทธาสื่อนำสู่ปัญญาเป็นอย่างไร คือความเชื่ออันเป็นตัวชักนำให้สนใจเริ่มต้นศึกษาสืบค้น สิ่งทั้งหลายในโลกนี้มีมากมาย เรายังไม่มีจุดเริ่มต้นว่าจะสนใจเรื่องใด แต่เมื่อเกิดศรัทธาต่อบุคคลหรือเรื่องราวหลักการใด ศรัทธานั้นก็จะเป็นปัจจัยที่ทำให้เรามีจุดเริ่มต้น ศรัทธาทำให้เรามีความสนใจและเข้าไปหา โดยเฉพาะศรัทธาในคนก็เพื่อจะชักนำให้เข้าไปซักถามเขา การที่ศรัทธาในพระก็เพื่อจะเข้าไปหาและซักถามท่าน เพื่อให้เกิดความรู้ และเข้าใจความจริงยิ่งขึ้นไป ถ้าเป็นศรัทธาแบบว่าเพื่อจะไปให้ท่านทำอะไรให้สักอย่างและจบเท่านั้น ก็ไม่ใช่ศรัทธาที่นำไปสู่ปัญญา

ศรัทธาแบบสื่อนำสู่ปัญญานี้จะเห็นตัวอย่างในกรณีของพระสารีบุตร ก่อนที่จะหันมาสู่พระพุทธศาสนาได้เห็นพระอัสสชิเดินผ่านมา เกิดความเลื่อมใสว่าลักษณะท่าทางของท่านแสดงว่าคงมีอะไรดี คงมีภูมิธรรมภูมิปัญญาสูง เกิดความอยากรู้อยากจะถาม จึงเข้าไปหา อันนั้นเป็นตัวอย่างของศรัทธาแบบนี้

จะเห็นว่า ศรัทธาหรือปสาทะเป็นตัวที่ทำให้ต้องการเข้าไปหาเพื่อจะได้ถามหาความรู้ต่อไป คือเป็นแรงชักนำทำให้สนใจเข้าไปหา และเริ่มต้นสืบสาวหาความรู้ในเรื่องนั้น พร้อมทั้งมีจุดที่จะคิดค้นอย่างจริงจังเพราะว่าเมื่อเราศรัทธาในเรื่องใดเราก็จะคิดค้นในเรื่องนั้นอย่างจริงจังเรื่องนั้นจะเป็นประเด็นหลักของเราในการคิดค้นต่อไป เช่น นักวิทยาศาสตร์เชื่อเรื่องอะไรว่าน่าจะต้องเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ แก่ก็จะคิดค้นยกใหญ่มุ่งแล่นไปในเรื่องนั้นเต็มที่ ทำให้ไม่สายไม่พราในกระบวนการหาความจริง

เป็นอันว่าเราจะต้องแยกศรัทธาให้ถูก ศรัทธาในพุทธศาสนาที่เรายอมให้มีบทบาทก็คือ ศรัทธาที่เป็นสื่อนำสู่ปัญญา ก็เลยกลายเป็นว่าในพุทธศาสนาศรัทธาเปลี่ยนบทบาทมาเป็นตัวรอง โดยมีหน้าที่เป็นตัวนำสู่ปัญญา และปัญญากลายเป็นตัวเด่นขึ้นมา จะเห็นว่าทั้งในพุทธศาสนาและในวิทยาศาสตร์ต่างก็มีศรัทธาในประเภทที่สอง คือศรัทธาแบบสื่อนำสู่ปัญญา และเมื่อสรุปแล้ว ศรัทธาแบบสื่อนำสู่ปัญญานี้ มีบทบาทสำคัญที่ส่งผลต่อปัญญา ๓ ประการ คือ

๑. ทำให้สนใจเข้าไปหาและเริ่มต้นศึกษาสืบค้นในเรื่องนั้น
๒. ทำให้มีพลัง เกิดความเพียรพยายาม ตลอดจนทุ่มเท อุทิศตัวในการที่จะหาและเข้าถึงความจริงในเรื่องนั้น
๓. ทำให้มีทิศทางหรือตัวประเด็นเจาะตรงเฉพาะที่จะมุ่งแล่นเดินหน้าไป อย่างแน่วแน่ชัดเจน

นอกจากบทบาทและหน้าที่ของมันแล้ว ศรัทธาที่ถูกต้องยังมีลักษณะที่เราจะต้องเข้าใจต่อไปอีก ในพุทธศาสนานั้นถ้าเราพิจารณาดูระบบหรือกระบวนการปฏิบัติก็จะเห็นลักษณะของศรัทธาที่ชัดเจนลักษณะของศรัทธาในพุทธศาสนาได้จากหลักการสำคัญๆ ดังนี้จุดหมายของพุทธศาสนาคืออะไร จุดหมายของพุทธศาสนา คือวิมุตติ ความหลุดพ้น หรืออย่างที่เรียกปัจจุบันว่า อิสระภาพ พุทธศาสนาต้องการให้มนุษย์ไปสู่อิสระภาพ หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์

ความหลุดพ้นนี้สำเร็จได้ด้วยอะไร ความหลุดพ้นเป็นอิสระนี้สำเร็จได้ด้วยปัญญา คือรู้เข้าใจความจริง รู้เท่าทันกฎธรรมชาติ ซึ่งสาวกก็รู้ได้เหมือนอย่างองค์พระศาสดา และไม่ต้องขึ้นต่อองค์พระศาสดา พระพุทธเจ้าเคยตรัสถามพระสารีบุตรว่า “สารีบุตร เธอเชื่อไหมว่าหลักความจริงเรื่องนั้นๆ เป็นอย่างนั้นๆ” พระสารีบุตรทูลตอบว่า “ข้าพระองค์ก็เห็นว่าเป็นอย่างนั้น” ตรัสถามต่อไปว่า “ที่เธอว่าอย่างนั้นเพราะเชื่อในเราใช่หรือไม่” พระสารีบุตรทูลตอบว่า “หามิได้ ที่ว่าเป็นอย่างนั้นมิใช่เพราะข้าพระองค์ว่าตามที่เชื่อต่อพระองค์ แต่เพราะว่าข้าพระองค์ก็ได้รู้ได้เห็นประจักษ์เองว่าเป็นอย่างนั้น”

นี่คือหลักการในพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าไม่ต้องการให้ใครมาผูกติดอยู่กับพระองค์ หรือขึ้นต่อพระองค์เลย แม้แต่ศรัทธาในตัวบุคคลพระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงโทษไว้ เพราะต้องการให้ทุกคนเป็นอิสระ เป็นอันว่า วิมุตติ ที่เป็นจุดหมายของพุทธศาสนา คือ ความเป็นอิสระ จะสำเร็จได้ด้วยปัญญาคือการรู้ความจริง แต่ปัญญานั้นจะเกิดขึ้นได้อย่างไร สำหรับบางคนผู้มีความคิดเป็น ที่เรียกว่าโยนิโสมนสิการ ก็ไม่ต้องอาศัยศรัทธา แต่คนส่วนใหญ่ต้องอาศัยศรัทธา เพื่อเป็นสื่อ นำ ให้มีจุดเริ่ม

เพราะฉะนั้นก็เลยเป็นปัจจัยที่ส่งทอดไปตามกันว่า **วิมุตติ** เป็นจุดหมายบังคับให้ต้องมีปัญญา **ปัญญา** ที่เป็นตัวทำให้ถึงจุดหมาย อาศัย**ศรัทธา** เป็นจุดเริ่มหรือเป็นสื่อ นำ ให้ ก็เลยเป็น ๓ ขั้นตอน คือ

ศรัทธา → ปัญญา → วิมุตติ

ในกระบวนการของการเข้าถึงความจริง ศรัทธาเป็นตัวเริ่มต้นนำเข้าสู่ปัญญา แล้วปัญญาก็เป็นตัวนำไปสู่วิมุตติ ระบบปัจจัยสัมพันธ์อันนี้เป็นตัวกำหนดลักษณะของศรัทธาในพุทธศาสนา อย่างที่กล่าวแล้ว เพราะศรัทธาสัมพันธ์กับปัญญาและวิมุตติ ศรัทธานั้นจึงมี

ลักษณะที่ ๑ คือ เป็นสื่อนำสู่ปัญญา

ลักษณะที่ ๒ คือ ฟุ้งมากับความเป็นอิสระ

เพราะฉะนั้น ศรัทธาในพระพุทธศาสนาจึงไม่เป็นศรัทธาแบบบังคับให้เชื่อ ที่เชื่อแล้วห้ามถาม ห้ามสงสัย หรือเอาชีวิตของตนไปขึ้นต่อสิ่งหนึ่งสิ่งใดที่จะต้องถือนั้นว่าเป็นอย่างนั้น โดยที่ถูกกำหนดมาตายตัวเสร็จสิ้นแล้ว นี่เป็นการชี้แจงให้เข้าใจลักษณะทั่วไป

จะเห็นว่า ทั้งพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์ต่างก็มีศรัทธาชนิดสื่อนำสู่ปัญญาที่นับได้ว่าเหมือนกัน คือใช้ศรัทธาเป็นจุดเริ่มต้นไปสู่การแสวงหาความรู้ที่จะเข้าถึงความจริง ที่นี้ ก็มีคำถามต่อไปอีกว่า ศรัทธาอย่างไรที่จะเป็นสื่อนำไปสู่ปัญญา หรือว่าศรัทธาที่เป็นสื่อนำสู่ปัญญานั้นเป็นอย่างไร ก็จึงจะต้องมีการให้คำจำกัดความ ศรัทธาที่ว่านี้อีกทีหนึ่งว่าศรัทธาที่เป็นตัวนำสู่ปัญญานี้คืออะไร

ถ้าพูดโดยโย่งไปหาหลักที่แสดงมาแล้วก็จะบอกว่า **ศรัทธาที่ว่านำไปสู่ปัญญานี้ก็คือ ความเชื่อมั่นในธรรมชาติหรือจักรวาลนี้ว่ามีกฎเกณฑ์แห่งธรรมดาที่สม่ำเสมอแน่นอน** หมายถึงความเชื่อในกฎธรรมชาตินั่นเอง พร้อมทั้งความเชื่อว่ากฎธรรมดานั้นมนุษย์จะสามารถเข้าถึงได้ด้วยปัญญา

ความเชื่อหรือศรัทธานี้ เป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้เราแสวงหาความจริงแต่เพราะว่าตัวตัดสินหมายถึงการที่เราจะต้องรู้เข้าใจกฎธรรมชาติศรัทธาจึงไม่เพียงพอที่จะเข้าถึงจุดหมาย จึงหยุดอยู่แค่ศรัทธาไม่ได้ศรัทธานั้นจึงต้องโย่งส่งทอดต่อไปสู่ปัญญา พอมาถึงตอนนี้ก็เหมือนกับว่าศรัทธาของพุทธศาสนากับศรัทธาของวิทยาศาสตร์เหมือนกัน คือต่างก็มีศรัทธาที่เชื่อในกฎธรรมชาติ และต่างก็มุ่งที่จะรู้ความจริงในกฎธรรมชาติด้วยวิธีการแห่งปัญญา แต่ความเหมือนหรือคล้ายกันนั้น อาจหยุดแค่นั้นต่อจากจุดนี้ไปศรัทธาของพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ดูท่าว่าจะแยกจากกัน จะแยกกันอย่างไร

๕.๒ ศรัทธา: จุดร่วมที่แตกต่างระหว่างพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์

ได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า จุดเริ่มร่วมของศาสนาและวิทยาศาสตร์ก็คือ การที่มนุษย์ประสบปัญหาในการดำรงชีวิตอยู่ในโลก เนื่องจากภัยอันตรายและความติดขัดบีบคั้นจากธรรมชาติแวดล้อม และเมื่อจะแก้ปัญหา มนุษย์ก็มองออกไปที่ธรรมชาติภายนอกด้วยความรู้สึกลัวหวาดหวั่นและความรู้สึกอัศจรรย์ใจ แล้วความรู้สึกทั้งสองนั้นก็นำไปสู่ความใฝ่ปรารถนาที่จะพ้นภัย และความ

ใฝ่รู้ในความจริงของธรรมชาติ ต่อแต่นั้นจากจุดเริ่มที่ร่วมกัน ศาสนากับวิทยาศาสตร์ก็เริ่มแยกจากกัน

แม้จะแตกต่างกันอย่างไรก็ตาม แต่ทั้งศาสนาทั่วไปและวิทยาศาสตร์ก็มีจุดร่วมอีกอย่างหนึ่งที่เหมือนกัน คือ การมองออกไป (หาต้นเหตุ) ที่ธรรมชาติภายนอกตัว โดยที่ตัวมนุษย์เองเป็นผู้มองและไม่ได้มองดูตัว ในแง่นี้ เมื่อพูดถึงเฉพาะวิทยาศาสตร์ เราจึงพบว่าวิทยาศาสตร์ศึกษา

แต่ธรรมชาติภายนอกในโลกแห่งวัตถุ ไม่ได้มองมนุษย์รวมอยู่ในภาพรวมของธรรมชาติ หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า **ไม่มองธรรมชาติว่าครอบคลุมถึงมนุษย์ และก็มีได้มองมนุษย์ว่าครอบคลุมธรรมชาติเอาไว้ในตัวด้วย** เมื่อวิทยาศาสตร์มองธรรมชาติอย่างนี้ วิทยาศาสตร์จึงมีจุดที่เป็นเป้าของศรัทธาเพียงอย่างเดียว คือ ธรรมชาติ (ภายนอก) โดยมีความเชื่อมั่นว่าในธรรมชาตินั้นมีกฎเกณฑ์อันแน่นอน ซึ่งเรียกสั้นๆ ว่า **ศรัทธาในกฎธรรมชาติ**

แต่สำหรับพระพุทธศาสนา จุดเริ่มคือการทำที่แก้ปัญหาก็เรียกว่าความทุกข์ของมนุษย์ ซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัยทั้งภายนอกและภายใน โดยเฉพาะเน้นแดนแห่งกิจกรรมของมนุษย์ แต่ก็มองเห็นว่าเหตุปัจจัยเหล่านั้นเป็นกระบวนการของธรรมชาติ พุทธศาสนาจึงเชื่อในกฎธรรมชาติ เช่นเดียวกับวิทยาศาสตร์ แต่ความเชื่อหรือศรัทธานี้โยงมาถึงตัวมนุษย์ด้วยทั้งในแง่ที่มนุษย์นั้นเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และในแง่ที่มนุษย์เป็นที่ครอบคลุมธรรมชาติเอาไว้ในตัว โดยถือว่า ความเป็นไปของชีวิตมนุษย์ก็อยู่ภายใต้กฎธรรมชาตินั้นเช่นเดียวกัน

สรุปว่า ศรัทธาของพระพุทธศาสนามีแง่ที่ต่างจากศรัทธาของวิทยาศาสตร์ คือ ศรัทธาของวิทยาศาสตร์มีจุดที่เป็นเป้าอย่างเดียว ได้แก่ ธรรมชาติ แต่ศรัทธาของพระพุทธศาสนามีจุดที่เป็นเป้า ๒ อย่าง ได้แก่

๑. ธรรมชาติ

๒. ตัวมนุษย์

แม้จะมีจุดที่เป็นเป้าแยกเป็น ๒ อย่าง แต่จุดเป้าทั้งสองนั้นก็เชื่อมโยงถึงกัน ต่อเนื่องเป็นอันเดียว และจากความเชื่อมโยงระหว่างจุดเป้าทั้งสอง คือ ธรรมชาติกับตัวมนุษย์นี้ เราสามารถแยกศรัทธาของพระพุทธศาสนาเป็น ๒ ระดับ

๑) ระดับที่หนึ่ง หรือระดับพื้นฐาน: ศรัทธาหนึ่งเดียวแยกเป็น ๒ ด้าน

ในระดับที่หนึ่ง หรือระดับพื้นฐาน ซึ่งอาจจะเรียกว่าระดับสูงสุดก็ได้ ศรัทธาเกี่ยวกับธรรมชาติภายนอกหรือธรรมชาติทั่วไป และศรัทธาเกี่ยวกับตัวมนุษย์ เป็นศรัทธาอันเดียวกันนั่นเอง แต่แยกเป็น ๒ ด้านหรือว่าที่จริงคือ โยงต่อกันเป็น ๒ ช่วงตอน กล่าวคือ

๑. ศรัทธาเกี่ยวกับธรรมชาติ (ภายนอกหรือทั่วไป) ได้แก่ ความเชื่อมั่นว่า ในธรรมชาติมีกฎเกณฑ์ที่แน่นอนแห่งความเป็นไปตามเหตุปัจจัย เรียกสั้นๆ ว่า ศรัทธาในกฎธรรมชาติ

๒. ศรัทธาเกี่ยวกับตัวมนุษย์ (ธรรมชาติภายใน) ได้แก่ ความเชื่อมั่นว่า ความดีงามสูงสุด หรือชีวิตที่ดีงามของมนุษย์ เป็นภาวะที่เป็นไปได้โดยอาศัยและเนื่องอยู่ในกฎธรรมชาตินั้น เรียกสั้นๆ ว่า ศรัทธาในชีวิตดีงามที่เข้าถึงได้ตามกฎธรรมชาติ หรือศรัทธาในคุณค่าสูงสุด

ที่ว่าศรัทธาทั้งสองข้อนี้เป็นศรัทธาอันเดียวกัน ก็เพราะว่าแท้จริงแล้ว ทั้งสองข้อนั้น ก็เป็นศรัทธาที่เกี่ยวกับธรรมชาติด้วยกันทั้งนั้นสำหรับข้อ ๑ นั้น โดยคำพูดก็ชัดเจนอยู่แล้วว่า เป็นศรัทธาที่เกี่ยวกับธรรมชาติ แต่ที่จริงธรรมชาติในข้อ ๑ นั้น หาใช่จะครอบคลุมธรรมชาติทั้งหมดไม่ มันกินความแค่ธรรมชาติภายนอก หรือธรรมชาติทั่วๆ ไปนอกจากความเป็นมนุษย์

ในทางพุทธศาสนาถือว่า มนุษย์ก็เป็นธรรมชาติส่วนหนึ่งด้วย เพราะตัวมนุษย์เองในส่วนที่เป็นรูปธรรม ก็มีความเป็นธรรมชาติเหมือนกันกับธรรมชาติภายนอกทั่วๆ ไป อย่างไรก็ตาม มนุษย์มีธรรมชาติอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งแตกต่างจากธรรมชาติภายนอกทั่วๆ ไป เป็นธรรมชาติส่วนที่ทำให้มนุษย์มีภาวะที่แตกต่างจากธรรมชาติภายนอกทั่วๆ ไป เหล่านั้น ซึ่งเป็นเรื่องเฉพาะพิเศษของมนุษย์หรือเป็นส่วนที่เป็นตัวมนุษย์เองแท้ๆ ที่เราเรียกแยกออกมาว่า เป็นตัวมนุษย์ต่างหากจากธรรมชาติทั่วๆ ไป ธรรมชาติส่วนที่เป็นตัวมนุษย์โดยเฉพาะนี้เป็นนามธรรม เป็นเรื่องของคุณค่า หรือเป็นธรรมชาติในด้านคุณค่า

เนื่องจากมนุษย์มีทั้งส่วนรูปธรรมที่เป็นธรรมชาติ เหมือนกับธรรมชาติทั่วๆ ไปภายนอก และมีทั้งส่วนนามธรรมที่เป็นธรรมชาติด้านคุณค่าซึ่งพิเศษนอกเหนือไปจากธรรมชาติภายนอกทั่วไป เหล่านั้น ดังนั้น แทนที่จะพูดว่ามนุษย์ก็เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติด้วย เราควรจะพูดในทางกลับกันว่า มนุษย์ครอบคลุมธรรมชาติทั้งหมดเอาไว้ในตัว และพร้อมกันนั้นมนุษย์ก็เป็นอันเดียวกับธรรมชาติ

ทางพระพุทธศาสนาถือว่า เรื่องคุณค่าที่เป็นด้านนามธรรมของมนุษย์ ก็เป็นธรรมชาติเหมือนกัน และมันก็ขึ้นต่อกฎธรรมชาติแห่งความเป็นไปตามเหตุปัจจัยเช่นเดียวกัน มันจึงเป็นความจริงของธรรมชาติเช่นกันด้วย ด้วยเหตุนี้ การที่จะรู้เข้าใจธรรมชาติ เข้าถึงความจริงหรือสัจธรรมอย่างแท้จริง จึงต้องรู้เข้าใจธรรมชาติให้ครบทั้งสองด้าน คือทั้งธรรมชาติภายในของตัวมนุษย์ และธรรมชาติทั่วไปภายนอก

เฉพาะอย่างยิ่ง มนุษย์เป็นผู้ศึกษา เป็นผู้รู้เข้าใจธรรมชาติ การที่จะรู้เข้าใจธรรมชาติทั่วไปได้ ก็ต้องรู้เข้าใจตัวมนุษย์ที่เป็นผู้ศึกษาและผู้รู้เข้าใจธรรมชาตินั้นด้วย แม้แต่ตัวความรู้ความเข้าใจนั่นเอง ตลอดจนศรัทธาและความใฝ่รู้เป็นต้น ที่เป็นองค์ประกอบของการเข้าถึงความจริงก็ล้วนเป็นเรื่องของคุณค่า เป็นด้านนามธรรมของตัวมนุษย์ และเป็นธรรมชาติที่จะต้องรู้เข้าใจด้วยทั้งนั้น ยิ่งกว่านั้น เราจะเห็นจุดบรรจบในขั้นสุดท้ายว่า ตัวภาวะของการรู้เข้าใจเข้าถึงความจริงของกฎธรรมชาตินั้นเอง ก็มีความหมายสำหรับมนุษย์ เป็นการบรรลุถึงความดีงามหรือคุณค่าสูงสุด เพราะฉะนั้น ในขั้นสุดท้าย ความจริงแท้กับความดีงามสูงสุด หรือความจริงสูงสุดกับคุณค่าสูงสุด จึงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ถ้าไม่ศึกษาคุณค่าต่างๆ ที่เป็นเรื่องของมนุษย์นี้แล้ว การรู้เข้าใจ

ธรรมชาติก็จะต้องเว้าแหว่ง บกพร่อง ไม่ครบถ้วน ไม่สมบูรณ์ และไม่สามารถเข้าถึงความจริงอย่างแท้จริง

เมื่อแยกธรรมชาติออกเป็น ๒ ด้านหรือ ๒ ส่วน คือ ตัวมนุษย์กับธรรมชาติภายนอกแล้ว ศรัทธาต่อธรรมชาติ ก็แยกออกเป็น ๒ ด้าน หรือ ๒ ตอนด้วยคือ **ศรัทธาในกฎธรรมชาติที่เป็นองค์ความรู้หรือตัวความจริงสูงสุด** กับ**ศรัทธาในความดีงามหรือคุณค่าสูงสุด** แต่ก็เช่นเดียวกับธรรมชาติโดยรวมที่เป็นอันหนึ่งอันเดียว ศรัทธา ๒ อย่างนั้นก็เป็นการแสดงออก ๒ ด้านหรือ ๒ ตอนของศรัทธาอันเดียวกัน ซึ่งในที่สุดการเข้าถึงองค์ความรู้สูงสุด ก็กับการบรรลุถึงคุณค่าสูงสุดมาบรรจบรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ศรัทธาที่รวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวนี้เรียกสั้นๆ ว่าศรัทธาในธรรม

ถึงแม้วิทยาศาสตร์จะมีศรัทธาในกฎธรรมชาติ มุ่งที่จะรู้เข้าใจเข้าถึงความจริงของกฎธรรมชาติ แต่วิทยาศาสตร์ไม่ได้มองธรรมชาตินั้นครอบคลุมถึงความเป็นมนุษย์และคุณค่า **ความจริงที่วิทยาศาสตร์มองจึงไม่ครบถ้วน ไม่ทั่วตลอด** การแสวงหาความรู้ทางวิทยาศาสตร์จึงขาดตอน ไม่สามารถตีวงบรรจบครบรอบได้ จึงไม่สามารถมองเห็นสัจธรรมได้โดยสมบูรณ์ โดยที่ความจริงด้านหนึ่งของธรรมชาติได้ถูกกละเลยมองข้ามไปเสีย คือความจริงด้านตัวมนุษย์ รวมทั้งระบบคุณค่าทั้งหมด

๕.๓ ศรัทธาที่ครบชุด ต้องทั้งมนุษย์ ธรรมชาติ และสังคม

๒) **ระดับที่สอง หรือระดับรอง:** ศรัทธา ๒ อย่าง ที่โยงต่อกันศรัทธาระดับที่สอง ก็มีจุดที่เป็นเป้า ๒ จุด กล่าวคือ ธรรมชาติกับตัวมนุษย์ และโยงจุดเป้าทั้งสองมาต่อเนื่องกัน เช่นเดียวกับศรัทธาระดับที่หนึ่ง แต่ศรัทธาระดับที่สองนี้แยกเป็นศรัทธา ๒ อย่าง ต่างหากกันชัดเจนออกไป คือ

๑. ศรัทธาเกี่ยวกับธรรมชาติ ได้แก่ ความเชื่อมั่นว่า ธรรมชาติเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย เรียกสั้นๆ ว่า ศรัทธาในกฎธรรมชาติ อย่างที่กล่าวมาแล้ว

๒. ศรัทธาเกี่ยวกับตัวมนุษย์ ได้แก่ ความเชื่อมั่นว่า มนุษย์มีศักยภาพที่จะพัฒนาให้รู้เข้าใจความจริงแห่งกฎธรรมชาติ และเข้าถึงชีวิตที่ดีงามสูงสุด บรรลุอิสรภาพได้ เรียกสั้นๆ ว่า ศรัทธาในศักยภาพของมนุษย์

ศรัทธา ๒ อย่างนี้ มีความสัมพันธ์อิงอาศัยสืบเนื่องกันโยงต่อกันเช่นว่า การที่เราพัฒนาศักยภาพ ตามศรัทธาในข้อที่ ๒ (ความเชื่อในศักยภาพของมนุษย์ที่พัฒนาได้) นั้น ก็โดยมุ่งเพื่อให้รู้เข้าใจและเข้าถึงสัจภาวะของกฎธรรมชาติ ตามความเชื่อในศรัทธาข้อที่ ๑ และในทางกลับกัน การที่จะพัฒนาศักยภาพได้ตามศรัทธาในข้อที่ ๒ ก็ด้วยการนำเอาความรู้ในกฎธรรมชาติตามศรัทธาในข้อที่ ๑ มาใช้ประโยชน์กับตัวมนุษย์ จึงเป็นการโยงสัมพันธ์บรรจบกัน ถ้าพูดอย่างง่ายๆ ก็ว่า รู้เข้าใจธรรมชาติ เพื่อเอาความรู้มาใช้พัฒนามนุษย์ และพัฒนามนุษย์ก็เพื่อให้รู้เข้าใจ เข้าถึงความจริงของธรรมชาติ

รวมความว่า ศรัทธา ๒ อย่างที่ต่างกันเป็น ๒ เป้านี้ โยงเข้ามาบรรจบกันเอง ได้แก่การที่พุทธศาสนามีเป้าหมาย ซึ่งต้องการที่จะเอาความรู้ในกฎธรรมชาติดามาใช้กับตัวมนุษย์ ในการที่จะพัฒนาศักยภาพของมนุษย์นั้นขึ้นไป ไม่ใช่เป็นเพียงความรู้ลอยๆ และการพัฒนาศักยภาพนั้นก็ทำให้มนุษย์เข้าถึงความจริงของธรรมชาติ

ถ้ามองให้ลึกลงไป จะเห็นว่า ที่จริงนั้น ความสัมพันธ์อิงอาศัยและโยงกันระหว่างศรัทธายังซับซ้อนกว่านี้อีก กล่าวคือ ความสัมพันธ์โยงกันมิได้มีเฉพาะระหว่างศรัทธาในกฎธรรมชาติดีที่จะต้องรู้เข้าใจความจริง กับศรัทธาในศักยภาพของมนุษย์ที่จะต้องพัฒนาขึ้นไปเท่านั้น แม้แต่ศรัทธาเกี่ยวกับตัวมนุษย์ในระดับที่หนึ่ง กับศรัทธาในศักยภาพของมนุษย์ในระดับที่สองนี้ ก็มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกัน

ในระดับที่หนึ่ง ความสัมพันธ์ระหว่างสองด้านของศรัทธามองเห็นได้ชัดเจน กล่าวคือ การเข้าถึงความดีงามสูงสุด ซึ่งจะเรียกว่า ภาวะไร้ทุกข์ หรืออิสรภาพก็ตาม จะสำเร็จได้ ก็โดยต้องเข้าถึงความจริงของกฎธรรมชาติ และในเวลาเดียวกัน การเข้าถึงความจริงของกฎธรรมชาติอย่างครอบคลุม ทั้งธรรมชาติภายนอกทั่วไป และธรรมชาติภายในของตัวมนุษย์ ก็มีค่าและมีผลเป็นการเข้าถึงความดีงามสูงสุดไปด้วยพร้อมกัน

ในระดับที่สอง ศรัทธาในศักยภาพของมนุษย์ มีความสัมพันธ์กับศรัทธาในระดับที่หนึ่ง ทั้งในด้านที่เกี่ยวกับธรรมชาติทั่วไปภายนอก คือสามารถพัฒนาให้รู้เข้าใจเข้าถึงความจริงของกฎธรรมชาติได้ และทั้งในด้านที่เกี่ยวกับตัวมนุษย์ คือสามารถพัฒนาให้เข้าถึงความดีงามสูงสุดบรรลุอิสรภาพได้ และเนื่องจากการเข้าถึงความจริงของกฎธรรมชาติดีกับการเข้าถึงความดีงามสูงสุด ก็เชื่อมโยงสัมพันธ์เป็นอันเดียวกัน ดังนั้นการพัฒนาศักยภาพที่จะเข้าถึงจุดหมายทั้งสองด้าน จึงมีค่าที่รวมลงเป็นอันเดียวกัน

ถ้าวิเคราะห์ให้ละเอียดจะเห็นว่า มีความสัมพันธ์เชิงเหตุผลเป็นวงจร ซ้อนอยู่ภายในระบบของศรัทธานี้หลายชั้น เช่นว่า การที่เราต้องการรู้เข้าใจความจริงของกฎธรรมชาติ ก็เพื่อและมีผลให้เราปฏิบัติต่อธรรมชาติ (ทั้งต่อธรรมชาติทั่วไปภายนอก และต่อชีวิตมนุษย์ของเราเอง) ได้อย่างถูกต้อง ในกรณีนี้ การที่เราศึกษาให้รู้เข้าใจความจริงของกฎธรรมชาติ ก็คือการพัฒนาศักยภาพในตัวมนุษย์ของเรา และการที่เราปฏิบัติต่อธรรมชาติได้ถูกต้อง ก็คือการพัฒนาตนเองของมนุษย์

พร้อมกันนั้น การรู้เข้าใจสามารถปฏิบัติได้ถูกต้องต่อธรรมชาติ (ทั้งภายนอกและภายในตัว) ได้มากขึ้น ก็คือ การเข้าใจที่ละก็จะบรรลุถึงความดีงามหรือคุณค่าสูงสุดมากยิ่งขึ้น ดังนั้น การพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ จึงมีค่าเป็นการเข้าถึงกฎธรรมชาติดีมากยิ่งขึ้น ซึ่งมีความหมายเป็นการเข้าถึงความดีงามสูงสุดมากขึ้นไปด้วยพร้อมกัน และการเข้าถึงกฎธรรมชาติดีมากขึ้น ก็หมายถึงการมีความรู้ความเข้าใจที่จะปฏิบัติต่อธรรมชาติได้ถูกต้องในการที่จะพัฒนาศักยภาพของตนให้ได้ผลดียิ่งขึ้น ซึ่งก็มีค่าเป็นการเข้าถึงความดีงามสูงสุดได้มากขึ้นนั่นเอง

การที่จะพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ บังคับให้ต้องรู้เข้าใจเข้าถึงความจริงของกฎธรรมชาติ เพื่อจะได้ปฏิบัติต่อธรรมชาติในการที่จะพัฒนาตนได้ถูกต้อง และการที่จะเข้าถึงความจริงของกฎธรรมชาติอันจะให้บรรลุถึงความดีงามสูงสุด ก็บังคับให้มนุษย์ต้องพัฒนาศักยภาพของตนพร้อมกัน นั้น การปฏิบัติต่อธรรมชาติทั้งโลกและชีวิตได้ถูกต้องด้วยการรู้เข้าใจเข้าถึงกฎธรรมชาติ ก็คือ การพัฒนาตนของมนุษย์ที่จะเข้าถึงความดีงามที่เป็นคุณค่าสูงสุด ดังนี้เป็นต้น และในที่สุด การเข้าถึงความจริงและการเข้าถึงความดีงามสูงสุดก็เกิดขึ้นพร้อมเป็นหนึ่งในขณะที่เดียวกัน

ถ้าใช้ศัพท์ทางพระพุทธศาสนา การปฏิบัติต่อธรรมชาติทั้งโลกและชีวิตได้อย่างถูกต้อง เรียกว่าเป็น มรรค หรือการดำเนินชีวิตที่ดี ส่วนการพัฒนาศักยภาพให้รู้จักที่จะปฏิบัติต่อธรรมชาติ คือ โลกและชีวิตนั้นได้อย่างถูกต้อง เรียกว่า สิกขา หรือการศึกษา มรรคกับสิกขาเกี่ยวโยงเคียงคู่กันไปในการก้าวสู่ความเข้าถึงกฎธรรมชาติและความดีงามสูงสุด

พึงสังเกตว่า ศรัทธาเกี่ยวกับตัวมนุษย์ในระดับที่สอง มีความแตกต่างอย่างสำคัญจาก ศรัทธาเกี่ยวกับตัวมนุษย์ในระดับที่หนึ่ง กล่าวคือ ในระดับที่หนึ่ง ตัวมนุษย์ถูกกล่าวถึงในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติโดยเฉพาะเป็นส่วนที่ทำให้การเข้าถึงความจริงของธรรมชาติมีความครบถ้วนสมบูรณ์ เพราะฉะนั้น เมื่อสรุปศรัทธาเกี่ยวกับตัวมนุษย์ในระดับที่หนึ่งจึงจัดเข้าเป็นศรัทธาเกี่ยวกับธรรมชาติด้วย โดยรวมอยู่ในคำว่าศรัทธาในธรรม แต่ศรัทธาเกี่ยวกับตัวมนุษย์ในระดับที่สองนี้ เป็นเรื่องจำเพาะต่อตัวของมนุษย์เอง

เมื่อมองดูทางด้านวิทยาศาสตร์ จะเห็นว่าวิทยาศาสตร์มีศรัทธายืนตัวชัดเจนอยู่อย่างเดียว คือ ศรัทธาในกฎธรรมชาติ การที่พระพุทธศาสนามีศรัทธาในตัวมนุษย์เพิ่มเข้ามา และศรัทธาในตัวมนุษย์ซึ่งเป็นศรัทธาเกี่ยวกับคุณค่านั้น มีทั้งสองระดับ ก็เป็นการช่วยเติมเต็ม ทำให้เกิดความครบถ้วนสมบูรณ์แก่การแสวงหาความรู้ทางวิทยาศาสตร์ หรือการแสวงหาความจริงของมนุษย์

ศรัทธาในตัวมนุษย์ระดับที่ ๑ คือ ศรัทธาในคุณค่าสูงสุด ซึ่งเป็นธรรมชาติด้านนามธรรม ช่วยขยายแดนแห่งความจริงที่จะเข้าถึงออกไปให้ครบบริบูรณ์ ครอบคลุมทั่วทั้งหมด

ศรัทธาในตัวมนุษย์ระดับที่ ๒ คือ ศรัทธาในศักยภาพของมนุษย์ที่พัฒนาได้สูงสุด ทำให้การแสวงหาความรู้มีเป้าหมายและขอบเขตชัดเจนแน่นอน ซึ่งสอดคล้องกับการที่จะเข้าถึงความจริงและความดีงามสูงสุดไม่เป็นการแสวงหาความรู้อย่างเลื่อนลอย เปะปะ แล้วถูกคุณค่าแปลกปลอมแทรกเข้ามาครอบงำ

ศรัทธาทั้งสองระดับนี้ ถ้าจัดให้เป็นระบบที่สมบูรณ์ ก็เป็นศรัทธาชุดเดียวกัน แต่ถ้านำมาจัดเรียงไว้ด้วยกันให้ครบถ้วน ก็อาจเป็นการยากสำหรับบางคนที่ทำความเข้าใจตามได้ทัน จึงขอให้ถือเป็นข้อความที่แทรกเข้ามาเป็นพิเศษเพื่อประโยชน์ทางวิชาการ

ศรัทธา ๒ ระดับข้างต้น จัดรวบรวมเป็นชุดเดียวกันได้ดังนี้

๑. ศรัทธาในธรรม แยกเป็น ๒ ด้าน

ก) ศรัทธาเกี่ยวกับธรรมชาติทั่วไปภายนอก คือ ความเชื่อมั่นในความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย ตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย หรือเชื่อในกฎธรรมชาติ

ข) ศรัทธาเกี่ยวกับธรรมชาติภายในตัวมนุษย์ คือความเชื่อมั่นในความดีงามสูงสุด หรือภาวะไร้ทุกข์ บรรลุถึงอิสรภาพของมนุษย์ ที่เข้าถึงได้ตามกฎธรรมชาติ หรือเชื่อในคุณค่าสูงสุด

๒. ศรัทธาในตัวมนุษย์ ได้แก่ ความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ที่พัฒนาได้

ก) ที่จะให้รู้เข้าใจเข้าถึงความจริงแห่งกฎธรรมชาติ

ข) ที่จะให้เข้าถึงความดีงามสูงสุด บรรลุอิสรภาพ

ศรัทธาข้อแรก ทั้งความเชื่อในกฎธรรมชาติและความเชื่อในความดีงามสูงสุดของมนุษย์ เรียกให้สั้นว่า **ศรัทธาในธรรม** ส่วนข้อที่สอง คือความเชื่อในศักยภาพของมนุษย์ เรียกเป็นศัพท์ว่า **ศรัทธาในโพธิ** หมายความว่า เป็นความเชื่อในปัญญาของมนุษย์ที่สามารถพัฒนาให้เป็นพุทธะได้ ถ้ายกเอาตัวมนุษย์ขึ้นตั้ง โดยเน้นบุคคลในอุดมคติ ผู้บรรลุจุดหมายในการที่พัฒนาศักยภาพนั้นได้สำเร็จ ในฐานะเป็นต้นแบบสำหรับเตือนจิตสำนึกในความมีศักยภาพนั้นของมนุษย์แต่ละคน ก็เรียกว่า **ศรัทธาในพุทธะ**

ศรัทธาในมนุษย์นี้ยังแยกย่อยออกไปอีกเป็น ๒ ส่วน คือเชื่อในตัวมนุษย์และในสังคมมนุษย์ ศรัทธาในสังคมมนุษย์ก็คือความเชื่อในหมู่ชนและสังคมของมนุษย์ที่พัฒนาขึ้นไปได้ ซึ่งเป็นที่ปรากฏแห่งความรู้ในกฎธรรมชาติที่เรานำมาใช้ประโยชน์ได้จริงจัง หมายความว่า ศรัทธาในการพัฒนาศักยภาพนี้จะเชื่อมต่อไปยังกฎธรรมชาติว่า เราจะต้องนำเอากฎธรรมชาติหรือความรู้ในกฎธรรมชาตินั้นมาใช้ในการพัฒนามนุษย์ สร้างสังคมของมนุษย์ที่พัฒนาตนขึ้นมา แล้วหมู่มนุษย์ที่พัฒนาตนตามหลักความรู้ในกฎธรรมชาตินี้ ก็จะเป็นทั้งที่ปรากฏผลแห่งการใช้ความรู้ในกฎธรรมชาตินั้น และเป็นทั้งที่ดำรงความรู้ในกฎธรรมชาตินั้นไว้ให้ปรากฏแก่มนุษย์รุ่นต่อๆ ไป เป็นความสัมพันธ์อย่างเข้าถึงกันแท้จริงระหว่างหมู่มนุษย์กับธรรมชาติ นี่คือการเชื่อในสังคมอุดมคติ ซึ่งเรียกว่า ศรัทธาในสงฆ์ หรือ **ศรัทธาในสังฆะ**

รวมทั้งหมดก็มี ๓ อย่าง คือ ศรัทธาในธรรมะ ศรัทธาในพุทธะและศรัทธาในสังฆะ เป็นชุดของศรัทธาที่เชื่อมโยงต่อเนื่องกันสู่ความเป็นอันเดียว แต่ในเชิงปฏิบัติ เรียงลำดับใหม่ โดยยกศรัทธาในพุทธะขึ้นก่อนคือยกเอามนุษย์ขึ้นตั้ง ขึ้นที่ตัวแบบซึ่งเป็นจุดเริ่มกระตุ้นที่จะโยงสู่ศรัทธาข้ออื่นให้ครบชุดต่อไป (เป็นวิธีเรียงลำดับเชิงปฏิบัติ ตามหลักการเดียวกับบอริยสัจ ๔ ซึ่งเริ่มด้วยปัญหาที่มนุษย์เผชิญ คือทุกข์ก่อน ทั้งที่ปัญหานั้นเป็นผล ซึ่งควรมาจากเหตุ แต่ยกผลขึ้นตั้งเป็นจุดเริ่มที่จะสืบสาวสู่เหตุต่อไป) เมื่อรวมเป็น ๓ อย่างนี้ เรียกเป็นชุดว่าศรัทธาในพระรัตนตรัย กล่าวคือ ศรัทธาในพุทธะ ในธรรมะ และในสังฆะ ศรัทธาทั้งชุด ๓ อย่างนั้น บางทีเรียกรวมรัด

โดยใช้คำเดียวว่า **ศรัทธาในโพธิ** คือ ความเชื่อมั่นในปัญญาของมนุษย์ที่จะพัฒนาศักยภาพให้เข้าถึงความจริงและความดีงามสูงสุดได้ โดยที่ **โพธิ** นั้น เป็นภาวะที่โยงพุทธะ ธรรมะ และสังขะ เข้าด้วยกัน

๕.๔ ทำท่าจะเหมือน แต่ก็ไม่เหมือน

ขอย้อนกลับไปพูดถึงศรัทธาระดับที่สอง ที่แยกเป็น ๒ ด้าน อย่างที่แสดงไว้ข้างต้น ในเรื่องนี้ มีข้อสังเกตว่า แท้จริงนั้น ศรัทธาของวิทยาศาสตร์ก็มีเค้าว่าจะแยกเป็น ๒ อย่างตรงกับของพระพุทธศาสนาเหมือนกัน คือ เชื่อในกฎธรรมชาติ และเชื่อในศักยภาพของมนุษย์ ขอให้พิจารณาดูศรัทธาของวิทยาศาสตร์นั้น ซึ่งถ้าพูดให้เต็มความก็จะบอกว่า (**ศรัทธาของวิทยาศาสตร์**) ได้แก่ ความเชื่อมั่นว่า ในธรรมชาตินี้มีกฎเกณฑ์ที่แน่นอน ซึ่งสามารถเข้าถึงหรือรู้เข้าใจได้ด้วยปัญญาของมนุษย์

จะเห็นว่า **ศรัทธาของวิทยาศาสตร์** นี้ ก็แยกได้เป็น ๒ ตอน และมีจุดที่เป็นเป้า ๒ จุด เช่นเดียวกัน คือ ช่วงแรก เชื่อในกฎธรรมชาติช่วงที่ ๒ เชื่อในปัญญาของมนุษย์ที่สามารถรู้เข้าใจกฎธรรมชาตินั้นได้คือเชื่อในศักยภาพของมนุษย์นั่นเอง อย่างไรก็ตาม ความเชื่อหรือศรัทธาอย่างที่สองที่เป็นช่วงหลังนี้ วิทยาศาสตร์ไม่ได้ยกขึ้นมาเน้นให้เด่นชัด เป็นเพียงความเชื่อที่ซ่อนแฝงอยู่เท่านั้น ดังนั้น ในทางวิทยาศาสตร์นอกจากมีศรัทธาที่เชื่ออย่างนั้นแล้ว ก็ไม่ได้ก้าวต่อไปใน **ศรัทธาข้อที่สองนี้** คือไม่ได้เอาใจใส่ในเรื่องกระบวนการพัฒนามนุษย์ว่ามีธรรมชาติอย่างไร จะพึงดำเนินการอย่างไร มุ่งแต่จะสนองศรัทธาข้อแรกคือการศึกษาที่จะรู้เข้าใจเข้าถึงหรือค้นให้พบกฎธรรมชาติอย่างเดียว

ข้อนี้ ต่างจากพระพุทธศาสนา ซึ่งถือว่า ศรัทธาในศักยภาพของมนุษย์นี้เป็นเรื่องสำคัญยิ่ง และได้ขยายเรื่องนี้ออกไปสู่ภาคปฏิบัติการ มีการจัดตั้งเป็นระบบและกระบวนการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ จนกระทั่งเรื่องการพัฒนาคนนี้เป็นเนื้อหาส่วนใหญ่ของพระพุทธศาสนา

เมื่อมองดูแต่ต้น จะเห็นชัดว่า ศรัทธาของพระพุทธศาสนาโยงกันตลอดทั้ง ๓ ตอน กล่าวคือ มีความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ที่สามารถพัฒนาปัญญาให้รู้เข้าใจกฎธรรมชาติได้ โดยมีความเชื่อมั่นเป็นฐานรองรับอยู่ว่า ธรรมชาติมีความเป็นไปอย่างมีกฎเกณฑ์แน่นอนที่เรียกว่าเป็นกฎธรรมชาติ และพร้อมกันนั้นก็มีความเชื่อมั่นด้วยว่า การเข้าถึงความจริงของกฎธรรมชาตินั้นจะทำให้มนุษย์เข้าถึงความดีงามสูงสุดมีชีวิตที่ไร้ทุกข์ด้วย โดยโยงกลับไปหาความเชื่อในศักยภาพของมนุษย์ที่ว่ามนุษย์สามารถพัฒนาตนให้เข้าถึงความดีงามสูงสุดนั้นได้ ด้วยการรู้เข้าใจกฎธรรมชาติ และนำเอาความรู้นั้นมาใช้แก้ปัญหาและปฏิบัติต่อโลกและชีวิตให้ได้ผลดี ในกระบวนการพัฒนาตนของมนุษย์

การมีศรัทธาอย่างนี้ ทำให้เกิดความแตกต่างที่สำคัญอย่างหนึ่งระหว่างพระพุทธศาสนา กับวิทยาศาสตร์ คือ ในพระพุทธศาสนา การแสวงหาความรู้เพื่อเข้าถึงความจริงของกฎธรรมชาติ จะดำเนินควบคู่พร้อมไปด้วยกันกับการพัฒนาตนของมนุษย์ และการพัฒนามนุษย์นั้น จะเป็นตัวบอกขอบเขตของการนำความรู้ในกฎธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ด้วย ซึ่งเมื่อเป็นไปตามหลักการนี้ ก็จะปิดทางมิให้มีการนำความรู้ในกฎธรรมชาติไปใช้ในทางของการสนองโลกะ โทสะโมหะของมนุษย์ ที่ทำให้เกิดการเบียดเบียนทำลายชีวิตสังคัมและธรรมชาติ แต่ให้ใช้ในทางที่เป็นคุณอย่างเดียว โดยที่ทั้งเป้าหมายของการแสวงหาความรู้และทั้งการพัฒนาตนของมนุษย์เองที่ควบคู่กันไปกับการแสวงหาความรู้ นั้น ล้วนแต่ปิดกั้นช่องทางที่จะเกิดโทษภัยเหล่านี้ทั้งสิ้น

ส่วนทางฝ่ายวิทยาศาสตร์ ศรัทธาด้านเดียวที่เป็นความเชื่อมั่นในกฎธรรมชาติ อาจทำให้การแสวงหาความรู้เป็นไปอย่างเรื่อยเปื่อยเลื่อนลอย โดยไม่มีการพัฒนาตนเองของมนุษย์ควบคู่กันไป และก็มีได้มีเป้าหมายเพื่อจะนำเอาความรู้ในกฎธรรมชาติไปใช้ในการแก้ปัญหาและพัฒนามนุษย์ การแสวงหาความรู้ความจริงในธรรมชาติของวิทยาศาสตร์ จึงไม่ช่วยให้นักวิทยาศาสตร์หรือใครๆ ที่เกี่ยวข้อง มีความสุข ผ่อนทุกข์ คลายเครียดมีจิตใจสงบมั่นคงเจริญงอกงามขึ้น (นอกจากบางคนที่วางใจถูกต้องพอดีในปฏิบัติการแสวงหาความจริง จึงทำให้คุณค่าในระหว่าง ที่สวดคล้อยเกิดขึ้นมา) และพร้อมนั้นก็เปิดช่องอย่างเต็มที่แก่คุณค่าอันไม่พึงประสงค์ที่จะเข้ามาชี้นำการพัฒนาวิทยาศาสตร์ ให้เป็นไปในทางสนองโลกะ โทสะโมหะ ซึ่งก่อให้เกิดการเบียดเบียน และการผลาญทำลายเป็นต้น ดังที่แนวความคิดในการพิชิตธรรมชาติและแนวความคิดในการปรุงแต่งวัตถุปรนเปรอให้พร้อมพร้อมได้เข้ามาครอบงำการพัฒนาวิทยาศาสตร์ในยุคที่ผ่านมาทั้งหมด ดังกล่าวข้างต้น และนี่เป็นตัวอย่างหนึ่งของลักษณะความคิดแบบแยกส่วนของตะวันตก

ขอย้ำว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่มีจิตใจ หรือพูดให้กระชับตรงยิ่งขึ้นไปอีกว่า เป็นสัตว์มีเจตจำนง คือเป็นสัตว์ที่ทำการ มีความคิดเป็นต้น และกรรมทุกอย่างมีการคิดเป็นต้นนั้น ต้องอาศัยเจตจำนงทั้งสิ้น เพราะฉะนั้นมนุษย์จึงเป็นสัตว์ที่มีสำนึกในคุณค่า เมื่อเขามีศรัทธาในกฎธรรมชาติ และคิดที่จะแสวงหาความรู้ในความจริงของกฎธรรมชาตินั้น เขาจะต้องมีความรู้สึกที่เป็นคุณค่าอยู่ในจิตใจหรือในเจตจำนงด้วย จะโดยรู้ตัวหรือไม่รู้ตัวก็ตาม และคุณค่าที่อยู่ในความรู้สึกนั้นก็จะเป็นปัจจัยที่กำหนดรูปแบบและทิศทางของปฏิบัติการในการแสวงหาความรู้กฎธรรมชาติของเขา ตลอดจนแง่มุมและลักษณะของความจริงที่เขาค้นพบด้วย

ถ้าความสำนึกในคุณค่าของเขาไม่หยั่งลงไปถึงคุณค่าพื้นฐานที่บรรจบเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับความจริงของธรรมชาติ คือความดีงามสูงสุดที่พ่วงอยู่กับความรู้แจ้งในความจริงของกฎธรรมชาติอย่างสมบูรณ์แล้ว การแสวงหาความรู้ในความจริงของธรรมชาติ นอกจากจะไม่มีทางครบถ้วนสมบูรณ์ เพราะละเลยแดนแห่งความจริงไปด้านหนึ่งแล้ว นักวิทยาศาสตร์ก็จะถูกคุณค่าปลีกย่อยกระเสี้ยนกระสาวยเข้ามาครอบงำทำให้การแสวงหาความรู้ปะปะอยู่ครั้ง ๆ กลางๆ เรื่อยไป

ในการแสวงหาความรู้ นั้น คุณค่าในจิตใจที่แฝงอยู่จะมีอิทธิพลในการชี้ทิศทางของการแสวงหาความจริง มีส่วนปั้นแต่งรูปร่างของความจริงที่ค้นพบ ลักษณะการเห็นความจริง และแง่ด้านของความจริงที่มองเห็นพุดง่าย ๆ ว่า **ความรู้ความจริงของนักวิทยาศาสตร์ไม่เป็นอิสระจากคุณค่าในจิตใจของนักวิทยาศาสตร์** ตัวอย่างง่ายๆ ของคุณค่าปลีกย่อยเหล่านี้เช่น ความสุข ความพอใจในการแสวงหาความรู้และในการได้ค้นพบความจริงต่างๆ ซึ่งอยู่เบื้องหลังความก้าวหน้าในการแสวงหาความรู้ นั้น

แม้แต่ความใฝ่รู้ความจริงอย่างบริสุทธิ์ใจ ซึ่งเป็นคุณค่าที่ประเสริฐนั้น ถ้าวิเคราะห์และสืบค้นให้ลึกลงไป ก็อาจจะมีคุณค่าอะไรอื่นบางอย่างซ่อนอยู่เบื้องหลังอีกก็ได้ เช่น อาจจะเป็นความปรารถนาจะสนองเวทนาในการที่จะได้ความสุขอย่างประณีต ดังนี้ เป็นต้น

พูดไปพูดมา ชักจะยาว เตี้ยวก็น่าจะพรว้า ขอรวมความว่า เราได้พูดมาถึงคุณค่า ๒ ระดับ คือคุณค่าสูงสุด กับคุณค่าสอดคล้องในระหว่าง คุณค่าสูงสุดนั้นเป็นภาวะของความจริงที่จะเข้าถึง ไม่ใช่เป็นความรู้สึกที่จะเอามาตั้งขึ้นในใจของเรา นักวิทยาศาสตร์มีศรัทธาในกฎธรรมชาติอยู่แล้วศรัทธานั้นแหละเป็นคุณค่าอยู่ในตัวแต่แรกเริ่ม เพียงแต่ขยายศรัทธานั้นให้กว้างออกไป ให้ครอบคลุมธรรมชาติทั้งหมดรวมทั้งในตัวมนุษย์เองด้วย คือศรัทธาในความดีงามสูงสุด เพียงด้วยความตระหนักรู้ หรือสำนึกถึงความจริงที่ว่า กฎธรรมชาตินั้นโยงไปสู่ความมีชีวิตที่ดีงามด้วย

เมื่อมีคุณค่าคือศรัทธาที่ถูกต้องแล้ว คุณค่าในระหว่างที่สอดคล้องก็จะเกิดมีขึ้นมาได้เอง หรือจะตั้งใจสำนึกขึ้นมาเป็นการเน้นสำคัญก็ได้ ซึ่งจะเป็นการปิดกั้นไม่ให้คุณค่ากระแสนกระสายที่ไม่พึงประสงค์ แทรกตัวเข้ามาครอบงำจิตใจ ความคิดและปฏิบัติการของผู้แสวงหาความรู้ การปฏิบัติในเรื่องคุณค่าพื้นฐานก็มีเพียงเท่านั้น

จากศรัทธาที่เป็นคุณค่าเริ่มแรก คุณค่าในระหว่างหรือคุณค่ารองที่สอดคล้องก็จะเกิดตามมา โดยเฉพาะคือความใฝ่รู้ จากศรัทธาในความจริงของธรรมชาติ ก็เกิดความใฝ่รู้ความจริงของธรรมชาติ หรือความใฝ่รู้ความจริงของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งเป็นสิ่งที่สำคัญทั้งในพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์และจากศรัทธาในความดีงามสูงสุด และในศักยภาพของมนุษย์ ก็นำสู่คุณค่าคือความใฝ่ปรารถนาที่จะเข้าถึงภาวะไร้ทุกข์ และการที่จะแก้ปัญหาและพัฒนาตนเองของมนุษย์

ได้พูดไปแล้วว่า ความใฝ่หรือปรารถนาในพุทธศาสนานั้นมี ๒ ส่วนมาบรรจบกัน เมื่อकिनี้ยังไม่ได้แสดงความบรรจบ เพียงแต่พูดทิ้งไว้ว่า

อย่างหนึ่ง คือ **ความใฝ่รู้ความจริงในธรรมชาติ**

และอีกอย่างหนึ่งคือ **ความใฝ่ปรารถนาความไร้ทุกข์**

สองอย่างนี้จะต้องมาบรรจบกัน พอมาบรรจบกันแล้วก็จะทำให้ความใฝ่รู้นั้นมีขอบเขตและเป้าหมายที่ชัดเจน คือกลายเป็นความใฝ่รู้ความจริงของธรรมชาติ เพื่อนำมาแก้ปัญหาและพัฒนามนุษย์ให้ไร้ทุกข์ตรงนี้แหละคือจุดสมบูรณ์ของพุทธศาสนาเมื่อความใฝ่ปรารถนาสองอย่างมา

บรรจบกัน ซึ่งทำให้เกิดวจร แล้วก็เกิดความสมดุล คือความพอดี มีขอบเขตที่ชัดเจนคือการที่ จะต้องรู้ความจริงของธรรมชาติและสิ่งที่จะต้องเอาความรู้นั้นมาใช้ประโยชน์ในการแก้ปัญหาของ มนุษย์ หรือพัฒนามนุษย์ หรือจะใช้สำนวนอื่นก็อาจจะบอกว่า เพื่อสร้างสรรค์ชีวิตและสังคมที่ดั่งาม ที่บรรลุประโยชน์สุข หรืออะไรก็แล้วแต่ ซึ่งก็มีความหมายอย่างเดียวกัน แต่ทั้งหมดนั้นจะมีความหมายที่โยงเข้ามาหาตัวมนุษย์ด้วย ซึ่งทำให้มีขอบเขตว่าเราจะใช้ความรู้นั้นแค่ไหนและอย่างไร

โดยเฉพาะภาวะที่เรียกว่ามีความสมดุลในการกระทำต่อธรรมชาติกับการกระทำต่อตนเองคือการพัฒนาตนของมนุษย์ ทำให้การแสวงหาความรู้ในธรรมชาติ ต้องดำเนินควบคู่ไปกับการพัฒนาตนของมนุษย์ และความรู้ในธรรมชาติที่ได้มา ก็ถูกเอามาใช้ในการพัฒนามนุษย์ยิ่งขึ้นไป

ส่วนทางฝ่ายวิทยาศาสตร์นั้น เดิมมีแต่ความใฝ่รู้ความจริง อย่างที่ว่าแล้วว่าลอยตัวอยู่ ลำพัง เมื่อเป็นความใฝ่รู้ในความจริงของธรรมชาติลอยๆ มันก็จะได้แต่คอยแสวงเนื้อหาข้อมูลของ ความรู้เรื่อยๆ ไป อยากรู้ความจริงที่อยู่เบื้องหลังธรรมชาติ โดยมองออกไปเรื่อยๆ มีแต่หาความรู้ไป ก็แล้วกัน ซึ่งเราก็จะเห็นว่าการศึกษาของนักวิทยาศาสตร์นี้ปลายเปิดนี้เพราะความใฝ่รู้แบบ ปลายเปิดนี้ไม่มีเป้าหมายชัดเจน ก็เลยเป็นการเปิดช่องให้มีการนำเอาเป้าหมายอื่นมาเติมต่ออย่าง ที่ว่ามาแล้วเป้าหมายอื่นที่ตามมาเติมต่อก็ได้พูดไปแล้ว อย่างที่หนึ่งคือความใฝ่ปรารถนาที่จะพิชิต ธรรมชาติ แล้วต่อมาก็ความใฝ่ปรารถนาที่จะมีวัตถุปรนเปรอพร้อมๆ แล้วสองอย่างนั้นก็มา บรรจบกันอีก เกิดเป็นวงจรที่ว่า ความใฝ่รู้ของวิทยาศาสตร์กลายเป็นเครื่องมือที่จะนำไปสู่ จุดมุ่งหมายของการพิชิตธรรมชาติ เพื่อหาวัตถุม่าบำรุงบำเรอปรนเปรอตนเองสนองความเห็น แก่ตัวของมนุษย์

ขอย้ำความหมายของวงจรนี้ว่า เป็นการใฝ่รู้ความจริงของธรรมชาติเพื่อเอาชนะธรรมชาติ แล้วจะได้จัดการปรุงแต่งธรรมชาติให้สนองรับใช้ความต้องการของมนุษย์ เพื่อให้มนุษย์มีความสุข ด้วยการมีสิ่งบำเรอพร้อมๆเต็มที่ แล้ววงจรนี้ก็แตกกลายเป็นต้นเหตุที่นำมาซึ่งปัญหาต่างๆ ของ มนุษย์ในยุคปัจจุบัน ทั้งปัญหาจิตใจ ปัญหาสังคม และโดยเฉพาะที่กำลังเน้นกันมากคือปัญหา ธรรมชาติแวดล้อมอย่างที่เป็นอย่าง

นี่คือการที่แนวความคิดในยุคอุตสาหกรรมได้เข้ามาครอบงำวิทยาศาสตร์ ซึ่งเกิดจาก ช่องโหว่ ในการมีปลายเปิดของความใฝ่รู้ของวิทยาศาสตร์นั่นเอง ที่เป็นการกระทำของมนุษย์แต่ ไม่มีจุดเชื่อมโยงมาถึงตัวเองของมนุษย์ และปัจจุบันนี้เราก็กำลังประสบปัญหาจากจุดอ่อนหรือ ช่องโหว่นี้ นี่คือข้อสรุปที่บอกว่า เดียวนี้การที่เรา กำลังประสบปัญหาธรรมชาติแวดล้อม และอะไร ต่ออะไรนี้ ก็สืบเนื่องมาจากแนวคิดที่จะพิชิตธรรมชาติเพื่อจะปรุงแต่งสิ่งบำรุงบำเรอปรนเปรอตน ของมนุษย์ให้พร้อม เพราะเข้าใจว่าความสุขของมนุษย์อยู่ที่นี้

แนวความคิดแบบนี้ทำให้ไม่มีขอบเขตของการกระทำที่ชัดเจนการกระทำที่ไม่พอดีก็จึง เกิดขึ้น เพราะไม่รู้จะเอาแค่ไหน การหาความสุขพร้อมๆก็ไม่มีที่สิ้นสุด การพิชิตธรรมชาติก็ไม่มีการ

สิ้นสุด ก็เลยจัดการกันเรื่อยไป จนโทรมหรือสลาย ตลอดจนพินาศไปด้วยกัน เพราะฉะนั้นปัญหาที่ต้องเกิดขึ้นแน่นอน อันนี้คือจุดแยกจุดหนึ่งระหว่างพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์

๕.๕ แดนแห่งความรู้: ขอบเขตและเป้าหมายที่ไม่เหมือนกัน

ถ้าวิเคราะห์กันต่อไปอีก ก็เห็นว่า การที่วิทยาศาสตร์มีช่องโหว่เป็นปลายเปิดนี้ ก็เพราะวิทยาศาสตร์แสวงหาความรู้ความจริงของธรรมชาติในโลกฝ่ายวัตถุภายนอกด้านเดียว ไม่แสวงหาความรู้ความจริงในธรรมชาติของตัวมนุษย์เอง

วิทยาศาสตร์ไม่สนใจและไม่รู้ความจริงเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ ก็จึงไม่มีความเป็นตัวของตัวเอง ต้องกลายเป็นเครื่องมือสนองรับใช้แนวคิดแบบอุตสาหกรรมที่วางจุดหมายอย่างผิดธรรมชาติ กล่าวคือการไม่รู้ความจริงแห่งธรรมชาติของมนุษย์ที่ว่า การบำเรอความสุขทางประสาททั้ง ๕ เป็นสิ่งที่ไม่อาจให้เต็มอิ่มหรือให้พอได้ ความอยากด้านนี้ของมนุษย์จึงไม่มีที่สิ้นสุด และการหาความพึงพร้อมทางวัตถุก็จึงไม่มีที่สิ้นสุด หรือไม่มีขอบเขตด้วย

ในเมื่อความพึงพร้อมของวัตถุบำเรอมนุษย์เกิดจากการจัดการกับธรรมชาติ การจัดการกับธรรมชาติหรือการแสวงผลประโยชน์จากธรรมชาติก็จึงไม่มีที่สิ้นสุดด้วย ในที่สุดธรรมชาติก็ไม่พอที่จะสนองความต้องการของมนุษย์ มนุษย์ก็ต้องเอาเปรียบและเบียดเบียนธรรมชาติ จนแม้ธรรมชาติพินาศสลายหรือเสียไปทั้งหมด ก็ไม่เพียงพอที่จะทำให้มนุษย์มีความสุขได้ คือแม้แต่ว่าธรรมชาติจะพินาศหมดไป มนุษย์ก็ยังไมอาจเข้าถึงความสุขที่แท้จริงได้อยู่แน่นอน

แต่ถ้าพูดให้ถูกกว่านั้น ไม่ต้องพูดถึงการที่จะได้วัตถุปรนเปรอพอที่จะมีความสุขหรือไม่หรือ การเอาเปรียบหรือเบียดเบียนธรรมชาติ ก็ก่อทุกข์แก่มนุษย์ไม่คุ้มกับความสุขที่ได้อยู่แล้ว

เมื่อถึงนี้พูดถึงจุดร่วมสำคัญของพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ ทั้งด้านศรัทธาและความใฝ่รู้หรือทั้งด้านความเชื่อและความใฝ่รู้แล้ว ต่อไปก็ต้องพิจารณาอีกว่าเป้าของความใฝ่รู้และศรัทธานั้นคืออะไร ซึ่งตอบได้ว่าก็ตัวความรู้หรือตัวความจริงนะสิ เพราะการที่เราใฝ่รู้และศรัทธานั้นก็เพื่อต้องการความจริงหรือความรู้ นั่น เป็นอันว่าตอนนี้เราก็มามาถึงประเด็นเรื่อง ตัวความรู้หรือความจริงได้แก่ ความรู้ในกฎธรรมชาติซึ่งจะทำให้จุดหมายของตนสำเร็จ หมายความว่า มนุษย์จะต้องมีความรู้เข้าใจในกฎธรรมชาติ จุดหมายนี้ขอย้ำอีกครั้งหนึ่งว่า

ฝ่ายหนึ่งคือพุทธศาสนานั้น จุดหมายคือ การนำความรู้ความจริงหรือความรู้ในกฎธรรมชาติ มาแก้ปัญหาและพัฒนามนุษย์ให้ถึงความไร้ทุกข์

ส่วนอีกฝ่ายหนึ่งคือวิทยาศาสตร์ จุดหมายคือ การนำเอาความรู้ขึ้นมาพิชิตธรรมชาติ แล้วก็หาความสุขความพึงพร้อมบำรุงบำเรอตนเองของมนุษย์

เมื่อความมุ่งหมายต่างกัน จุดที่เป็นเป้าของความใฝ่รู้ก็ต่างกัน ในที่นี้เรากำลังจะพูดถึงจุดที่เป็นเป้าของความใฝ่รู้ หรือ ตัวสิ่งที่เราต้องการจะ

รู้นั่นเอง

ในฝ่ายพุทธศาสนา ธรรมชาติที่เป็นจุดเป้าของความใฝ่รู้คืออะไรก็คือตัวมนุษย์ หมายความว่าเป้าสำคัญของการต้องการความรู้ก็คือต้องการรู้ธรรมชาติของมนุษย์นี้เอง ย้ำว่ามนุษย์เป็นตัวเป้าของความใฝ่รู้ เป็นตัววัตถุแห่งความรู้ที่ต้องการ แล้วจึงโยงไปยังโลกและสรรพสิ่งที่มนุษย์เกี่ยวข้อง แต่ทั้งหมดนั้นมีมนุษย์เป็นศูนย์กลาง มนุษย์เป็นจุดกำหนดหมายความว่าเราเอามนุษย์เป็นศูนย์กลาง ในการที่จะศึกษาความจริง

ส่วนทางฝ่ายวิทยาศาสตร์ ธรรมชาติส่วนที่เป็นจุดเป้าของความใฝ่รู้ได้แก่ โลกภายนอก คือโลกแห่งธรรมชาติภายนอก หรือโลกแห่งวัตถุแม้เข้ามาที่ตัวมนุษย์ก็ศึกษาชีวิตในฐานะเป็นวัตถุ ซึ่งเป็นส่วนของโลกนั้นไม่ได้ศึกษาตัวมนุษย์ หมายความว่า วิทยาศาสตร์อาจจะศึกษาชีวิตมนุษย์ แต่ศึกษาชีวิตมนุษย์ในแง่ชีววิทยาที่เป็นส่วนหนึ่งของโลกภายนอกนั้นเท่านั้น ไม่จับถึงความ เป็นมนุษย์ อันนี้ก็เป็จุดสำคัญที่จะต้องเข้าใจไว้

เป็นอันว่าจุดเป้าของความใฝ่รู้ของพุทธศาสนาได้แก่ตัวมนุษย์ส่วนของฝ่ายวิทยาศาสตร์ ได้แก่โลกภายนอก เมื่อเอาประเด็นนี้เป็นข้อพิจารณา ในการมองสังภาวะหรือตัวความจริง เราก็มา ดูว่าธรรมชาติที่วิทยาศาสตร์ต้องการศึกษา กับธรรมชาติที่พุทธศาสนาต้องการศึกษานั้นมีขอบเขต แคไหนเพียงไร เมื่อเทียบกันแล้วเราก็บอกได้ว่าธรรมชาติที่พุทธศาสนาต้องการศึกษานั้นครอบคลุม กว่า เพราะจับเอาที่ตัวมนุษย์ทั้งหมด

เราถือว่า มนุษย์นั้นเป็นธรรมชาติที่วิวัฒนาการสูงสุดแล้ว เมื่อมนุษย์เป็นวิวัฒนาการ สูงสุดของธรรมชาติ ก็มีความจริงครบทุกระดับชั้นอยู่ในตัวหมด หมายความว่า ในตัวมนุษย์นี้มี ธรรมชาติทั้งฝ่ายวัตถุและฝ่ายนามธรรม ในด้านวัตถุคือร่างกายก็มีสารมีธาตุอะไรต่างๆ ที่โยงไปถึง โลกของธรรมชาติภายนอกได้ทั้งหมด แต่ในส่วนโลกธรรมชาติภายนอกนั้นไม่มีด้านจิตใจ ไม่มี ธรรมชาติด้านคุณค่าอะไรต่างๆ เพราะฉะนั้น ถ้าศึกษามนุษย์ก็สามารถรู้ครบครอบคลุมความจริงใน ธรรมชาติทุกอย่างทุกประการ

แต่วิทยาศาสตร์นั้นศึกษาความจริงเพียงในระดับของสสารพลังงาน ชีวิตในแง่ชีววิทยา คือในแง่ของวัตถุ หรือรูปธรรม ส่วนในด้านของจิตใจ เช่น เรื่อง mind เรื่อง consciousness เรื่อง spirit นี้วิทยาศาสตร์ไม่เอาด้วย

อย่างไรก็ตาม เหมือนดังที่บอกแล้วตอนต้นว่า เวลานี้วิทยาศาสตร์กำลังจะก้าวเข้ามา ศึกษาเรื่องจิตใจ ตอนนี้อย่างเริ่มสนใจด้านนามธรรมแล้ว อย่างที่ถกเถียงกันว่า mind คืออะไร consciousness คืออะไรคอมพิวเตอร์จะมีจิตได้หรือไม่ เป็นต้น

เป็นอันว่า วิทยาศาสตร์ศึกษาจากโลกภายนอกเข้ามา พอถึงตัวมนุษย์ วิทยาศาสตร์ก็ ศึกษาแค่ชีวิต ไม่ศึกษาตัวมนุษย์ วิทยาศาสตร์รู้ธรรมชาติของชีวิต แต่ไม่รู้ธรรมชาติของมนุษย์ “ธรรมชาติของมนุษย์” กับ “ธรรมชาติของชีวิต” นั้นคนละอย่าง เราจะเอาคำว่า “ชีวิต” มา

ครอบคลุมคำว่า “มนุษย์” ไม่ได้ มันไม่เหมือนกันที่พูดมาแล้วนี้ เป็นเรื่องของหลักการต่างๆ ที่สำคัญต่อไปจะพูดถึงข้อสังเกตบางอย่าง

ข้อสังเกตที่ ๑ คือ เมื่อกี้นี้ได้พูดไว้ว่าพุทธศาสนาเอามนุษย์เป็นศูนย์กลาง ซึ่งเป็นลักษณะที่ฝรั่งเรียกว่า man-centered พุทธศาสนาเอามนุษย์เป็นศูนย์กลางโดยตลอด มุ่งความเข้าใจตัวมนุษย์ พัฒนาตัวของมนุษย์เพื่อประโยชน์แก่มนุษย์ ส่วนวิทยาศาสตร์สนใจโลกธรรมชาติภายนอกทั่วไป อยากรู้ความจริงของธรรมชาตินอกตัว ไม่ได้เอามนุษย์เป็นศูนย์กลาง

แต่ต่อมาเมื่อวิทยาศาสตร์เติมคุณค่าตามแนวคิดพิชิตธรรมชาติเข้ามาแล้ว แนวคิดพิชิตธรรมชาตินั้นได้ทำให้วิทยาศาสตร์ก็เอามนุษย์เป็นศูนย์กลางเหมือนกัน ตอนนี่ก็จึงเกิดการเข้ามาบรรจบกันอีก เดี่ยวแยกเดี่ยวพบ เมื่อกี้แยก เดี่ยวนี้มาบรรจบอีกแล้ว ตอนนี่วิทยาศาสตร์กับพุทธศาสนามาบรรจบกันอีก คือตอนที่ว่าวิทยาศาสตร์กลับเอามนุษย์เป็นศูนย์กลางด้วย แต่ถึงอย่างนั้นก็ต่างกันอีก คือ

ลักษณะการเอามนุษย์เป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนานั้นเป็นอย่างหนึ่ง ส่วนของวิทยาศาสตร์ก็อีกอย่างหนึ่ง ไม่เหมือนกัน พุทธศาสนาเอามนุษย์เป็นศูนย์กลางโดยเน้นความรับผิดชอบ คือเน้นสิ่งที่มนุษย์จะต้องทำ ในการที่จะอยู่ร่วมกันด้วยดี และในการที่จะพัฒนาตนขึ้นไปให้ถึงความไร้ทุกข์ หมายความว่า **พุทธศาสนาเอามนุษย์เป็นศูนย์กลางในแง่ที่จะต้องรู้เข้าใจและพัฒนาตัวเอง** เราจะต้องจัดการพัฒนามนุษย์และแก้ปัญหาให้มนุษย์ ซึ่งก็เพื่อประโยชน์แก่มนุษย์ คือเพื่อมนุษย์จะได้เข้าถึงความไร้ทุกข์ มีอิสรภาพ บรรลุความดีงามสูงสุด

ส่วนวิทยาศาสตร์นั้น เมื่อได้ตกอยู่ภายใต้แนวความคิดพิชิตธรรมชาติแล้ว ก็เอามนุษย์เป็นศูนย์กลาง แต่เอามนุษย์เป็นศูนย์กลางในแง่ที่มุ่งจะได้จะเอาจากธรรมชาติ หมายความว่าธรรมชาติจะต้องรับใช้ตอบสนองความต้องการของฉัน ฉันมีความปรารถนาต้องการอย่างนั้นๆคือหาสิ่งบำรุงบำเรอปรนเปรอตนเอง แล้วมนุษย์ก็พยายามไปจัดการกับธรรมชาติ บั่นแตงมันให้สนองความต้องการของตน เพราะฉะนั้นก็จึงมีลักษณะเป็น man-centered แต่มีความหมายคนละอย่างซึ่งตรงกันข้ามเลย พูดง่ายๆ ว่า วิทยาศาสตร์เอามนุษย์เป็นศูนย์กลางในแง่ที่จะเอาธรรมชาติมาสนองความเห็นแก่ตัวของมนุษย์ เพราะฉะนั้น จึง mancenteredเหมือนกัน แต่ไม่เหมือนกันเลย

เป็นอันว่า ตอนแรกเมื่อพูดในแง่ตัวความรู้หรือความจริงที่ต้องการศึกษา พุทธศาสนาเอามนุษย์เป็นศูนย์กลาง คือเอามนุษย์เป็นตัวความจริงที่ต้องการศึกษาให้รู้เข้าใจ และที่ต้องการรู้เข้าใจก็เพื่อจะได้พัฒนามนุษย์ และแก้ปัญหาให้แก่มนุษย์ได้ถูกต้อง เท่ากับเอามนุษย์เป็นศูนย์กลางสอดคล้องกันโดยตลอด แต่วิทยาศาสตร์นั้น ตอนแรกในแง่ตัวความรู้หรือความจริงที่จะศึกษา เอาโลกวัตถุเป็นศูนย์กลาง แต่เสร็จแล้วก็มาเอามนุษย์เป็นศูนย์กลาง ในแง่ที่จะเอาวัตถุหรือธรรมชาติภายนอกมาสนองความต้องการของมนุษย์

ข้อสังเกตที่ ๒ คือเรื่อง pure science หรือวิทยาศาสตร์บริสุทธิ์ถามว่า วิทยาศาสตร์บริสุทธิ์ หรือไม่บริสุทธิ์ วิทยาศาสตร์บริสุทธิ์ที่เรามองในแง่ว่าเป็นวิทยาศาสตร์ล้วนๆ คือเป็นความรู้บริสุทธิ์ยังไม่ได้ประยุกต์ใช้ เรานำคำนี้มาใช้โดยแยกต่างจากวิทยาศาสตร์ประยุกต์และเทคโนโลยี แต่ที่นี้ถ้าจะเล่นสำนวนบ้าง เราก็จะบอกว่า “วิทยาศาสตร์ไม่บริสุทธิ์” วิทยาศาสตร์ที่ว่าบริสุทธิ์นั้นไม่บริสุทธิ์จริง จริงอยู่ ในขั้นที่มีความใฝ่รู้ความจริงของธรรมชาติ ต้องการรู้กฎธรรมชาติ ล้วนๆ เราอาจจะถือว่ามีความรู้บริสุทธิ์ แต่ในตอนที่มีระบบคุณค่าเข้ามาพัวพัน ประกอบด้วยแรงจูงใจคือความใฝ่ปรารถนาที่จะพิชิตธรรมชาติ และแสวงหาสิ่งบำรุงบำเรอตนของมนุษย์ให้บริบูรณ์ นี่แหละเป็นตอนที่ไม่มีบริสุทธิ์แล้ว นี่ก็เป็นเพียงข้อสังเกตเท่านั้น ไม่ควรจะเสียเวลากับเรื่องนี้ก็ขอผ่านไป

๕.๖ วิธีเข้าถึงความรู้: แนวทางที่ตรงกัน แต่เน้นต่างกัน

ที่นี้ต่อไปสู่หัวข้อที่ ๔ ต่อจากตัวความรู้แล้ว ก็ถึงวิธีหาความรู้วิธีหาความรู้ก็เป็นเรื่องสำคัญมาก นอกจากเชื่อในกฎธรรมชาติและใฝ่รู้ความจริงในกฎธรรมชาตินั้นแล้ว การที่จะได้ความรู้หรือตัวกฎธรรมชาติมา เราจะทำอย่างไร เราก็ต้องมีวิธีการหาความรู้ หรือวิธีการเข้าถึงความจริง วิธีการเข้าถึงความจริง หรือหาความรู้นี้ ในพุทธศาสนาบอกว่าที่สำคัญมี ๓ ประการ

ประการที่ ๑ คือ การรับรู้ประสบการณ์อย่างเที่ยงตรง การรับรู้ประสบการณ์อย่างเที่ยงตรง คือ รับรู้ตามที่มันเป็น ซึ่งเป็นเรื่องที่เน้นในพุทธศาสนาอย่างมาก ท่านให้ความสำคัญแก่การเข้าถึงความจริงตั้งแต่ขั้นรับรู้เลยทีเดียว คือ พอตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง เป็นต้น ที่เรียกว่ามีการรับรู้ ก็มีปัญหาค้นหาสำหรับมนุษย์ คือเป็นการรับรู้ตามที่มันเป็นอย่างหนึ่ง กับรับรู้ตามที่ฉันคิดให้มันเป็น หรือรับรู้ตามที่อยากให้มันเป็นอย่างหนึ่ง สำหรับมนุษย์ส่วนมากการรับรู้จะเป็นการรับรู้ตามที่อยากให้มันเป็น หรือตามที่คิดให้มันเป็น ไม่สามารถรับรู้ตามที่มันเป็น ความผิดพลาด บิดเบือน หันเห หรือคลาดเคลื่อนจากความจริง จึงเกิดขึ้น ฉะนั้นพุทธศาสนาจึงเน้นหลักการนี้คือ จะต้องรับรู้ตามที่มันเป็น

ประการที่ ๒ ต้องมีความคิดที่เป็นระเบียบ คือมีวิธีคิด หมายความว่า นอกจากมีวิธีรับรู้ที่ถูกต้องแล้วก็ต้องมีวิธีคิดที่ถูกต้องด้วย

ประการที่ ๓ คือ วิธีที่จะหาความจริง หรือพิสูจน์สืบสาวหาความรู้ นั้น ใช้การสังเกตทดลองด้วยประสบการณ์ตรง

ในที่นี้จะสังเกตเห็นว่าวิธีการเหล่านี้มีความละม้ายเหมือนกับวิทยาศาสตร์อยู่ไม่น้อย ในสามอย่างนี้มีข้อไหนที่วิทยาศาสตร์ต่างออกไปบ้าง ข้อพิจารณาคือ วิธีการเหล่านี้อาจจะเหมือนกันในหลักการใหญ่แต่ในข้อปลีกย่อยแล้วจะต้องมาพูดกัน ตอนนี้ขอพูดถึงข้อที่ ๑ พอให้เห็นเค้า

การรับรู้ประสบการณ์อย่างเที่ยงตรงตามที่มันเป็นนี่คืออย่างไร ว่าโดยทั่วไป มนุษย์นี้เมื่อได้รับประสบการณ์ ก็จะมีคุณค่าพุ่งเข้ามาด้วย นี่แหละ แม้แต่ที่จุดตั้งต้นของความรู้ ก็มีปัญหาว่า มนุษย์จะพ้นจากคุณค่าได้หรือเปล่า คือมันตั้งต้นตั้งแต่การรับรู้เลย

คุณค่าอะไรที่เข้ามากับความรู้อันประสบการณ์ ปรากฏการณ์ที่เข้ามาสู่การรับรู้ของมนุษย์ จะมีคุณภาพหรือคุณลักษณะพุ่งเข้ามาว่า มันทำให้รู้สึกสบายหรือไม่สบาย ไซ้ใหม่ สิ่งทั้งหลายทุกสิ่งทุกอย่างจะเป็นอย่างนั้น เมื่อสบายทางพระเรียกว่าเป็นสุขเวทนา ถ้าไม่สบายเรียกว่าทุกข์เวทนา

พอเกิดการรับรู้ ได้ประสบการณ์ที่สบาย กระบวนการทางจิตของมนุษย์จะเดินหน้าต่อไปเลย จากสบายก็ชอบใจ ถ้าไม่สบายก็ไม่ชอบใจ ทางพระเรียกว่ายินดีและยินร้าย หรือชอบกับชัง ด้วยเหตุนี้ การรับรู้จึงมีความถูกใจไม่ถูกใจและความยินดียินร้ายมาประกอบติดตลอดเวลา และมนุษย์ก็สั่งสมความเคยชินมาอย่างนี้ตลอดเวลาตั้งแต่เกิด จนกระทั่งปัจจุบัน คนละหลายสิบปี เพราะฉะนั้นจึงลงร่อง พอรับรู้ประสบการณ์ปั๊บ ความรู้สึกก็พุ่งมาด้วย ว่าสบายหรือไม่สบายหรือเฉยๆ และตามติดมาทันทีด้วยความถูกใจหรือไม่ถูกใจ ไม่ชอบก็ชัง ไม่ยินดีก็ยินร้าย

พอยินดียินร้าย ชอบใจไม่ชอบใจ ชอบหรือชังแล้วก็คิดตามแนวความรู้สึกนั้น ภายใต้อิทธิพลของความรู้สึกนั้น ถ้าชอบก็คิดอย่างหนึ่ง ไม่ชอบก็คิดอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้นประสบการณ์จะถูกบิดเบือน เอนเอียงหรือเกิดความลำเอียง มองเห็นเคลื่อนคลาด มีการปรุงแต่ง และการเลือกรับเลือกจับข้อมูล เห็นบางแง่บางด้าน ความรู้จะไม่ตรงไปตรงมา ไม่ทั่วถ้วน ไม่ตลอดสาย เป็นต้น เรียกว่าไม่รับรู้ตามที่มันเป็น พุทธศาสนาจึงบอกว่า ตั้งต้นจากจุดเริ่มนี้ ต้องมีการรับรู้ตามที่มันเป็น คือรับรู้โดยมีสติไม่มียินดียินร้าย รับรู้โดยรับรู้แต่ตัวความรู้ หรือรับรู้แบบนักศึกษาคือรับรู้แบบเรียนรู้อย่างไร ไม่รับรู้แบบชอบชัง

รับรู้แบบเรียนรู้อย่างไร รับรู้แบบเรียนรู้อย่างไร พุทธอย่างสรุปรวบรัดว่า มี ๒ อย่าง คือ

๑. รับรู้แบบมองให้เห็นความจริง คือการรับรู้ตามที่มันเป็น โดยไม่ถูกความยินดียินร้ายหรือชอบชัง เข้ามาครอบงำหันเหหรือบิดเบือน เป็นการรับรู้อย่างบริสุทธิ์ เอาแต่ตัวประสบการณ์ล้วนๆ โดยไม่มีคุณค่าพุ่งเข้ามา อย่างที่ท่านเรียกว่ารับรู้เพียงเพื่อญาณ คือเพื่อเป็นความรู้ความเข้าใจ และเพียงเพื่อสติ คือเพื่อเก็บข้อมูลจำไว้ โดยเฉพาะการมองตามเหตุปัจจัย

๒. รับรู้แบบมองให้เป็นประโยชน์ คือ การรับรู้ด้วยการรับจับเอาคุณค่าที่ถูกต้อง ที่จะ เป็นประโยชน์แก่ชีวิตอย่างแท้จริง มิใช่เป็นเพียงการสนองบำเรอหรือทำความไม่สมอยากแก่อินทรีย์ เป็นการรับรู้ชนิดที่จะทำให้ได้ประโยชน์จากประสบการณ์ทุกอย่าง ไม่ว่าจะนำพอใจหรือไม่พอใจ

สำหรับการรับรู้แบบที่สองนั้น ขยายความว่า เป็นธรรมชาติของธรรมชาติว่า การรับรู้เป็นกิจกรรมของชีวิต การที่ชีวิตเกี่ยวข้องกับธรรมชาติแวดล้อมก็เพื่อเอาประโยชน์จากสิ่งเหล่านั้น แต่ชีวิตจะได้ประโยชน์จากสิ่งที่รับรู้ก็ต่อเมื่อมีการรับรู้อย่างถูกต้อง คือต้องตั้งใจมองโดยเลือกรับรู้เอา

แต่แง่ที่จะนำมาใช้ประโยชน์ในการแก้ปัญหา และพัฒนาชีวิต ถ้ามีฉะนั้น การรับรู้ นั้น ก็จะได้แค่เพียงเป็นการสนองบำเรออินทรีย์ หรือถ้าตรงข้ามก็เป็นการทำความไม่สมอยากแก่อินทรีย์นั้นๆ เท่านั้น โดยที่ประโยชน์ที่พึงได้ก็ถูกตัดหน้าไปเสีย

เป็นอันว่าในแบบที่ ๒ สิ่งทั้งหลายนี้ มนุษย์รับรู้เข้ามาเพื่อประโยชน์แก่ชีวิต สิ่งทั้งหลายที่รับรู้เข้ามาไม่ว่าจะดี หรือร้าย ไม่ว่าสบายหรือไม่สบาย ก็สามารถให้ประโยชน์แก่ชีวิตได้ทั้งนั้น ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับ การที่เราจะเรียนรู้ที่จะปฏิบัติต่อมันอย่างถูกต้องนั่นเองสำหรับกรณีนี้ ซึ่งเป็นการหาความจริง ก็เน้นการรับรู้แบบที่ ๑ ซึ่งเมื่อไม่เข้าไปสู่วงจรที่ผิดพลาดแล้ว ก็จะไม่มีความยินดีในร้าย และจะก้าวไปสู่การเรียนรู้ ในการศึกษานี้ท่านถือว่าสำคัญ จะต้องเริ่มที่กระบวนการรับรู้นี้ พระพุทธศาสนาเน้นจุดนี้ คือการรับรู้โดยเป็นการเรียนรู้ ไม่รับรู้แบบชอบชัง หรือแบบสนองบำเรออินทรีย์ วิทยาศาสตร์อาจจะไม่บอกชัดเกี่ยวกับเรื่องนี้ หรือไม่ได้เน้น แต่การที่จะเข้าถึงความจริง จะต้องอาศัยวิธีการรับรู้แบบนี้

ข้อที่ ๒ คือวิธีคิด หรือคิดถูกวิธี ในเรื่องนี้ความคิดจะต้องเป็นระเบียบ มีการคิดเป็นลำดับ คิดเชิงเหตุผล สืบสาวให้เห็นความสืบทอดแห่งเหตุปัจจัย

ในพุทธศาสนามีวิธีคิดที่บอกไว้มากมาย ประมวลได้ประมาณ ๑๐ วิธี ที่เราเรียกว่า โยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่จะนำไปสู่สัมมาทิฐิ คือความเข้าใจหรือมองเห็นถูกต้องตามความเป็นจริง เช่นมองเห็นความเป็นไปตามเหตุปัจจัย หรือเข้าใจหลักการแห่งเหตุปัจจัย โยนิโสมนสิการ หรือวิธีคิดแบบถูกวิธี พุดพอให้เห็นตัวอย่าง เช่น

๑. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย การที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ นั้น ก็ทรงใช้วิธีคิดแบบนี้เป็นสำคัญอย่างหนึ่ง จะยกตัวอย่างเช่นพระองค์ตั้งคำถามขึ้นมาเกี่ยวกับเวทนา ได้แก่ความรู้สึกสุขทุกข์ โดยทรงพิจารณาว่าเวทนาที่เป็นสุขเป็นทุกข์นี้เกิดขึ้นโดยมีอะไรเป็นปัจจัย แล้วพระองค์ก็สืบสาวไปๆ ก็ทรงค้นพบว่า อ้อ มีผัสสะเป็นปัจจัย ต่อไปผัสสะเล่าเกิดขึ้นได้อย่างไร พระองค์คิดและตรวจสอบสืบสาวต่อไปก็พบว่า มีสฬายตนะ คืออินทรีย์ทั้งหกเป็นปัจจัย อย่างนี้ก็เป็นตัวอย่างที่พระพุทธเจ้าทรงเล่าไว้ว่าวิธีคิดของพระองค์เป็นอย่างไร

๒. วิธีคิดแบบแยกแยะองค์ประกอบ เช่น ชีวิตของเรา นี้ แยกเป็นส่วนๆ เป็นนาม และรูปนี้สองส่วนแล้ว คือฝ่ายนาม กับฝ่ายรูป จะแยกต่อไปอีกก็ยิ่งได้ นาม แยกเป็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และแต่ละอย่างก็แยกแยะแบ่งซอยออกไปได้อีก เช่นเวทนามก็แยกไป แยกไป แยกไป เป็น ๓ ประเภท เป็น ๕ ประเภท เป็น ๖ ประเภท อย่างนี้เรียกว่า วิธีคิดแบบวิเคราะห์องค์ประกอบ ซึ่งทำให้เห็นความจริงของภาพรวมหรือระบบที่จะทำให้โยงความสัมพันธ์และความสืบทอดเชิงเหตุปัจจัยได้ต่อไป

๓. วิธีคิดแบบมองหาคุณโทษและทางออก คือมองในเชิงคุณค่าว่าสิ่งนั้นๆ มีคุณในแง่ไหน มีโทษในแง่ไหน ไม่มองในแง่คุณอย่างเดียวหรือโทษอย่างเดียว มนุษย์ส่วนมากเวลามองอะไร ถ้า

ชอบก็คิดแต่คุณอะไรไม่ชอบก็มองแต่โทษ แต่พุทธศาสนามองทุกอย่างทุกด้าน บอกให้มองทั้งคุณทั้งโทษ แล้วก็หาทางออกที่จะแก้ไข อย่างนี้เรียกว่าครบวงจร วิธีคิดแบบต่างๆ นี้มีถึงประมาณ ๑๐ วิธีด้วยกัน เรียกว่า โยนิโสมนสิการ เป็นวิธีการสำคัญในพระพุทธศาสนาสำหรับการที่จะเข้าถึงความจริง

ในความหมายที่กว้าง วิธีคิดจะรวมถึงวิธีมอง คือคลุมเรื่องการรับรู้เข้ามาด้วย และแบ่งประเภทใหญ่ๆ แบบเดียวกับการรับรู้คือเป็นการคิดให้เห็นความจริง กับการคิดให้เป็นประโยชน์ ในที่นี้จะไม่ขยายความเรื่องนี้ เพราะจะยืดเยื้อยาวเกินไป

ต่อไป ข้อที่ ๓ คือ การสังเกตทดลองด้วยประสบการณ์ตรง หลักการใหญ่ของพุทธศาสนาที่ว่าความจริงเป็นสิ่งที่ได้มาหรือพิสูจน์ด้วยการสังเกตทดลองด้วยประสบการณ์ตรงนั้น ก็เช่นตัวอย่างเรื่องหลักกาลามสูตร ที่ยกมาให้เห็นเมื่อคืนนี้ ที่บอกไม่ให้เชื่อเพียงเพราะอย่างนั้นๆ และย้ำว่าต่อเมื่อได้เห็นด้วยตนเองว่าเป็นอกุศล หรือกุศล แล้วจึงละหรือปฏิบัตินั้นก็เป็นหลักหนึ่ง que แสดงถึงวิธีการหาความจริงแบบนี้

นอกจากนี้ ขอให้ดูวิธีการของพระพุทธเจ้าก่อนตรัสรู้ จะเห็นว่าพระองค์ทรงใช้วิธีทดลองมาตลอด พอออกผนวชแล้วก็ไปทดลองปฏิบัติตามวิธีการของสำนักต่างๆ ที่มีในสมัยนั้นทั้งหมด ทั้งวิธีทุกริกิริยาบำเพ็ญตบะ ฝีกโยคะ บำเพ็ญฌานสมาบัติ ทรงทดลองมาหมดแล้วแม้แต่ไปอยู่ในป่า ตามที่ทรงเล่าวิธีปฏิบัติของพระองค์ไว้ เกี่ยวกับเหตุการณ์ปลีกย่อย ก็เป็นเรื่องของการสังเกตทดลอง เช่น พระพุทธเจ้าทรงเล่าว่า พระองค์ไปอยู่พระองค์เดียวในป่าเปลี่ยวเพื่อทดลองกับความกลัว ยามตึกสงฆ์มีเสียงแกรกขึ้นมา เกิดความกลัว สะดุ้ง พระองค์ก็พิจารณาก่อน พระองค์จะอยู่กับท่าหรืออิริยาบถที่เกิดความกลัวขึ้นนั้นไม่ยอมเปลี่ยน จนกว่าจะแก้ไขความกลัวได้สำเร็จ ถ้าเป็นหลายคนก็วิ่งแน่นเสียดก่อน พระพุทธเจ้าไม่วิ่งแน่น พระองค์ทรงสงบนิ่ง ทรงแก้ปัญหาให้สำเร็จ

หรืออย่างเวลาเกิดความคิดที่ดีและไม่ดี ที่ท่านเรียกว่า เกิดกุศลวิตก หรืออกุศลวิตก พระพุทธเจ้าก็ทรงทดลองกับความคิดโดยดำเนินวิธีปฏิบัติที่จะทำให้กุศลวิตกสลายตัวไปถ้าเราสังเกตจะเห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีนี้ตลอดมา แม้แต่เมื่อมาสอนพระสาวก ก็ยังสอนให้ตรวจสอบอาจารย์เสียก่อนที่จะเชื่อ ก่อนที่จะศรัทธา เพราะจะต้องให้ศรัทธาเป็นตัณหาไปสู่ปัญญา พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้ตรวจสอบอาจารย์ให้ตรวจสอบแม้แต่พระองค์เองด้วย และให้ตรวจสอบทั้งในแง่ความรู้ว่ารู้จริงหรือไม่ และในแง่เจตนาว่ามีเจตนาบริสุทธิ์หรือไม่

ตรวจสอบในแง่ความรู้โดยพิจารณาสิ่งที่ท่านสอนว่ามีเหตุผลเป็นจริงไหม และตรวจสอบในเชิงพฤติกรรมโดยสืบถึงแรงจูงใจว่า ท่านผู้นี้ที่พูดอย่างนั้นนั้น เพราะว่ามีความต้องการ มีความปรารถนาอย่างนั้นๆ หรือพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ ความต่างในความเหมือน ๑๒๑ ไม่ ท่านไม่ได้เจตนาต้องการที่จะหาผลประโยชน์จากการสอนนี้ ต้องการให้ความรู้ที่แท้จริง ใ้ใหม่ เป็นต้น

ตรวจสอบมั่นใจแล้วจึงพร้อมที่จะรับคำสอน เป็นการประเมินขั้นต้น แล้วรับเอาคำสอนมาพิจารณาดูมาหยังมาตรองว่ากันเป็นขั้นๆ

หรืออย่างในหลักสติปัฏฐาน ซึ่งเป็นวิธีปฏิบัติเชิงวิปัสสนา ก็จะทำให้เห็นว่า เวลาเราปฏิบัติวิปัสสนานั้น จะต้องตรวจดูตามดูทุกอย่าง รู้ทันประสบการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะปัจจุบัน เช่น ความรู้สึกสุขเกิดขึ้น ความรู้สึกทุกข์เกิดขึ้น ภาวะในจิตใจเศร้าหมองหรือผ่องใสเกิดขึ้น พระพุทธเจ้าให้ตามดูว่ามันเกิดขึ้นอย่างไร แล้วมันเป็นไปอย่างไร มันดับไปอย่างไร อันนี้ก็คือวิธีการดู หรือสังเกตด้วยประสบการณ์ตรง

จนกระทั่งในขั้นสุดท้าย จะประเมินผลว่าตนได้บรรลุธรรมแล้วหรือไม่ ก็ดูที่ในใจของตัวเองว่า ในใจของเรายังมีโลภะ โทสะ โมหะหรือไม่๒๐ ไม่ต้องไปดูว่าทำอะไรวิเศษ แผลงฤทธิ์ได้หรือไม่ อย่างนี้เป็นต้นในแง่การสังเกต ทดลอง และตรวจสอบนี้ เนื่องจากจุดเน้นและขอบเขตของการใช้อินทรีย์ต่างกัน จึงจะสังเกตได้ว่ามีผลพลอยได้เกิดขึ้นต่างกันระหว่างพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์

วิทยาศาสตร์มุ่งแต่จะสังเกตปรากฏการณ์ในโลกวัตถุ โดยใช้อินทรีย์เพียง ๕ อย่าง เฉพาะอย่างยิ่ง ตา หู และกายสัมผัส ด้วยความมุ่งหมายที่จะจัดการกับธรรมชาติภายนอก เพราะฉะนั้นในวงการวิทยาศาสตร์จึงได้มีการประดิษฐ์อุปกรณ์หรือเครื่องมือที่เป็นวัตถุสำหรับขยายวิสัยแห่งอินทรีย์ พร้อมทั้งจัดเตรียมวิธีการสังเกตทดลองและตรวจสอบในแดนแห่งโลกวัตถุนั้นขึ้นมามากมาย เช่นเดียวกับวัสดุอุปกรณ์สิ่งของเครื่องใช้เครื่องบริโภคนในด้านวัตถุนั้น อันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่มนุษย์ในทางกายภาพ พุทธตามภาษาทางพุทธศาสนาว่า **วิทยาศาสตร์ชำนาญจัดเจนในแดนแห่งอตุณิยาม รวมทั้งพิชนิยาม**

ส่วนทางด้านพระพุทธศาสนา เน้นการศึกษาตัวมนุษย์ โดยยอมรับประสบการณ์ทางอินทรีย์ที่ ๖ ใช้อินทรีย์ที่ ๖ เป็นอุปกรณ์ในการสังเกตทดลองและตรวจสอบมาก ด้วยความมุ่งหมายที่จะเข้าถึงความดีงามหรือคุณค่าสูงสุดพร้อมกับความจริงแห่งกฎธรรมชาติ ซึ่งทำให้มีการแก้ปัญหาและพัฒนามนุษย์ไปด้วยตลอดเวลาในระหว่าง ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงมีเรื่องราวและวิธีการมากมายเกี่ยวกับการสังเกต ทดลอง และตรวจสอบในด้านกระบวนการทางจิตใจ และพฤติกรรมของมนุษย์ พุทธให้สั้นว่า**พุทธศาสนาชำนาญจัดเจนในแดนแห่งกรรมนิยาม และจิตนิยาม**

เมื่อมองอย่างกว้างๆ ถ้านำเอาความชำนาญจัดเจน และผลการสร้างสรรค์ที่ดีงามของทั้งสองฝ่ายนี้มาบรรจบประสานกัน และใช้ประโยชน์อย่างถูกต้อง ก็น่าจะเป็นการนำมนุษยชาติขึ้นสู่ภาวะสมดุลและความสุขสมบูรณ์ได้เป็นอย่างดี

๕.๗ วิธีเข้าถึงความจริง: จุดเน้นและการใช้ต่าง ที่ทำให้ห่างไกลกัน

นี่เป็นเรื่องของวิธีหาความรู้ เพื่อให้ได้ความจริง ๓ ประการด้วยกันที่ต่อไปก็จะมองจุดแตกต่างในการหาความจริงระหว่างพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์

ก็อย่างที่พูดมาแล้ว

ประการที่หนึ่ง วิทยาศาสตร์ใช้วิธีการหาความจริงนี้เพื่อให้ได้ความจริง หรือได้ตัวความรู้มาเฉยๆ เป็นกิจกรรมต่างหากจากการดำเนินชีวิตส่วนในพุทธศาสนา วิธีการเข้าถึงความจริงนี้เป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินชีวิตที่ตีสองและการพัฒนาตนด้วย

ไม่ใช่เพียงต่างในเป้าหมายเท่านั้น แม้แต่ในลักษณะการกระทำก็ต่างกัน คือ วิทยาศาสตร์นั้นไม่มีส่วนในการดำเนินชีวิตของเราเลยวิทยาศาสตร์หาความจริงก็เพื่อรู้ตัวความจริงเท่านั้น แต่ในพุทธศาสนาการหาความจริงเป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินชีวิต มันเป็นตัวกิจกรรมการดำเนินชีวิต ที่เป็นผลดีต่อชีวิตในขณะนั้น เป็นปัจจุบันทันที เช่น การรับประสบการณ์ตรงโดยไม่มี ความยินดีร้ายจะมีผลต่อจิตใจอย่างไรเป็นต้น คุณค่าต่อสภาพชีวิตในขณะนั้นเกิดขึ้นมาทันที เพราะฉะนั้น การแสวงหาและรู้ความจริงจึงเป็นสิ่งที่มีความหมายแต่โดยไม่ได้ตั้งเป้าหมาย

อีกประการหนึ่ง วิทยาศาสตร์นั้นเอาประสบการณ์ที่เกิดขึ้นทางอินทรีย์ ๕ หรือประสาททั้ง ๕ เท่านั้น แต่พุทธศาสนาเอาอินทรีย์ที่ ๖ คือใจด้วย ทางวิทยาศาสตร์ไม่ยอมรับอินทรีย์ที่ ๖ แต่พุทธศาสนาถือว่าอินทรีย์ที่ ๖ ก็พิสูจน์ความจริงได้ แต่การพิสูจน์ความจริงของแต่ละอินทรีย์นั้น พิสูจน์ได้ด้วยอินทรีย์ที่ตรงกัน หมายความว่า เราจะพิสูจน์รสก็ต้องพิสูจน์ด้วยลิ้น ถ้าเราต้องการพิสูจน์เสียงดัง เสียงเบา ก็ต้องพิสูจน์ด้วยหู เราจะเอาตาไปพิสูจน์ไม่ได้ หรือเราต้องการพิสูจน์สี ดำ สีแดง เราจะเอาหูไปพิสูจน์ ก็ไม่ได้เหมือนกัน เพราะฉะนั้นอินทรีย์ที่ใช้พิสูจน์ต้องตรงกับสิ่งที่ถูกพิสูจน์ ด้วย

ถ้าเราไม่ยอมรับอินทรีย์ที่ ๖ เราจะขาดความรู้ต่อประสบการณ์ไปมากมาย เพราะประสบการณ์ตรงที่เกิดขึ้นในจิตใจนั้นมีมาก ยกตัวอย่าง ทางจิตใจก็มีประสบการณ์ตรงที่พิสูจน์ได้ทันที เช่น ความรักความโกรธ ความกลัว ซึ่งไม่อาจพิสูจน์ได้ด้วยอินทรีย์อื่น เวลาคนเรามีความรักเราก็รู้แก้ไขของเราเอง พิสูจน์ได้ เวลามีความกลัว มีความรู้สึกโกรธ มันก็รู้สึกได้โดยตรง ตลอดจนความสุขสบาย ความปลาบปล้ำมีอิมใจผ่อนคลายในใจ พิสูจน์ได้ทั้งนั้น

เพราะฉะนั้น ในทางพระพุทธศาสนาจึงถือว่า อินทรีย์ที่ ๖ คือจิตรวมทั้งเรื่องความคิดนี้ มีบทบาทสำคัญมากในการหาความรู้ หรือหาความจริงนั้น แต่ในทางวิทยาศาสตร์เมื่อไม่ยอมรับอินทรีย์ที่ ๖ นี้ ก็เลยจะต้องหาทางพิสูจน์ปรากฏการณ์ทางจิตหรือประสบการณ์ทางจิตด้วยวิธีการใช้เครื่องมือเครื่องวัดที่แสดงผลออกมา เป็นประสบการณ์ที่รับรู้ได้ด้วยอินทรีย์ ๕ อย่างอื่น โดยเฉพาะ ตา หู และกายสัมผัส เช่นต้องการจะรู้ความคิดในใจ ก็พยายามประดิษฐ์เครื่องวัดคลื่นสมอง

นักวิทยาศาสตร์บอกว่า ต่อไปนะ ฉันจะใช้เครื่องวัดคลื่นสมองแล้วจะบอกได้เลยว่าคนนี้กำลังคิดอะไร วิทยาศาสตร์ก็หวังไปสิ คิดไปว่าต่อไปเราจะรู้ได้อย่างนี้ๆ หรือมีฉะนั้นก็ดูจากสารที่สมองหลั่งออกมาตอนนี้มีความรู้สึก หรือมีอารมณ์อะไรในใจ ดูสารที่สมองหลั่งออกมาก็คงจะรู้ได้ ซึ่งก็มีความเป็นจริงอยู่บ้าง แต่มันจะตรงกับที่ Sir Arthur Eddington บอกว่านั่นแหละคือ shadow มันคือเงาของความจริง ไม่ใช่ตัวความจริง และเป็นเครื่องแสดงว่า ความจริงทางวิทยาศาสตร์มีความบกพร่อง และวิธีการหาความจริงของวิทยาศาสตร์ก็บกพร่อง เพราะทำผิดหลักการพิสูจน์ความจริง คือ พิสูจน์ประสบการณ์ของอินทรีย์หนึ่งด้วยอินทรีย์อื่น ผิดอินทรีย์กัน ถ้าอยู่ในลักษณะนี้ วิทยาศาสตร์ก็จะพิสูจน์เงาของความจริงเรื่อยไป คือจะเป็นอย่างนั้นนักวิทยาศาสตร์ชั้นนำพูดไว้ว่า วิทยาศาสตร์ไม่สามารถเข้าถึงความจริงได้โดยตรง เข้าถึงได้แต่เงาของความจริง เรื่องนี้เราจะพูดกันอีก

ที่นี้ บทบาทของอินทรีย์ที่ ๖ คือจิต ที่พุทธศาสนาถือว่ามีความสำคัญมากในการหาความรู้ หรือเข้าถึงความจริงนี้ ที่จริงก็มีความสำคัญต่อวิทยาศาสตร์มากด้วย เพราะแม้แต่วิทยาศาสตร์เองก็เจริญพัฒนามาได้ด้วยอินทรีย์ที่ ๖ นี้ ทั้งขั้นต้น ขั้นปฏิบัติการ และขั้นตามผลสุดท้าย

ขั้นต้น ก่อนที่จะพิสูจน์ด้วยอินทรีย์อื่น นักวิทยาศาสตร์ที่ได้ความรู้ความเข้าใจ ทำให้เกิดความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ขึ้นมาได้นั้น ก็ต้องมีการคิดก่อน เช่น คิดวางแผน คิดวางกระบวนการพิสูจน์ คิดตั้งสมมติฐานเป็นต้น ทั้งหมดนี้เป็นกระบวนการทางความคิด ซึ่งต้องอาศัยอินทรีย์ที่ ๖ พุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ ความต่างในความเหมือน ๑๒๕ คือ จิตใจ และแม้แต่ในเวลาปฏิบัติการ ก็ต้องมีจิตเป็นตัวที่คอยรับรู้ทำการบันทึกตลอดเวลา คือก่อนที่จะบันทึกลงกระดาษ บันทึกกลงคอมพิวเตอร์ หรืออะไรก็ตาม ก็บันทึกในใจก่อน แล้วจิตใจนั้นก็เป็นผู้ที่จะตัดสินว่าจะยอมรับหรือไม่ คือตัดสินข้อมูลที่ผ่านมาจากอินทรีย์ทั้ง ๕ ดังนั้น จิตใจจึงมีบทบาทอยู่ตลอดเวลา

จนกระทั่งในขั้นสุดท้าย การประมวลสรุปความคิดเป็นระบบ วางเป็นทฤษฎี อะไรต่างๆ นี้ ก็เป็นกระบวนการของความคิด พูดได้ว่าทฤษฎีวิทยาศาสตร์เป็นเรื่องของความคิด เป็นผลงานของอินทรีย์ที่ ๖ คือ จิตใจ ซึ่งเป็นศูนย์รวมประสานงานอินทรีย์ทั้ง ๕ อย่างแรก

เพราะฉะนั้น ในทางพุทธศาสนาจึงยอมรับความสำคัญของอินทรีย์ที่ ๖ ถือว่าเป็นทางเข้าถึงประสบการณ์ตรงได้ ข้อสำคัญก็คือ การรับรู้จะต้องให้ตรงอินทรีย์กัน หมายความว่า สิ่งที่ถูกรับรู้กับอินทรีย์ที่รับรู้ต้องตรงกัน สิ่งที่จะรับรู้ด้วยตาก็ต้องใช้ตา สิ่งที่จะรับรู้ด้วยลิ้นก็ต้องใช้ลิ้น สิ่งที่ต้องรับรู้ด้วยหูก็ต้องใช้หู เพราะฉะนั้น สิ่งที่รับรู้ด้วยใจจะไม่สามารถรับรู้ด้วย ตา หรือ หู เป็นต้น ต้องให้อินทรีย์ตรงกัน

ที่นี้ความจริงระดับจิตใจที่ท่านบอกว่าพิสูจน์ทำนายได้ตามกระบวนการของเหตุปัจจัยนั้น ก็เพราะว่ามันเป็นไปตามกฎธรรมชาติ แม้ว่ามันจะมีความซับซ้อนและยากสักหน่อย แต่พุทธศาสนา ถือว่ามันก็เป็นไปตามกระบวนการของเหตุปัจจัย

ในโลกของวัตถุหรือในโลกของฟิสิกส์ ก็ยอมรับว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกระบวนการของเหตุปัจจัย แต่ในกรณีที่ปัจจัยซับซ้อนมากเกินไปก็ทำให้ทำนายหรือตามดูยาก ยกตัวอย่างเช่นการพยากรณ์อากาศ ซึ่งถือว่ายากมาก เพราะมีปัจจัยซับซ้อนและมีการแปร่ง่ายไว แม้แต่ปัจจัยที่ร่วมแปรนิดเดียวสภาพอากาศก็เปลี่ยน

ที่นี้ กระบวนการของเหตุปัจจัยในทางจิตนี้ ต้องถือว่าซับซ้อนยิ่งกว่ากระบวนการของเหตุปัจจัยในอากาศ เพราะฉะนั้น การทำนายปรากฏการณ์ทางจิต จึงยากกว่าการพยากรณ์อากาศ ถ้ามองในแง่นี้แล้วก็จะได้ไม่พอใจ อย่างน้อยก็จะมีหลักว่า เรื่องของความเป็นไปทางจิตใจก็เป็นไปตามกฎเกณฑ์แห่งเหตุปัจจัย เช่นเดียวกัน

มองแง่หนึ่ง เรื่องอาจจะเป็นไปได้ในทำนองนี้ว่า มนุษย์เป็นธรรมชาติชนิดที่มีธรรมชาติทั้งหมดรวมอยู่แล้วในตัว เมื่อมนุษย์เบิกตาปัญญามองดูให้ชัด ก็สามารถเข้าถึงความจริงของธรรมชาติโดยตรงได้ทันที การใช้อุปกรณ์ต่างๆ ผ่านทางอินทรีย์ ๕ เป็นวิธีอ้อมๆ หรือผิวเผิน ที่พิสูจน์ความจริงได้แค่ขั้นต้นๆ เอาแค่พอใช้พิชิตธรรมชาติภายนอกในระดับหนึ่งแต่จะเข้าถึงแก่นแท้ของธรรมชาติที่รวมทั้งนามธรรมทั้งหมดไม่ได้ รวมความว่า พุทธศาสนาเอาวิธีหาความรู้หาความจริงนี้มาใช้กับตัวมนุษย์หรือมนุษย์ภาวะเป็นสำคัญ และใช้เพื่อประโยชน์แก่มนุษย์ในการพัฒนาแก้ปัญหาของมนุษย์ ส่วนวิทยาศาสตร์นั้นใช้วิธีการหาความรู้หาความจริงนี้กับโลกแห่งวัตถุ และก็เป็นการหาความรู้เพื่อพิชิตธรรมชาติอย่างที่ว่ามาแล้ว

ที่พูดมานี้ก็เป็นอันว่าได้บอกแล้วถึงความกว้าง แคบ ต่างกัน และเหมือนกัน ระหว่างพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ ในแง่ของสภาพเนื้อหาของความจริงที่ต้องการจะรู้ ในแง่ของวิธีรู้ความจริง และในแง่ของการนำความรู้ในความจริงนั้นมาใช้ หรือจุดมุ่งหมายของการรู้ความจริงนั้น อย่างที่ว่า

ฝ่ายหนึ่งคือวิทยาศาสตร์ ตอนต้นเป็นความรู้ล้วนๆ บริสุทธิ์ ลอยออกไปเรื่อยๆ ข้างนอกตัว ส่วนทางฝ่ายพุทธศาสนาเป็นความรู้ที่สัมพันธ์กันหมดโยงมาถึงตัวมนุษย์เอง ต่อมาวิทยาศาสตร์บอกว่ารู้โดยมีเป้าหมายเพื่อประโยชน์ คือเพื่อพิชิตธรรมชาติหรือเพื่อหาประโยชน์จากธรรมชาติส่วนพุทธศาสนาบอกว่ารู้เพื่อจะได้เอามาพัฒนามนุษย์ ใช้แก้ปัญหาให้แก่มนุษย์

ถึงแม้ว่าวิธีหาความจริงโดยทั่วไปจะใกล้เคียงกันหรือตรงกัน แต่ช่องทางที่ใช้หากก็มากกว่ากันและเน้นต่างกัน เพราะเนื้อหาของตัวความจริงที่ค้นหาและพิสูจน์ มีความกว้างแคบต่างกัน

บทที่ ๖

พระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ : วัฒนธรรมแห่งปัญญาและกรุณา*

วัฒนธรรมเป็นวิถีแห่งการดำรงชีวิตของมนุษย์ในสังคม วิถีชีวิตที่ดีต้องมีปัญญาเป็นเครื่องนำทาง ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “อนโธ ยถา โชติมธิญฺจุหะยย คนไม่มีปัญญาก็เหมือนคนตาบอดที่เหยียบไปได้แม้บนไฟที่ส่องทาง” โสกราตีสกกล่าวไว้ทานองเดียวกันว่า “An unexamined life is not worth living ชีวิตที่ไม่ใช้ปัญญาตรวจสอบตนเองไม่มีค่าควรแก่การดำรงชีวิต”

ถามว่า พระพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์ควรจะร่วมมือกันสร้างสรรค์วัฒนธรรมแห่งปัญญาขึ้นมาได้หรือไม่ ตอบว่า พระพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์แม้จะไม่ร่วมมือกันเลยก็สามารถสร้างสรรค์วัฒนธรรมแห่งปัญญาขึ้นมาได้ แต่ก็มีข้อกบฏไปที่ประวัติศาสตร์แสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์ถูกนำไปใช้เพื่อสร้างวิถีชีวิตที่มุ่งกำไรปัญญา นั่นคือ บางครั้งพระพุทธศาสนาถูกบิดเบือนให้กลายเป็นไสยศาสตร์และการยึดติดคัมภีร์(Dogmatism)วิทยาศาสตร์อาจนำไปสู่ความเป็นวิทยาศาสตร์นิยม (Scientism) หรือความหลงยึดติดในวิทยาศาสตร์จนมองข้ามความสำคัญของศาสนาและจริยธรรม.

๖.๑ มนุษย์ที่สมบูรณ์

พระพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์ต่างเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของวัฒนธรรม ชาวพุทธเปรียบเทียบคนที่มีความรู้ทั้งสองด้านเหมือนคนที่มีดวงตาสองข้าง(ทวิจักขุ) ดวงตาข้างหนึ่งคือความรู้ด้านศาสนา ส่วนดวงตาอีกข้างหนึ่งคือความรู้ด้านวิทยาศาสตร์และความรู้ที่จำเป็นต่อการประกอบอาชีพ คนที่มีความรู้ทั้งสองด้านเช่นนี้จัดเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์.

ท่านพุทธทาสเปรียบเทียบวิถีชีวิตของมนุษย์ที่สมบูรณ์ว่าเหมือนการไถนาด้วยควายสองตัว คนสมัยโบราณไถนาด้วยควายสองตัวคือควายตัวรู้กับควายตัวแรง ควายตัวรู้เป็นควายแก่มีประสบการณ์สูงในการไถนา รู้ภาษาขานนาดี มันเดินและหยุดตามคำสั่งของขานนา ควายตัวนี้มีความรู้แต่ไม่มีแรงลากไถ ขานนาจึงจับมาเทียมคู่กับควายอีกตัวหนึ่งที่เรียกว่าควายตัวแรง มันเป็นควายหนุ่มที่มีแรงลากไถแต่ไม่รู้ภาษาขานนา เมื่อขานนาออกคำสั่งให้เดิน ควายตัวรู้จะขยับตัวออก

* พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต,ศ.ดร.), **พระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์**, เรียบเรียงจากปาฐกถา เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๒ พรรษา จัดโดยสมาคมวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและนวัตกรรมแห่งประเทศไทย ณ คณะวิทยาศาสตร์ (วิทยาโท) มหาวิทยาลัยมหิดล เมื่อวันที่ ๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๕๒, หน้า ๑ - ๑๙.

เดิน คว้าตัวแรงก็ออกแรงลากไถไปด้วยกัน การไถนาสำเร็จได้ด้วยการเทียมควายสองตัวคือตัวรู้กับตัวแรงเข้าด้วยกัน การดำรงชีวิตของมนุษย์ที่สมบูรณ์ก็ต้องมีทั้งตัวรู้และตัวแรง

ตัวรู้ คือ ความรู้ด้านศาสนาและจริยธรรม ส่วนตัวแรง คือ ความรู้ด้านวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและนวัตกรรม.

มนุษย์ในอุดมคติควรมีความรู้ทั้งด้านศาสนาและวิทยาศาสตร์สำหรับดำรงชีวิตในสังคม แต่คนทั่วไปมักสนใจแสวงหาความรู้ด้านใดด้านหนึ่ง ดังที่นักวิทยาศาสตร์หลายคนไม่สนใจศาสนา นักศาสนาหลายคนไม่สนใจวิทยาศาสตร์ เมื่อนักวิทยาศาสตร์ตั้งวงสนทนากับนักศาสนาก็มักจะคุยกันไม่รู้เรื่องเพราะพูดกันคนละภาษา ยิ่งไปกว่านั้นนักวิทยาศาสตร์และนักศาสนายังถนัดในการใช้สมองกันคนละซีกนั่นคือนักวิทยาศาสตร์ถนัดใช้สมองซีกซ้าย ในขณะที่นักศาสนาถนัดใช้สมองซีกขวา.

โรเจอร์ สเปนีย์ (Roger Sperry) ผู้ได้รับรางวัลโนเบลในปี ๒๕๒๔ ทาการวิจัยพบว่าสมองสองซีกของคนเรา คือ สมองซีกซ้าย (Left Brain) และสมองซีกขวา (Right Brain) ต่างทำงานเป็นอิสระจากกัน แต่ก็มีส่วนเชื่อมต่อข้อมูลถึงกันได้ เหมือนเครื่องคอมพิวเตอร์สองเครื่องที่ทำงานเป็นอิสระจากกันแต่ก็เชื่อมต่อถึงกันด้วยระบบอีเธอร์เน็ต (Ethernet) การทำงานของสมองทั้งสองซีกมีหน้าที่ต่างกัน นั่นคือ สมองซีกซ้ายทำหน้าที่ในการคิดหาเหตุผล ในการใช้ตรรกะและคณิตศาสตร์ คนที่ชอบใช้สมองซีกซ้ายจึงถนัดในด้านคณิตศาสตร์และวิทยาศาสตร์ ส่วนสมองซีกขวาทาหน้าที่ควบคุมอารมณ์และสร้างจินตนาการ คนที่ชอบใช้สมองซีกขวาจึถนัดในด้านศาสนา ปรัชญา และศิลปะ.

ความฉลาดของคนไม่ได้ขึ้นอยู่กับขนาดของสมอง แต่ขึ้นอยู่กับการใช้สมองทั้งสองซีกทำงานประสานสอดคล้องกันได้มากน้อยเพียงใด ดังนั้น คนที่ใช้สมองทั้งสองซีกทำงานอย่างสมดุลย่อมเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์เขาเป็นผู้ที่มีความรู้ทั้งทางด้านวิทยาศาสตร์ ปรัชญา ศาสนาและศิลปะเราเรียกคนประเภทนี้ว่า เรอเนสซองซ์ แมน (Renaissance Man) หมายถึงผู้รอบรู้วิทยาการหลายแขนง (Polymath) ตัวอย่างอัจฉริยะประเภทนี้ คือ ลีโอนาร์โด ดา วินชี (Leonardo da Vinci) ผู้เป็นจิตรกรเอกของโลก เขาวาดภาพเหมือนจริง (Realistic) โดยศึกษากายวิภาค (Anatomy) ของคน เรา รู้จักภาพวาดที่โด่งดังของเขาในชื่อว่าโมนาลิซ่า นอกจากนี้ เขายังเป็นนักวิทยาศาสตร์ที่ยอดเยี่ยม และได้มีความคิดริเริ่มในประดิษฐ์กรรมหลายอย่าง จนถือกันว่าเขาเป็นอัจฉริยะที่สามารถรวมองค์ความรู้ทั้งด้านวิทยาศาสตร์ ปรัชญาและศิลปะไว้ในคนคนเดียวกัน ซึ่งเป็นเรื่องยากที่เราจะพบคนที่สมองซีกซ้ายและซีกขวาทาทำงานประสานกลมกลืนกันอย่างเต็มที่ได้เหมือนกรณีของ ลีโอนาร์โด ดา วินชี.

ในประเทศไทยก็มีบุคคลที่เป็นเรอเนสซองซ์ แมน นั่นคือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดชมหาราช การที่พระองค์ท่านได้จัดสิทธิบัตรสิ่งประดิษฐ์กังหันน้ำชัยพัฒนาทรงทาโครงการฝนหลวงและอื่น ๆ แสดงถึงความถนัดในด้านวิทยาศาสตร์ ในขณะที่เดียวกันการที่พระองค์ท่านทรงดนตรีและวาดภาพก็แสดงถึงความถนัดในด้านศิลปะ การที่ทรงศึกษาและปฏิบัติธรรมอย่างลึกซึ้ง โดยเฉพาะทรงพระราชนิพนธ์เรื่องพระมหาชนกก็บ่งบอกถึงความความสนพระราชหฤทัยในพระพุทธศาสนา อาจกล่าวได้ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นอัจฉริยะที่สามารถรวมองค์ความรู้ทั้งด้านวิทยาศาสตร์ พระพุทธศาสนา และศิลปะไว้ในพระองค์ท่านอย่างครบถ้วนสมบูรณ์.

๖.๒ ความใจกว้างในพระพุทธศาสนา

การที่คนคนเดียวจะมีความรู้ทั้งด้านพระพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์เช่นนี้เป็นเรื่องที่เป็นไปได้ไม่ยาก ทั้งนี้เพราะปัญญาในพระพุทธศาสนาและปัญญาในวิทยาศาสตร์ไม่ได้ขัดแย้งกัน หากแต่ส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกัน ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “นาท ภิกขเว โลเกเน วิวทามิ” เป็นต้น แปลความว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตย่อมไม่ขัดแย้งกับชาวโลก แต่ชาวโลกย่อมขัดแย้งกับเรา ธรรมวาทีย่อมไม่ขัดแย้งกับใครๆ ในโลก”.

ธรรมวาทีคือคนที่ศึกษาธรรมและประกาศธรรม คำว่าธรรมหมายถึงความจริงตามธรรมชาติที่มีอยู่เองโดยไม่มี การแต่งเติมเสริมต่อ คำว่าปัญญาในพระพุทธศาสนาหมายถึงการรู้เห็นความจริงในธรรมชาติตามที่เป็นจริง(ยถาภูตญาณทัสสนะ) สัจธรรมความจริงในธรรมชาติที่มีการค้นพบไม่ว่าจะโดยนักศาสนาหรือนักวิทยาศาสตร์ก็ย่อมเป็นสัจธรรมอยู่วันยังค่ำ เหมือนกับทองย่อมเป็นทองตลอดเวลา.

แม้พระพุทธศาสนาได้ค้นพบสัจธรรมความจริงในธรรมชาติแล้วพระพุทธศาสนาก็ไม่มีการผูกขาดสัจธรรมความจริงนั้นว่ามีเฉพาะในพระพุทธศาสนา ชาวพุทธสามารถยอมรับความจริงในธรรมชาติที่นักวิทยาศาสตร์ต่างทยอยกันค้นพบภายหลังการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า.

ปัญญาที่ได้จากการตรัสรู้ทำให้พระพุทธเจ้าทรงเป็นสัพพัญญูคือรอบรู้สรรพสิ่งซึ่งเป็นความจริงในธรรมชาติ พระองค์ทรงนำเสนอสัจธรรมความจริงที่ค้นพบมาประกาศเปิดเผยเพียงบางส่วนเท่านั้น พระพุทธเจ้าไม่ได้สอนทุกเรื่องที่พระองค์ตรัสรู้ แต่สอนเฉพาะเรื่องที่สำคัญและจาเป็นต่อการดับทุกข์ของสาวก พระพุทธเจ้าทรงอธิบายว่า เรื่องที่พระองค์ตรัสรู้มีมากมายมหาศาลเหมือนกับใบไม้ในป่าทั้งป่า แต่เรื่องที่ทรงนำมาสั่งสอนมีน้อยนิดเหมือนใบไม้ในกำมือหนึ่ง เราจึงเรียกเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงนำมาสั่งสอนว่าธรรมกำมือเดียว ธรรมที่พระพุทธเจ้าไม่ได้สอนไว้นั้นย่อมรวมถึงสัจ

ธรรมความจริงในธรรมชาติที่วิทยาศาสตร์ประกาศเปิดเผยต่อมานั่นเอง ข้อนี้สอดคล้องกับพุทธพจน์ที่ว่า.

“อุปปาทา วา ภิกขเว ตถาคทาน อนุปปาทา วา” เป็นต้น แปลความว่า “ภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตเจ้าทั้งหลายจะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ธาตุนั้นคือ ธรรมฐิติ (ความดำรงอยู่ตามธรรมชาติ) ธรรมนิยาม (กฎธรรมชาติ) อิทัปปัจจยตา (ภาวะที่สรรพสิ่งเกิดดับตามเหตุตามปัจจัย) ก็ยังมีอยู่ พระตถาคตเจ้าย่อมตรัสรู้ทั่วถึงซึ่งธาตุอันนั้นแล้วบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จาแนก ทำให้เข้าใจง่าย” สัจธรรมความจริงมีอยู่ตลอดเวลา เพียงรอเวลาให้นักศาสนาหรือนักวิทยาศาสตร์ก็ได้มาค้นพบ นี่คือทำที่แบบใจกว้างที่ทำให้พระพุทธศาสนาไม่เคยทะเลาะหรือขัดแย้งกับวิทยาศาสตร์.

๖.๓ วิธีการแห่งปัญญา

นอกจากจะมีทำที่แบบใจกว้างดังกล่าวมาแล้ว พระพุทธศาสนายังมีวิธีการแสวงหาความจริงที่สอดคล้องกับวิธีการทางวิทยาศาสตร์ (Scientific Method) ดังที่เบอร์ทรันด์ รัสเซลล์ (Bertrand Russell) นักปรัชญาผู้ได้รับรางวัลโนเบลกล่าวไว้ว่า “พระพุทธศาสนาเป็นที่รวมของปรัชญาแบบแก่งความจริงและปรัชญาวิทยาศาสตร์ พระพุทธศาสนานาเสนอวิธีการทางวิทยาศาสตร์และใช้วิธีการนั้นแสวงหาความจริงจนถึงที่สุด”.

วิธีการแสวงหาความจริงในพระพุทธศาสนาเรียกว่าอริยสัจ ๔ ประกอบด้วยกิจหรือขั้นตอนในการดำเนินการ ๔ ประการ ดังต่อไปนี้.

๑. การกำหนดรู้ทุกข์ (ปริญา) คือ การเข้าใจสภาพและขอบเขตของปัญหาเช่น เมื่อเป็นโรคก็ต้องรู้ว่าเป็นโรคอะไร ร้ายแรงแค่ไหน

๒. การค้นหาสมุทัย (ปหานะ) คือ การสืบสาวหาต้นตอของปัญหาเพื่อจะได้แก้ปัญหามาตรงจุด เช่นเดียวกับการค้นหาสมุฏฐานของโรค

๓. การแก่งิโรธ (สัจฉิกิริยา) คือ การคาดคะเนถึงสภาวะที่แก้ปัญหามาได้ซึ่งเป็นเป้าหมายที่ต้องบรรลุ เช่นเดียวกับการคาดหวังว่าโรคนั้นรักษาได้หายขาดหรือเพียงทุเลาเบาบาง

๔. การดำเนินตามมรรค (ภาวนา) คือ การฝึกฝนปฏิบัติตามมรรควิธีเพื่อให้บรรลุถึงสภาวะไร้ปัญหา.

วิธีการแบบอริยสัจ ๔ ขั้นตอนนี้เทียบเคียงได้กับวิธีการทางวิทยาศาสตร์ซึ่งประกอบด้วยขั้นตอนสำคัญในการแสวงหาความจริง ๔ ประการ ดังนี้.

๑. การกำหนดขอบเขตของปัญหา (Unsolved Problems) เช่น เมื่อ พ.ศ.๒๐๘๖ โคเปอร์นิคัส (Copernicus) พยายามตอบปัญหาทางด้านดาราศาสตร์ที่ว่าพระอาทิตย์หรือโลกเป็นศูนย์กลางของจักรวาล คนสมัยนั้นเชื่อว่าโลกเป็นศูนย์กลางของจักรวาล

๒. การตั้งสมมติฐาน (Hypotheses) เช่น โคเปอร์นิคัส รวบรวมข้อมูลเบื้องต้นแล้วตั้งสมมติฐานว่า พระอาทิตย์เป็นศูนย์กลางของจักรวาล

๓. การคาดคะเน (Predictions) เช่น โคเปอร์นิคัสสามารถคาดคะเนการโคจรของดาวเคราะห์บนท้องฟ้าอย่างถูกต้องโดยอาศัยข้อสมมติฐานที่ว่า พระอาทิตย์เป็นศูนย์กลางของจักรวาล

๔. การพิสูจน์ทดลอง (Experiments) ช่วยยืนยันความถูกต้องของข้อสมมติฐานที่ตั้งไว้ เช่น ในสมัยโคเปอร์นิคัสยังไม่มีกล้องส่องดูดาวที่มีคุณภาพสูงพอที่จะพิสูจน์ข้อสมมติฐานของเขาที่ว่าพระอาทิตย์เป็นศูนย์กลางของจักรวาล ข้อสมมติฐานนี้จึงเป็นเพียงทฤษฎีหนึ่ง ต่อมา ใน พ.ศ. ๒๑๕๒ กาลิเลโอ(Galileo)สามารถใช้กล้องส่องดูดาวส่องพิสูจน์และยืนยันความจริงของทฤษฎีนี้.

วิธีการแก้ปัญหาแบบอริยสัจในพระพุทธศาสนาและวิธีการทางวิทยาศาสตร์จะเป็นวิธีการแห่งปัญญาเหมือนกัน เราสามารถเทียบเคียงขั้นตอนในวิธีการทั้งสองได้ดังนี้.

๑. การกำหนดรู้ทุกข์ = การกำหนดขอบเขตของปัญหา
๒. การค้นหาสมุทัย = การตั้งสมมติฐาน
๓. การแก่งิโรธ = การคาดคะเน
๔. การตามมรรค = การพิสูจน์ทดลอง

วิธีการแสวงหาความจริงในพระพุทธศาสนาเป็นวิธีการแห่งปัญญาเพราะไม่ส่งเสริมให้เชื่ออย่างมกมาย พระพุทธศาสนาสอนให้ตรวจสอบข้อสมมติฐานอย่างรอบคอบก่อนที่จะปลงใจเชื่ออะไรลงไป ดังข้อแนะนำ ๑๐ ประการที่พระพุทธเจ้าประทานไว้ในกาลามสูตรว่า.

๑. อย่าด่วนเชื่อโดยฟังตามกันมา (มา อนุสสเวน)
๒. อย่าด่วนเชื่อโดยการถือสืบๆ กันมาเป็นประเพณี (มา ปรมปราย)
๓. อย่าด่วนเชื่อเพราะข่าวลือ (มา อิติกิราย)
๔. อย่าด่วนเชื่อเพราะอ้างตำรา (มา ปิฎกสมปทานน)
๕. อย่าด่วนเชื่อเพราะตรรกะ (มา ตกุกเหตุ)
๖. อย่าด่วนเชื่อเพราะการคาดคะเน

(มา นยเหตุ)

๗. อย่าด่วนเชื่อเพราะอาการที่ปรากฏภายนอก (มา อากาปริวิตกเกน)
๘. อย่าด่วนเชื่อเพราะเข้ากันได้กับทฤษฎีของเรา (มา ทิฎฐินิฆมาณกุนตยา)
๙. อย่าด่วนเชื่อเพราะมีลักษณะน่าเชื่อถือ (มา ภพพรูปตา)
๑๐. อย่าด่วนเชื่อเพราะคิดว่าผู้พูดนั้นเป็นครูของเรา (มา สมโณ โน ครูติ)

ข้อแนะนำของพระพุทธเจ้าทั้ง ๑๐ ประการชวนให้ระลึกถึงวิธีการแสวงหาความจริงในปรัชญาสำนักปรากฏการณ์วิทยา(Phenomenology) ที่กำหนดให้คนเรารู้ปรากฏการณ์ ตามที่

เป็นจริงโดยไม่มีกรณาเอาอคติ ข้อสมมติฐานหรือความเชื่อส่วนตัวเข้ามาตีความเพิ่มเติมแต่อย่างใด คาพูดของฮุสเซอร์(Husserl)ที่ว่า “กลับไปหาสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น (Back to things themselves)” มีความเดียวกันกับคำว่าญาณทฤษฎาณทัสสนะ(รู้เห็นตามที่เป็นจริง)ใน พระพุทธศาสนา.

๖.๔ วิธีการพิสูจน์ทดลองความจริง

พระพุทธเจ้าสรุปไว้ท้ายกาลามสูตรว่า “เมื่อใด ท่านทั้งหลายพึงรู้ด้วยตนเองว่า ธรรม เหล่านี้เป็นกุศล ไม่มีโทษ ท่านผู้รู้สรรเสริญ เมื่อสมทานให้บริบูรณ์แล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข เมื่อนั้น ท่านทั้งหลายควรเข้าถึงธรรมเหล่านั้นอยู่”.

พุทธพจน์นี้แสดงว่าก่อนที่จะปลงใจเชื่อเรื่องใด เราต้องทาการพิสูจน์ทดลองให้เกิด การรู้เห็นด้วยตนเองในเรื่องนั้น การพิสูจน์ทดลองในพระพุทธศาสนาเน้นที่ประสบการณ์ตรง วิธีการทดลองความจริงในทางพุทธศาสนาเน้นการทดลองทางความคิด (Thought Experiment) มากกว่าการทดลองเชิงประจักษ์ (Empirical Experiment) ดังนั้น สัจธรรมความจริงใน พระพุทธศาสนาจึงเป็นอัตตวิสัย(Subjectivity)ที่รู้ได้เฉพาะตน (ปัจเจกัตตัง).

การทดลองทางความคิดในพระพุทธศาสนาอาศัยวิปัสสนากรรมฐานเป็นเครื่องมือ ดัง กรณีที่เกิดความโกรธในใจ เรามีสติรู้เท่าทันธรรมชาติและโทษภัยของความโกรธ และพยายามดับ ความโกรธนั้นด้วยการปล่อยวาง เรารู้ด้วยตนเองว่า “ฆ่าความโกรธได้อยู่เป็นสุข (โกธ ฆตวา สุข เสติ)” ความรู้นี้เป็นผลจากการทดลองทางความคิด.

วิทยาศาสตร์ใช้ทั้งวิธีการทดลองทางความคิดและการทดลองเชิงประจักษ์เป็นเครื่อง พิสูจน์ความจริง ในการทดลองทางความคิด นักวิทยาศาสตร์ใช้คณิตศาสตร์เป็นเครื่องมือพิสูจน์ ความจริง ซึ่งต่างจากวิธีการทดลองทางความคิดในพระพุทธศาสนาที่อาศัยวิปัสสนากรรมฐานเป็น เครื่องมือ.

ตัวอย่างหนึ่งของการทดลองทางความคิดเกิดขึ้นในวงการวิทยาศาสตร์ใน พ.ศ. ๒๔๗๘ เมื่ออัลเบิร์ต ไอน์สไตน์ (Albert Einstein) และเพื่อนรวม ๓ คน ทาการทดลองเกี่ยวกับกลศาสตร์ ควอนตัม โดยเรียกรการทดลองครั้งนี้ว่า EPR Experiment.

คำว่า ควอนตัม (Quantum) เป็นภาษาลาตินแปลว่า “ขนาดไหน” หรือ “จำนวนเท่าไร” เป็นคำที่ใช้พูดถึงจำนวนหรือขนาด

ผลงานของอะตอม ส่วนคำว่า กลศาสตร์ควอนตัม (Quantum Mechanics) เป็นสาขา หนึ่งของฟิสิกส์ที่สามารถอธิบายปรากฏการณ์ในสิ่งที่มีขนาดเล็กกว่าอะตอม.

ไอน์สไตน์ทำการทดลองกับอะตอมของแสง เขาเลือกอนุภาคแห่งอะตอมของแสงที่ชื่อว่าโฟตอนมาทำการทดลองทางความคิดครั้งนี้ ไอน์สไตน์แบ่งอนุภาคโฟตอนออกเป็น ๒ ส่วนคือ A กับ B แยกไปคนละทาง ทั้ง A และ B ต่างก็เป็นอนุภาคของแสงจึงเคลื่อนที่ด้วยความเร็วของแสง ไอน์สไตน์พบว่าโฟตอนทั้งสองจะเคลื่อนที่ไปในทิศทางตรงกันข้ามเสมอ นั่นคือ ถ้า A ไปทางเหนือ B จะไปทางใต้ ไอน์สไตน์สงสัยว่า B รู้ล่วงหน้าได้อย่างไรว่า A จะไปทางไหนและเลือกไปในทางตรงกันข้ามตลอดเวลา ถ้าอนุภาค A กับ B จะรู้ถึงทิศทางความเคลื่อนไหวของอีกฝ่ายได้ก็ต้องใช้วิธีสื่อสารถึงกันด้วยความไวกว่าแสง แต่วิธีการสื่อสารเช่นนั้นเป็นไปได้เพราะโฟตอนทั้งคู่เป็นอนุภาคของแสงจึงเคลื่อนที่ด้วยความเร็วของแสงเท่านั้น ตามทฤษฎีสัมพัทธภาพของไอน์สไตน์ ไม่มีอะไรเคลื่อนที่ได้เร็วกว่าความเร็วของแสง ดังนั้น อนุภาค A กับ B จึงไม่น่าจะมีช่องทางสื่อสารถึงกันได้ ไอน์สไตน์บอกว่าพระเจ้าคงไม่ส่งโทรจิตให้กับ A และ B เป็นแน่.

ไอน์สไตน์สรุปว่า เมื่อกลศาสตร์ควอนตัมอธิบายไม่ได้ว่ามีอะไรเป็นเครื่องสื่อสารระหว่างอนุภาคทั้งสอง นั้นแสดงถึงข้อบกพร่องของกลศาสตร์ควอนตัม ไอน์สไตน์ถือว่ากลศาสตร์ควอนตัมยังไม่สมบูรณ์ นี่คือผลแห่งการทดลองทางความคิดของไอน์สไตน์.

การที่ไอน์สไตน์หาคำตอบไม่ได้ว่าทำไมโฟตอน A กับ B ซึ่งอยู่แยกกันจึงเคลื่อนที่สอดคล้องกันได้เพราะไอน์สไตน์ตั้งสมมติฐานว่าโฟตอนทั้งสองนั้นเป็นอนุภาค (Particle) ที่แยกขาดจากกันและมีเศษคือที่ตั้งอยู่ ณ เวลาใดเวลาหนึ่ง กลศาสตร์ควอนตัมในปัจจุบันได้พิสูจน์แล้วว่า ทำไมโฟตอน A กับ B จึงเคลื่อนที่สอดคล้องกันเหมือนกับว่าต่างฝ่ายต่างสื่อสารถึงกันได้ นักวิทยาศาสตร์ชาวฝรั่งเศสชื่อแอสเปค(Aspect)และคณะได้ทำการทดลองเมื่อพ.ศ. ๒๕๒๕ แล้วยืนยันว่าโฟตอน A และ B ที่อยู่ห่างกันถึง ๑๓ หลาได้เคลื่อนที่อย่างสอดคล้องกันเหมือนกับรู้ว่าอีกฝ่ายหนึ่งจะไปทางไหน.

นักวิทยาศาสตร์แห่งกลศาสตร์ควอนตัมอธิบายปรากฏการณ์นี้ว่า โฟตอน A และ B ไม่ต้องสื่อสารถึงกันก็เคลื่อนที่อย่างประสานสอดคล้องกันได้เพราะทั้ง A และ B เป็นความจริงหนึ่งเดียวที่แยกจากกันไม่ได้ (Non-separable Reality) นั่นหมายความว่า โฟตอน A และ B มีลักษณะเป็นคลื่น(Wave)จึงสามารถไปปรากฏได้หลายแห่งในเวลาเดียวกัน โฟตอน A และ B ไม่ใช่อนุภาคดังที่ไอน์สไตน์เข้าใจเสมอไป.

การที่ไอน์สไตน์เข้าใจว่าโฟตอน A และ B เป็นอนุภาคก็ถูกเพียงครึ่งหนึ่ง ความจริงอีกครึ่งหนึ่งก็คือโฟตอนยังเป็นคลื่นอีกด้วย อันที่จริง โฟตอนหรือองค์ประกอบย่อยแห่งอะตอมของแสงนี้มี “ทวิลักษณ์ (Duality)” ที่มีลักษณะตรงกันข้ามสองอย่างอยู่ในตัว คือ เป็นทั้งคลื่นและอนุภาค เมื่ออยู่ตามธรรมชาติของมันโดยไม่มีคนเข้าไปสังเกต โฟตอนก็มีลักษณะเป็นคลื่น แต่เมื่อมีคนพยายามจับมันมาสังเกตทดลอง โฟตอนก็ปรากฏเป็นอนุภาค นี่เป็นเรื่องแปลกมากที่ความจริง

พื้นฐานทางฟิสิกส์ขึ้นอยู่กับมุมมองของผู้วิจัย ดูเหมือนว่าความจริงพื้นฐานนี้เป็นอัตวิสัย (Subjectivity) เช่นเดียวกับสัจธรรมความจริงในพระพุทธศาสนา.

๖.๕ เติมเต็มพระพุทธศาสนาด้วยปัญญาวิทยาศาสตร์

เมื่อได้เห็นแล้วว่าพระพุทธศาสนาไม่ได้ขัดแย้งกับวิทยาศาสตร์เพราะทั้งสองฝ่ายต่างใช้วิธีการแห่งปัญญาแสวงหาความจริง เรื่องที่ควรพิจารณาต่อไปก็คือว่าเป็นได้หรือไม่ที่พระพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์จะร่วมมือกันสร้างสรรค์วัฒนธรรมแห่งปัญญาขึ้นมา เราเห็นว่าความร่วมมือกันเป็นเรื่องที่เป็นไปได้ถ้าเราจะพยายามทำการบูรณาการพระพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์เข้าด้วยกัน.

คำว่า “บูรณาการ” (Integration) หมายถึงการนำสิ่งที่แยกกันมาเชื่อมโยงเข้าด้วยกันจนเกิดองค์รวม (the whole) ถ้าปัญญาในพระพุทธศาสนากับปัญญาทางวิทยาศาสตร์ต่างเติมเต็มให้กันและกันก็จะก่อให้เกิดบูรณาการที่พึงปรารถนา.

การบูรณาการเป็นการเติมเต็มให้สมบูรณ์ ทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่าพระพุทธศาสนาหรือวิทยาศาสตร์ไม่มีความสมบูรณ์ในตัวเอง การบูรณาการที่ว่านี้หมายถึงการเชื่อมโยงที่เกิดขึ้นภายในจิตใจของผู้ที่ต้องการมีความรู้ทั้งด้านพระพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์ ทาอย่างไรเราจึงจะสามารถนำปัญญาทางวิทยาศาสตร์มาเติมเต็มให้กับปัญญาทางพระพุทธศาสนา.

ที่ว่าเติมเต็มให้สมบูรณ์หมายความว่า ในมุมมองของพระพุทธศาสนา ปรากฏการณ์ทั้งหลายในโลกสามารถช่วยให้คนเข้าถึงธรรมได้ทั้งสิ้น เมื่อมองโลกให้เป็น เราจะเห็นธรรมแม้แต่การฟังเพลงที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับธรรมก็ช่วยให้บรรลุธรรมได้ ดังมีเรื่องบันทึกไว้ในคัมภีร์มัจฉิมกคชาดที่บันทึกว่า พระติสสะเถระผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอยู่เป็นประจากรำลังเดินผ่านสระบัวขณะนั้นมีหญิงสาวคนหนึ่งเก็บดอกบัวพร้อมกับร้องเพลงอย่างอารมณ์ดี เนื้อเพลงที่เธอร้องมีอยู่ว่า.

“ดอกบัวชื่อโกกนท บานแล้วแต่เข้าตรู

ถูกแสงพระอาทิตย์แผดเผาให้เหี่ยวแห้งไปฉับใจ

สัตว์ทั้งหลายผู้ถึงความ เป็นมนุษย์

ย่อมเหี่ยวแห้งไปด้วยกาลแห่งชราฉับนั้น”

พอฟังเพลงนี้จบลง พระติสสะเถระบรรลุเป็นพระอรหันต์ทันที.

วันนี้ถ้าท่านตั้งใจศึกษาเรื่องพระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ให้ดี พอศึกษาจบลงท่านอาจจะได้ดวงตาเห็นธรรมก็เป็นได้ ธรรมมีอยู่ทุกหนทุกแห่ง ถ้าท่านมองโลกเป็น ท่านจะเห็นธรรม ธรรมที่ว่านั่นคือปรมัตถสัจจะหรือความจริงในตัวเอง เมื่อท่านศึกษาวิทยาศาสตร์อย่างถูกต้องท่านอาจจะเข้าถึงปรมัตถสัจจะผ่านทางวิทยาศาสตร์ก็เป็นได้.

อัลเบิร์ต ไอน์สไตน์ เป็นตัวอย่างของคนที่ศึกษาฟิสิกส์อย่างลึกซึ้งและเข้าถึงแก่นของฟิสิกส์ เมื่อไอน์สไตน์เข้าถึงสัจธรรมแห่งทฤษฎีสัมพัทธภาพ เขาได้ประกาศว่า “การคิดหาเหตุผลทางวิทยาศาสตร์สามารถช่วยศาสนาได้อีกทางหนึ่ง” (Scientific reasoning can aid religion in yet another sense.)

ผู้ที่เข้าถึงแก่นของฟิสิกส์ย่อมเห็นสรรพสิ่งเป็นหนึ่งเดียว ตามแนวแห่งสมการของไอน์สไตน์ที่ว่า $E=mc^2$ ซึ่งหมายถึงว่าพลังงานก็คือสสาร" สสารก็คือพลังงาน ถ้าเรามองเห็นสิ่งทั้งหลายเชื่อมโยงโดยความเป็นสนามพลังงานเดียวกันทั้งหมด ทุกสิ่งทุกอย่างจะเป็นหนึ่งเดียว ความเป็นหนึ่งเดียวนั้นไม่ได้แยกออกเป็นจิตหรือเป็นสสาร.

ยิ่งวิทยาศาสตร์สาขาฟิสิกส์ซึ่งเป็นแกนนาของวิทยาศาสตร์สาขาต่างๆค้นพบความจริงมากขึ้นเท่าไร ก็ยิ่งยืนยันสัจธรรมความจริงของพระพุทธศาสนาในเรื่องอนัตตามากขึ้นเท่านั้น.

๖.๖ อะตอมกับอนัตตา

ตลอดเวลากว่า ๒,๔๐๐ ปีที่ผ่านมา ทฤษฎีทางฟิสิกส์ที่คนสมัยโบราณยอมรับได้ขัดแย้งกับศาสนาสัญญาบางประการในพระพุทธศาสนา นั่นคือทฤษฎีอะตอมขัดแย้งกับศาสนารื่องอนัตตา.

คำว่า อะตอม(Atom) เป็นภาษากรีก แปลว่า สิ่งที่ตัดแบ่งย่อยออกไปไม่ได้(Uncuttable) ชาวกรีกโบราณเชื่อว่าสิ่งที่เป็นมูลฐานของจักรวาลเป็นอนุภาคที่เล็กที่สุดที่เรียกว่าปรมาณู หรือ อะตอม ซึ่งแบ่งย่อยต่อไปไม่ได้อีกแล้ว มันเป็นสาร (Substance) คือสิ่งที่ดำรงคงอยู่ได้ด้วยตัวมันเอง.

ทฤษฎีอะตอมสมัยโบราณขัดแย้งกับศาสนารื่องอนัตตาในพระพุทธศาสนา ท่านอย่าเข้าใจผิดว่าอนัตตาในพระพุทธศาสนานั้นหมายเพียงแค่ว่าไม่มีตัวตนถาวร(Self)หรือไม่มีวิญญาณอมตะ(Soul)ในตัวคนเราเท่านั้น อนัตตามีความหมายมากกว่านั้น ทั้งนี้เพราะพระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่า “สพเพ ธมฺมา อนตฺตา” หมายความว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นจิตหรือเป็นสสารล้วนเป็นอนัตตาทั้งสิ้น แม้แต่ไมโครโฟนที่ใช้พูดอยู่ในขณะนี้ก็เป็นอนัตตาเช่นกัน คำว่าอนัตตาหมายถึงว่าไม่มีอัตตาหรือตัวตนที่ยั่งยืนถาวรอยู่ภายในตัวคนเรา(Non-self)และไม่มีสิ่งคงที่ถาวรในโลกภายนอก(Non-substantiality) ศาสนารื่องอนัตตานี้จึงขัดแย้งกับทฤษฎีอะตอมสมัยโบราณ นับเป็นเวลา กว่า ๒,๐๐๐ ปีมาแล้วที่นักปรัชญาและนักวิทยาศาสตร์ต่างยืนยันเป็นเสียงเดียวกันว่ามีอะตอมคือสิ่งที่เล็กที่สุดที่ไม่อาจแบ่งย่อยไปได้อีก อะตอมก็คืออัตตาในทางฟิสิกส์.

ในบรรดาศาสนาสำคัญของโลก มีพระพุทธศาสนาเพียงศาสนาเดียวที่สอนเรื่องอนัตตา วิทยาศาสตร์สมัยโบราณได้ประกาศว่ามีอะตอมซึ่งเท่ากับสนับสนุนศาสนารื่องอนัตตาในศาสนาอื่นจนกระทั่ง เมื่อประมาณ ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา นักวิทยาศาสตร์ได้ค้นพบโครงสร้างของอะตอมนั่นคือ

อะตอมยังถูกแบ่งย่อยไปได้อีก อะตอมเกิดจากการรวมตัวของอนุภาคซึ่งเป็นประจุไฟฟ้า คือ อิเล็กตรอน โปรตอน นิวตรอน การค้นพบนี้กลายเป็นเครื่องสนับสนุนศาสนาเรื่องอนัตตาใน พระพุทธศาสนา.

ฟิสิกส์ควอนตัมค้นพบต่อไปว่าโฟตอนหรือส่วนประกอบย่อยแห่งอะตอมของแสงเป็น” ทวิลักษณ์(Duality)” มีลักษณะสองอย่างที่ขัดแย้งกันอยู่ในตัว คือ โฟตอนเป็นทั้งอนุภาคและคลื่น ถ้าเราบอกว่าโฟตอนเป็นอนุภาคก็เป็นมุมมองที่ สุดโต่งข้างหนึ่ง ถ้าเราบอกว่าโฟตอนเป็นคลื่นก็เป็น มุมมองที่ สุดโต่งอีกข้างหนึ่ง ทวิลักษณ์มีปรากฏอยู่ในพระพุทธศาสนาเช่นกัน นั่นคือทัศนะที่ว่าโลกมี ทั้งความมี(อัตถิตา)และความไม่มี(นัตถิตา) ถ้าเราบอกว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่ก็เป็นสุดโต่งข้างหนึ่ง ถ้าเรา บอกว่าสิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่ก็เป็นสุดโต่งอีกข้างหนึ่ง พระพุทธศาสนาได้เสนอมุมมองสายกลางหรือ มัชฌิมาปฏิปทาที่ไม่ข้องแวะสุดโต่งทั้งสองข้างนั้น ดังพุทธพจน์ในฉันทสูตรดังต่อไปนี้.

“โลกนี้โดยมากอาศัยส่วนสุดโต่ง ๒ ข้าง คือ ความมีและความไม่มี เมื่อบุคคลเห็นเหตุเกิด แห่งโลก ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอยู่ ความไม่มีในโลกก็ไม่มี เมื่อบุคคลเห็นความดับ แห่งโลกด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอยู่ ความมีในโลกก็ไม่มี... ข้อที่ว่า “สิ่งทั้งปวงมีอยู่” นี้เป็นส่วนสุดโต่งข้างหนึ่ง ข้อที่ว่า “สิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่” นี้เป็นส่วนสุดโต่งอีกข้างหนึ่ง ตถาคตแสดง ธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปข้องแวะส่วนสุดโต่งทั้งสองข้างนั้น”.

การที่ฟิสิกส์ควอนตัมบอกว่าโฟตอนเป็นทั้งอนุภาคและคลื่นเท่ากับยืนยันว่าโฟตอนมี ลักษณะที่ขัดแย้งกันอยู่ในตัวเหมือนความมีกับความไม่มีนั่นเอง ที่ว่าโฟตอนเป็นอนุภาคก็เพราะมัน ต้องมีทะเลหรือที่ตั้งอยู่ของมัน ณ เวลาใดเวลาหนึ่ง ส่วนที่ว่าโฟตอนเป็นคลื่นก็เพราะมันเป็นแสง ที่กระจายไปทั่วทิศโดยไม่จำเป็นต้องมีทะเลแต่อย่างใด โฟตอนเป็นคลื่นเพราะไม่ถูกจำกัด โดยทะเล เมื่อไม่ถูกจำกัดโดยทะเล โฟตอนหนึ่งจึงสามารถปรากฏในที่หลายแห่งได้พร้อมกัน การแผ่กระจาย ของโฟตอนก็เหมือนการกระจายตัวของวงคลื่นในสระน้ำที่เราทุ่มก้อนหินลงไป โฟตอนมีความเป็น จริงหนึ่งเดียวที่แยกจากกันไม่ได้ (Non-separable Reality) การค้นพบเรื่องนี้ช่วยยืนยันศาสน เรื่องปฏิจจสมุปบาทในพระพุทธศาสนาที่ว่า สิ่งทั้งหลายอาศัยกันและกันเกิดขึ้นไม่มีสิ่งใดตั้งอยู่ได้ ด้วยการแยกออกจากสิ่งอื่นโดยเด็ดขาด ทุกสิ่งทุกอย่างต่างเชื่อมโยงถึงกันตามหลักปฏิจจสมุปบาท ที่ว่า “อิมสมิ สติ อิห โหติ อิมสมิ อสติ อิห น โหติ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนั้นจึงมี เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนั้นก็ไม่มี”.

๖.๗ ทฤษฎีควอนตัมกับกฎแห่งกรรม

เนื่องจากโฟตอนหรือองค์ประกอบย่อยปห่งอะตอมของแสงเป็นทั้งอนุภาคและคลื่นตอนที่เป็นคลื่น โฟตอนสามารถปรากฏได้ทุกที่ทุกแห่งในเวลาเดียวกัน การคาดคะเนว่าโฟตอนจะปรากฏในที่ใดในขณะนั้นๆจึงไม่มีความแม่นยำ การคาดคะเนจะถูกต้องเพียง ๗๕ ถึง ๘๐ เปอร์เซ็นต์ นี่คือหลักการแห่งความน่าจะเป็นหรือความไม่แน่นอน(Uncertainty Principle)ของฟิสิกส์ควอนตัม ซึ่งช่วยยืนยันคาสอนเรื่องอนิจจตาหรือความไม่เที่ยงในพระพุทธศาสนา.

ไอน์สไตน์ไม่ชอบหลักการแห่งความไม่แน่นอนของฟิสิกส์ควอนตัม เขาไม่สามารถยอมรับว่าโลกในระดับที่เล็กกว่าอะตอมถูกกำกับด้วยหลักการแห่งความไม่แน่นอน ไอน์สไตน์กล่าวว่า “พระเจ้าไม่ได้ทอดลูกเต๋า” เพื่อปฏิเสธหลักการแห่งความไม่แน่นอน ด้วยเหตุนี้ ไอน์สไตน์จึงทำการทดลองทางความคิดที่เรียกว่า EPR Experiment ดังกล่าวมาแล้ว อย่างไรก็ตาม ฟิสิกส์ควอนตัมสมัยปัจจุบันได้พิสูจน์แล้วว่าหลักการแห่งความไม่แน่นอนอยู่ในโลกระดับเล็กกว่าอะตอม.

มีคำถามว่า หลักการแห่งความไม่แน่นอนนี้จะขัดแย้งกับคาสอนเรื่องกฎแห่งกรรมในพระพุทธศาสนาหรือไม่ ขอตอบว่า คาสอนเรื่องกฎแห่งกรรมไม่ได้ขัดแย้งกับหลักการแห่งความไม่แน่นอน เหมือนการที่กฎแห่งกรรมไม่เคยขัดแย้งกับคาสอนเรื่องอนิจจตาหรือความไม่เที่ยง กฎแห่งกรรมเป็นกฎของเหตุและผล กรรมทั้งดีและชั่วเป็นเหตุจึงมีวิบากคือผลที่ตามมา เราต่างได้รับผลแห่งกรรมที่เราทำไว้ กฎแห่งกรรมเพียงบอกว่า เมื่อเราทำกรรมก็จะมีผลหรือวิบากตามมา.

กฎแห่งกรรมไม่เป็นนิยัตินิยม (Determinism) คือไม่มีการกำหนดแน่นอนตายตัวว่าเราจะต้องเสวยผลของกรรมทุกอย่างที่เราทำไว้ นั่นคือว่ากรรมทุกอย่างที่เราทำในวันนี้ไม่จำเป็นต้องส่งผลในอนาคตเสมอไป คนที่เชื่อว่าเราต้องรับผลของกรรมทุกอย่างที่เราทำในปัจจุบันนั้นเชื่อผิดหลักพระพุทธศาสนา ดังที่พวกสแกนกรรมทั้งหลายมักเชื่อว่า ถ้าเราทำกรรมชั่วไว้ในอดีตผลแห่งกรรมชั่วนั้นจะตามมารังควานเราไม่รู้จักจบจักสิ้น เช่น ถ้าเราไปฆ่าเขาไว้ เขาจะตามมาฆ่าเรอีก ๕๐๐ ขาดิ

ความเชื่อเช่นนี้ทำให้คนเราจำนนต่อโชคชะตาฟ้าลิขิต จัดเป็นความคิดแบบนิยัตินิยม คือเชื่อว่าถ้าทำกรรมอย่างนี้ต้องได้รับผลอย่างนั้นแน่นอนโดยไม่มีทางหลีกเลี่ยง.

เมื่อว่าตามหลักพระพุทธศาสนา กฎแห่งกรรมไม่ได้กำหนดตายตัวเป็นนิยัตินิยมอย่างนั้น ตรงนี้แหละที่หลักการแห่งความไม่แน่นอนของทฤษฎีควอนตัมไปด้วยกันได้กับกฎแห่งกรรมนั่นคือ เรื่องที่ว่ากรรมใดจะให้ผลออกมาอย่างไรเมื่อไรเป็นสิ่งที่เราพยากรณ์ได้ยาก ท่านเรียกว่าเป็นอจินไตยคือเป็นเรื่องที่ไม่ควรคิดเพราะว่าเมื่อคิดมากในเรื่องนี้ก็จะทำให้กลายเป็นคนบ้าเพราะคิดเรื่องที่น่าเกินสติปัญญา.

ตรรกะง่าย ๆ ในเรื่องนี้มียุ่ว่า กรรมที่เราทำไว้ทุกอย่างไม่จำเป็นต้องให้ผล ๑๐๐% ทั้งนี้เพราะถ้าเราต้องรับผลของกรรมที่เราทำไว้ทุกอย่าง เราก็ไม่มีทางไปถึงนิพพาน เช่นบางคนตลอดชีวิตทำบาป ๕๐% ทาบุญ ๕๐% แล้วต้องไปรับผลกรรมในชาติต่อไป เขาต้องรับผลกรรมอย่างไม่รู้จบเพราะในชาติต่อไปเขาก็ต้องทำกรรมใหม่อีก การเสวยผลกรรมก็เป็นไปอย่างไม่รู้จบ ถ้าเป็นอย่างนี้ การเข้าถึงนิพพานย่อมเป็นไปได้ไม่ได้.

เนื่องจากพระพุทธเจ้าได้นิยามความหมายของกรรมไว้ว่า “เจตนาห ภิกขเว กम्म วทามิ” แปลว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่าเจตนาเป็นกรรม” กรรมหมายถึงการกระทำที่ไม่ดีไม่ชั่วในตัวเอง กรรมจะดีหรือชั่วขึ้นอยู่กับเจตนาและผลที่ตามมา เจตนาคือความตั้งใจ มันเป็นส่วนสำคัญในการทำกรรมดีกรรมชั่ว ถ้าเราตั้งเจตนาทาความดีแทนที่จะทาความชั่วต่อไป เราก็สามารถเปลี่ยนกระแสกรรมได้ ผลแห่งกรรมชั่วก็จะถูกผลแห่งกรรมดีลบล้างไปเรื่อยๆจนกระทั่งกลายเป็นโอฬารกรรมคือไม่มีโอกาสจะให้ผลอีกเพราะเรากลายเป็นพระอรหันต์ผู้เข้าถึงนิพพานไปแล้ว พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่าใครที่เชื่อว่าสิ่งที่ตัวเองเป็นอยู่ในปัจจุบันเป็นผลมาจากกรรมในอดีตถือว่าเชื่อถูกต้อง ส่วนใครเชื่อว่ากรรมที่เราทำทุกอย่างในปัจจุบันจะต้องให้ผลในอนาคตถือว่าเชื่อผิด ทั้งนี้เพราะในอนาคตเขายังมีสิทธิ์ลิขิตชีวิตใหม่ด้วยการตั้งเจตนาทากรรมดีที่สามารถลบล้างผลกรรมชั่วที่ทำได้ก่อนหน้านี้ นี่แหละคือกรรมลิขิตในพระพุทธศาสนา ซึ่งหมายถึงว่าคนเราสามารถลิขิตชีวิตใหม่ให้ดีกว่าเก่าด้วยพยายามทากรรมดีอื่นๆ ขึ้นไป.

๖.๘ พระพุทธศาสนาเติมเต็มให้กับวิทยาศาสตร์

ที่กล่าวมานั้นเป็นเรื่องเกี่ยวกับการนำปัญญาที่นักวิทยาศาสตร์ค้นพบมาเติมเต็มให้กับพระพุทธศาสนา ประเด็นที่จะพิจารณาต่อไปก็คือเราจะนำปัญญาในพระพุทธศาสนามาเติมเต็มให้กับวิทยาศาสตร์ได้อย่างไร.

เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้วิทยาศาสตร์ได้ค้นพบความจริงเกี่ยวกับธรรมชาติที่คล้ายคลึงกับสังขารธรรมในพระพุทธศาสนา เช่น ทฤษฎีสัมพัทธภาพ ทฤษฎีควอนตัม แต่ดูเหมือนว่าการค้นพบนั้นเป็นเรื่องวิชาการล้วนๆ ที่ไม่มีผลต่อความเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตของนักวิทยาศาสตร์ ข้อนี้แตกต่างจากการค้นพบสังขารธรรมในพระพุทธศาสนาที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชาวพุทธ การเข้าถึงสังขารธรรมสามารถเปลี่ยนแปลงจิตใจให้เป็นคนดีขึ้นและมีความสุขมากขึ้น ในขณะที่การค้นพบทางวิทยาศาสตร์อาจไม่มีผลกระทบต่อจิตใจของนักวิทยาศาสตร์เลย นั่นคือการค้นพบทางวิทยาศาสตร์อาจไม่ช่วยให้ผู้ค้นพบเป็นคนดีมีจริยธรรมเพิ่มมากขึ้น.

เมื่อพิจารณาในมุมมองของพระพุทธศาสนา ปัญญาที่หยั่งเห็นสังขารธรรมเรื่องปฏิจจสมุปบาทช่วยทำให้มีความกรุณาเพิ่มขึ้นเอง เพราะปัญญาจะมากู้กับกรุณาเสมอ นั่นคือเมื่อเราหยั่งรู้ว่า

สรรพสิ่งเชื่อมโยงถึงกัน เราจะเกิดกรุณาคือความสงสารหวนใจคิดที่จะช่วยเหลือคนอื่นแต่ถ้าเราเห็นสรรพสิ่งเชื่อมโยงถึงกันตามทฤษฎีสัมพัทธภาพ ก็ไม่แน่ว่าเราจะเกิดกรุณาต่อมวลมนุษยชาติหรือไม่ ดังที่ไอน์สไตน์ผู้ค้นพบทฤษฎีสัมพัทธภาพได้ส่งจดหมายถึงประธานาธิบดีรูสเวลต์แห่งสหรัฐอเมริกาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ ว่า “ระเบิดปรมาณูเป็นไปได้” ซึ่งมีส่วนสำคัญที่ทำให้ประธานาธิบดีตัดสินใจสร้างระเบิดปรมาณูที่ถูกนำไปถล่มเมืองฮิโรชิมาและเมืองนางาซากิของ ญี่ปุ่น.

หลังจากเห็นอำนาจทำลายล้างของระเบิดปรมาณูแล้ว ไอน์สไตน์เริ่มหันมาสนใจศาสนา เขาพบว่าทฤษฎีสัมพัทธภาพของเขาทำให้เห็นความเชื่อมโยงเป็นองค์รวม (Holistic) โดยมองเห็นสรรพสิ่งเป็นหนึ่งเดียวซึ่งใกล้เคียงกับมุมมองของศาสนา ไอน์สไตน์จึงสรุปว่า “ถ้าเป้าหมายหนึ่งของศาสนาอยู่ที่การปลดปล่อยมนุษยชาติให้เป็นอิสระมากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้จากพันธนาการตัณหา อุปาทานและภยากติ การคิดหาเหตุผลทางวิทยาศาสตร์สามารถช่วยศาสนาให้บรรลุเป้าหมายนั้นได้อีกทางหนึ่ง” (If it is one of the goals of religion to liberate mankind as far as possible from the bondage of egocentric cravings, desires and fears, scientific reasoning can aid religion in yet another sense.) ทัศนะของไอน์สไตน์นี้สอดคล้องกับเป้าหมายในพระพุทธศาสนาที่มุ่งหาจิตใจมนุษย์ให้หลุดพ้นจากอำนาจแห่งตัณหาและอัตตวาอุปาทาน อุปาทานที่ว่านี้คือความยึดมั่นในตัวฉันของฉันทน์ ถามว่าอุปาทานนี้เกิดขึ้นมาได้อย่างไร ไอน์สไตน์ตอบว่าอุปาทานเกิดจากการมองโลกอย่างบิดเบือน (Optical Delusion).

เวลาที่เรามองดูสิ่งต่างๆ เราคิดว่าตัวเราเป็นศูนย์กลางของการรับรู้ คือเราเป็นจุดอ้างอิง (Point of Reference) ว่ามีตัวเราอยู่ที่นั่นเป็นผู้มอง เรามองโลกและสร้างตัวฉันของฉันทน์ไปพร้อมกัน ว่าเราเป็นศูนย์กลางของจักรวาล เราหลงผิดคิดว่าตัวเองสำคัญที่สุด ทุกอย่างที่ในความเป็นจริง เราเป็นเพียงเศษเสี้ยวธุลีในจักรวาล ความหลงผิดทำให้เกิดความเห็นแก่ตัวอันเนื่องมาจากความยึดมั่นในตัวตนของเรา นี่คือการเห็นของไอน์สไตน์.

พระพุทธศาสนาเรียกการมองโลกแบบบิดเบือนว่า “สัญญาวิปลาส” แปลว่าการรับรู้ที่คลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริง สัญญาวิปลาสนี้ทำให้เกิดทวิวิปลาสคือความเห็นที่คลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริง นั่นคือความเห็นผิดว่ามีตัวตนและเกิดอุปาทานคือความยึดมั่นในตัวตนที่คิดสร้างขึ้นมานั้น พระพุทธศาสนาสอนว่ากรรมฐานเป็นวิธีกาจัดวิปลาสนี้ ซึ่งไม่ใช่หน้าที่ของวิทยาศาสตร์ที่จะสอนวิธีกาจัดวิปลาส ไอน์สไตน์บอกเพียงว่า ศาสนาจะต้องช่วยปลดปล่อยมนุษยชาติจากพันธนาการตัณหาและอุปาทาน นั้นหมายความว่า ศาสนามีหน้าที่ส่งเสริมจริยธรรมคือวิถีดำรงชีวิตที่ถูกต้องแก่มนุษย์ ไอน์สไตน์และนักวิทยาศาสตร์ส่วนมากคิดว่าการศึกษาเรื่องจริยธรรมไม่ใช่หน้าที่ของวิทยาศาสตร์.

ไอน์สไตน์เห็นว่าวิทยาศาสตร์มีหน้าที่แสวงหาสัจธรรมความจริงในธรรมชาติเท่านั้น ในขณะที่ศาสนามีหน้าที่พัฒนาจริยธรรมให้กับมนุษยชาติ แม้วิทยาศาสตร์และศาสนาจะทำหน้าที่ต่างกัน วิทยาศาสตร์ก็แยกขาดจากศาสนาไม่ได้ วิทยาศาสตร์และศาสนาต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ไอน์สไตน์กล่าวว่า “วิทยาศาสตร์ที่ไม่มีศาสนาย่อมพิกลพิการ ส่วนศาสนาที่ไม่มีวิทยาศาสตร์ย่อมมืดบอด” (Science without religion is lame, religion without science is blind) หมายความว่า วิทยาศาสตร์ที่ศึกษาแต่เรื่องสัจธรรมความจริงอย่างเดียว โดยไม่สนใจเรื่องจริยธรรมความดีจะพิกลพิการไม่สมบูรณ์ ส่วนศาสนาที่ไม่สนใจสัจธรรมความจริงก็เหมือนคนตาบอด เพราะจะมีศรัทธามงายในอำนาจเหนือธรรมชาติและหลงยึดติดไสยศาสตร์.

ทัศนะของไอน์สไตน์นี้สอดคล้องกับคาสอนเรื่องการปรับอินทรีย์ในพระพุทธศาสนา นั่นคือการปรับความสมดุลระหว่างศรัทธากับปัญญา ทั้งนี้เพราะคนที่มีปัญญามากแต่มีศรัทธาน้อยมักเป็นคนช่างสงสัย ส่วนคนที่มีศรัทธามากแต่มีปัญญาน้อยมักเป็นคนงมงาย ด้วยเหตุนี้ศรัทธาทางศาสนากับปัญญาทางวิทยาศาสตร์ต้องผสมผสานกันอย่างถูกส่วนเพื่อความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์.

๖.๙ สร้างสรรค์วัฒนธรรมแห่งปัญญาและกรุณา

วิทยาศาสตร์ต้องมีศาสนาเพิ่มเติมเพื่อสร้างประโยชน์สุขให้แก่มวลมนุษยชาติ นั่นคือศาสนามีหน้าที่เติมจริยธรรมให้กับวิทยาศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือเพิ่มกรุณาให้กับปัญญาทางวิทยาศาสตร์ แรงจูงใจในการค้นหาสัจธรรมความจริงทางวิทยาศาสตร์ไม่ใช่เพื่อปัญญาเพียงอย่างเดียวแต่เพื่อกรุณาด้วย ดังที่วิชาแพทยศาสตร์ศึกษาหาความจริงเกี่ยวกับโรคและยารักษาโรคก็ด้วยความกรุณาที่ปรารถนาจะช่วยคนให้พ้นจากทุกข์ทรมานเพราะโรคภัยไข้เจ็บ แพทยศาสตร์จึงมีกรุณาเป็นแรงผลักดันในการแสวงหาความจริง ไม่ได้ทำเพื่อความมั่งคั่งส่วนตัว (Wealth) แต่เพื่อความผาสุกส่วนรวม (Health) ดังพระราชดำรัสของสมเด็จพระบรมราชชนกที่ว่า “ขอให้ถือประโยชน์ส่วนตนเป็นที่สอง ประโยชน์ของเพื่อนมนุษย์เป็นกิจที่หนึ่ง ลาภทรัพย์และเกียรติยศจะตกแก่ท่านเอง ถ้าท่านทรงธรรมะแห่งอาชีพไว้ให้บริสุทธิ์” ความกรุณาจึงเป็นพื้นฐานของวิชาแพทยศาสตร์ ดังคาชวัญที่ปากฎในตราประจำมหาวิทยาลัยมหิดลว่า “อดทน อุบมฺ กเร” แปลความว่า “พึงปฏิบัติต่อผู้อื่นเหมือนดังปฏิบัติต่อตนเอง” นั่นคือการรู้จักเอาใจเขามาใส่ใจเรา ถ้าเราเริ่มศึกษาวิชาแพทยศาสตร์ด้วยใจกรุณาอย่างนี้ ปัญญาของเราก็จะเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่มนุษยชาติ

ตัวอย่างหนึ่งของการวิจัยทางวิทยาศาสตร์ที่มีกรุณาเป็นตัวขับเคลื่อนคือโครงการจีโนมมนุษย์ (Human Genome Project) ซึ่งเริ่มดำเนินการตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๓๓ ที่ประเทศสหรัฐอเมริกา มีประเทศที่เข้าร่วมโครงการนี้ ๑๘ ประเทศ เป้าหมายหลักของโครงการนี้อยู่ที่การทำแผนที่ยีน

(Gene Mapping) และถอดรหัสดีเอ็นเอของมนุษย์ โครงการสำเร็จเสร็จสิ้นไปแล้วเมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๖ ใช้เงินไปทั้งสิ้น ๓,๐๐๐ ล้านดอลลาร์หรือประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ ล้านบาท นักวิทยาศาสตร์เคยตั้งความหวังไว้ว่าเมื่อทำโครงการนี้เสร็จแล้ว พวกเขาจะค้นพบวิธีการรักษาโรคมะเร็งและโรคที่มาจากพันธุกรรมได้ทั้งหมด แต่ตอนนี้ แม้โครงการจะเสร็จสิ้นแล้ว นักวิทยาศาสตร์ยังไม่สามารถจะบอกได้ว่ายีนตัวไหนทำให้เกิดโรคมะเร็งจึงต้องทำการวิจัยกันต่อไป.

ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๒ เป็นต้นไป นักวิทยาศาสตร์บางกลุ่มเริ่มทำโครงการใหม่ คือแทนที่จะศึกษาเรื่องยีน พวกเขาหันไปศึกษาเรื่องเซลล์ พวกเขาเรียกการศึกษาระดับนี้ว่า Epigenetic แปลว่า “เหนือยีนขึ้นไป” พวกเขาเชื่อว่าระดับการแตกตัวของเซลล์นี้แหละที่ทำให้เกิดการถ่ายทอดทางพันธุกรรม ซึ่งสามารถอธิบายเรื่องยีนราฟคอยาวได้โดยผ่านทฤษฎีวิวัฒนาการการที่ยีนราฟคอยาวไม่ได้มาจากยีนอย่างเดียว ตอนแรกคอกของยีนราฟยังไม่ได้ยาวมากเหมือนทุกวันนี้ แต่เมื่อยีนราฟต้องยึดคอกกันไปไม่บ่อย ๆ คอยีนราฟจะค่อยๆ ยาวขึ้น เรื่องนี้เกิดจากการสะสมข้อมูลไว้ในระดับเซลล์แล้วส่งผ่านไปยังยีนราฟรุ่นต่อไป การที่ยีนราฟคอยาวจึงไม่ได้มาจากยีนเพียงอย่างเดียว หากแต่ยังเกี่ยวข้องกับการปรับตัวไปตามสิ่งแวดล้อมและเก็บข้อมูลส่งต่อในระดับเซลล์.

โครงการจีโนมมนุษย์ดังกล่าวมานี้ทำให้มนุษย์ชาติมีความหวังว่าสักวันหนึ่ง เราจะสามารถเอาชนะโรคร้ายอย่างมะเร็งได้เหมือนอย่างที่เราเคยเอาชนะกาฬโรคและอหิวาตกโรครมาแล้ว นี่เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่าถ้าวิชาแพทยศาสตร์เริ่มต้นจากความกรุณาที่จะสร้างประโยชน์มหาศาลแก่มวลมนุษยชาติ เราจึงหวังว่าวิทยาศาสตร์ทุกสาขาจะเดินตามเส้นทางแห่งกรุณาเช่นกัน เราอยากให้เห็นนักวิทยาศาสตร์เป็นคนที่มองโลกโดยองค์รวมเป็นหนึ่งเดียวแล้วเกิดกรุณาคือปรารถนาจะใช้ปัญญาแห่งวิทยาศาสตร์ช่วยมนุษย์ทุกคนให้พ้นทุกข้ออันเนื่องมาจากโรคร้ายไข้เจ็บและความอดอยากหิวโหยเป็นต้น เหมือนดังที่พระพุทธเจ้าทรงมีทั้งพระปัญญาคุณและพระกรุณาธิคุณ จึงได้นำสัจธรรมที่พระองค์ตรัสรู้ออกเทศนาสั่งสอนตลอดพระชนม์ชีพ พระหุชะนะหิตายะ พระหุชะนะสุขายะ โลกานุกัมปายะ เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขแก่คนเป็นอันมาก และเพื่ออนุเคราะห์แก่ชาวโลก ดังนั้น วิทยาศาสตร์ต้องมาคู่กับศาสนาดังที่ปัญญาต้องมาคู่กับกรุณาจึงจะช่วยโลกให้อยู่รอดปลอดภัย จึงขอเสนอให้เพิ่มคำว่า “กรุณา” เข้าในหัวข้อของการเสวนาในวันนี้ว่า “พระพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์ สร้างสรรค์วัฒนธรรมแห่งปัญญาและกรุณา” เพื่อว่าวิทยาศาสตร์จะเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่คนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์แก่ชาวโลก

ท้ายที่สุดนี้ ขออำนาจแห่งคุณพระศรีรัตนตรัย จงอภิบาลประทานพรให้สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ จงทรงพระเจริญพระราชสิริสวัสดิพิพัฒนามงคลพระชนมสุขทุกประการ สถิตเป็นพระมิ่งขวัญของพสกนิกรชาวไทยตลอดกาลนาน เทอญ.

บทที่ ๗

พระพุทธศาสนากับทฤษฎีควอนตัม : ความเหมือนที่แตกต่าง*

การค้นพบทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ เป็นต้นมามีส่วนช่วยให้เราเกิดความรู้ความเข้าใจในพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น เพราะว่าหลักของพระพุทธศาสนานั้นถือว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ค้นพบสัจธรรมซึ่งมีอยู่แล้ว พระพุทธเจ้าเพียงนำสัจธรรมนั้นมาประกาศแก่ชาวโลก ดังพุทธพจน์ที่ว่า “อุปปาทา วา ภิกขเว ตถาคตานิ อนุอุปปาทา วา” เป็นต้น แปลความว่า “ภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตเจ้าทั้งหลายจะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ธาตุนั้นคือ ธรรมจลิตี (ความดำรงอยู่ตามธรรมชาติ) ธรรมนิยาม (กฎธรรมชาติ) อิทัปปัจจยตา (ภาวะที่สรรพสิ่งเกิดดับตามเหตุตามปัจจัย) ก็ยังมีอยู่ พระตถาคตเจ้าย่อมตรัสรู้ทั่วถึงซึ่งธาตุอันนั้นแล้วบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้งเปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่าย” พระพุทธเจ้าได้ทรงค้นพบและประกาศเปิดเผยกฎธรรมชาติไว้เมื่อ สองพันห้าร้อยปีมาแล้ว ต่อมาวิทยาศาสตร์สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ได้ค้นพบกฎธรรมชาติเดียวกันนั้น หรือเพิ่มเติมอื่นใด สิ่งที่ศาสตร์ทั้งหลายค้นพบย่อมจะนำไปสู่ความจริงเดียวกัน นั่นคือสัจธรรม พระพุทธศาสนาไม่เคยทะเลาะกับวิทยาศาสตร์เพราะพระพุทธศาสนาไม่ได้ผูกขาดความจริง เรื่องสัจธรรม ดังนั้นสัจธรรมที่ศาสตร์ต่างๆ ค้นพบจะคลี่คลายขยายตัวมาส่งเสริมให้เกิดความเข้าใจ พระพุทธศาสนาดียิ่งขึ้นมีข้อความตอนหนึ่งในพระไตรปิฎกที่แสดงว่าพระพุทธเจ้าทรงเป็นธรรม วาทีคือผู้กล่าวสัจธรรม ผู้ที่เป็นธรรมวาทีย่อมไม่ขัดแย้งกับพวกธรรมวาทีด้วยกัน เพราะต่างฝ่ายต่าง พูดถึงสัจธรรมหรือความจริง ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “นาหิ ภิกขเว โลเกเน วิวาทามิ” เป็นต้น แปลความว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตย่อมไม่ขัดแย้งกับชาวโลก แต่ชาวโลกย่อมขัดแย้งกับเรา ธรรมวาทีย่อมไม่ขัดแย้งกับใครๆในโลก” เมื่อพระพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์ต่างก็เป็นธรรมวาที ที่กล่าวถึงสัจธรรมความจริงด้วยกัน จึงไม่มีอะไรที่จะต้องขัดแย้งกัน มีแต่จะส่งเสริมสนับสนุนให้เกิดความเข้าใจกันดียิ่งขึ้น หากจะมีความแตกต่างอยู่บ้างก็เพราะมีเป้าหมายที่ต่างกันในการแสวงหาความจริง วิทยาศาสตร์แสวงหาความจริงเพื่อเป็นนายเหนือโลกที่ควบคุมสภาวะการณ์ต่างๆไว้ ได้ ขณะที่พระพุทธศาสนาแสวงหาความจริง เพื่อความเป็นผู้พ้นโลกคือดับทุกข์

เมื่อเข้าใจวัตถุประสงค์ที่ต่างกันอย่างนี้แล้ว เราจะมาลองเปรียบเทียบสัจธรรม ในพระพุทธศาสนา กับความจริงที่วิทยาศาสตร์แขนงหนึ่ง คือฟิสิกส์ควอนตัมได้นำเสนอว่า มีความเหมือนหรือความต่างกันอย่างไรร

* พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๘๑-๑๐๘.

๗.๑ ฟิสิกส์ดั้งเดิม

ปัจจุบันวิทยาศาสตร์เสนอทฤษฎีฟิสิกส์ไว้ ๒ สำนักใหญ่คือ ฟิสิกส์ดั้งเดิม (Classical physics) กับฟิสิกส์ควอนตัม (Quantum physics) ถ้าเปรียบเทียบกันระหว่างฟิสิกส์ดั้งเดิมกับฟิสิกส์ควอนตัม ฟิสิกส์ทั้ง ๒ สำนักมีแนวความคิดบางอย่างที่ขัดแย้งกัน แต่กลายเป็นว่าฟิสิกส์ควอนตัมกลับช่วยอธิบายหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาได้ดี กว่าฟิสิกส์ดั้งเดิมหรือฟิสิกส์นิวตัน (Newton physics) ในเรื่องที่สำคัญที่สุดของพระพุทธศาสนา ๒ เรื่องคือ ปฏิจสมุทพบาทและไตรลักษณ์ ปฏิจสมุทพบาทหรืออิทัปปัจจยตาเป็น คำสอนที่ว่าด้วยการที่สิ่งต่างๆอาศัยกันและกันเกิดขึ้นที่พระพุทธเจ้าทรงค้น พบด้วยการตรัสรู้ ส่วนเรื่องไตรลักษณ์ ซึ่งก็คือคำสอนว่าด้วยลักษณะ ๓ ประการของสิ่งทั้งหลาย ได้แก่ “อนิจจัง(ไม่เที่ยง) ทุกขัง(เป็นทุกข์) อนัตตา(ไม่มีแก่นสาร)” อันเป็นหัวใจของการปฏิบัติธรรมเพื่อความหลุดพ้น เราปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเพื่อให้เห็นไตรลักษณ์ รู้แล้วละ รู้แล้ววาง ทุกวันนี้เราเข้าใจเรื่องไตรลักษณ์ได้ยากขึ้นเพราะมีแนวคิดของฟิสิกส์ดั้งเดิมมาขวางกั้นเป็นอุปสรรคของการเข้าถึงธรรม เพราะฟิสิกส์ดั้งเดิมหรือฟิสิกส์นิวตันมีแนวคิดหลักอยู่ที่ ๔ หัวข้อคือ ๑.อะตอม ๒.กาลละ ๓.เทศะ และ ๔.แรงโน้มถ่วงหรือแรงดึงดูดของโลก

เซอร์ไอแซก นิวตัน (Sir Isaac Newton) ถือว่าสรรพสิ่งมีมวลสารที่แบ่งแยกไม่ได้และตั้งอยู่ด้วยตัวของมันเอง ซึ่งเรียกว่าอะตอม(Atom) จริงๆ แล้วความคิดเรื่องอะตอมเป็นแนวคิดหลักของฟิสิกส์ดั้งเดิมที่ถือว่าหน่วยที่ เล็กที่สุดของสสาร(Matter)ในโลกที่ถูกแบ่งย่อยให้เล็กลงๆ ในที่สุดจะถึงจุดที่เล็กที่สุดซึ่งแบ่งย่อยต่อไปไม่ได้อีก ซึ่งทำหน้าที่เป็นองค์ประกอบเล็กที่สุดสำหรับสร้างจักรวาล เราเรียกว่า “Building blocks” ก็เหมือนกับก้อนอิฐแต่ละก้อนสำหรับสร้างบ้านนั่นเอง เพราะฉะนั้นหากเราแบ่งอะไรต่อมิอะไรจนไปถึงหน่วยที่เล็กที่สุดแล้วมันจะถึง จุดที่แบ่งแยกไม่ได้ ในเชิงสสารจุดที่แบ่งแยกไม่ได้นี้เรียกว่า “อะตอม” อะตอม(Atom) เป็นภาษากรีก แปลว่า “ตัดแบ่งไม่ได้ (Uncuttable)” อะตอมคือสิ่งที่เราไม่สามารถจะแบ่งย่อยต่อไปได้อีก หลักของเรื่องนี้ก็คือไม่ว่าเราแบ่งอะไรก็ตาม ในที่สุดมันต้องไปถึงจุดสุดท้าย จุดสุดท้ายที่แบ่งต่อไปไม่ได้นั่นแหละคือ “อะตอม” ซึ่งเป็นอนุภาคที่เล็กที่สุดของสสาร ความคิดอย่างนี้เราเรียกว่าเป็น “paradigm” หรือความเชื่อพื้นฐานของวิทยาศาสตร์โลกตะวันตกมากกว่า ๒,๐๐๐ ปี จนมาถึงสมัยนิวตันก็ยังเชื่อว่ามีอะตอม นิวตันเชื่อว่าสสารซึ่งมีองค์ประกอบที่เล็กที่สุดคืออะตอมได้สร้างจักรวาล สร้างดวงดาวสร้างอะไรต่างๆ ที่เคลื่อนไหวก่อให้เกิดแรงโน้มถ่วงที่กระทำต่อกันในกลองใบใหญ่ซึ่งเป็นที่ วางคือเทศะในจักรวาลอันว่างเปล่าใหญ่โตและขึ้นอยู่กับกาลเวลา

อีกประเด็นหนึ่งที่ฟิสิกส์ดั้งเดิมของนิวตันเห็นขัดแย้งกับพระพุทธศาสนา ก็คือเรื่องกาลเวลา นิวตันเชื่อว่ากาลเวลาเป็นเรื่องที่มีอยู่ในตัวของมันเอง แต่พระพุทธศาสนาถือว่ากาล

หรือเวลา เป็นสิ่งที่เราคิดขึ้น ในพระอภิธรรมเราเรียกว่าบัญญัติ คือคนเราคิดขึ้นมาโดยที่กาลเวลา ไม่ได้มีอยู่ในตัวมันเอง แต่นิวตันถือว่ากาลหรือเวลาเป็นความจริงอีกมิติหนึ่งมีอยู่จริง

มวลสารของจักรวาลที่เรียกว่าอะตอมหรืออนุภาคที่เล็กที่สุดมารวมตัวกันเป็น สิ่งต่างๆ เช่น ดวงดาวแล้วเคลื่อนไหวในทะเลหรือที่ว่างในอวกาศ ที่ว่างหรือทะเลนี้ก็เป็นความจริงอีกมิติหนึ่ง เช่นเดียวกับกาละ สิ่งต่างๆในจักรวาลที่เคลื่อนไหวนั้นได้สร้างแรงที่กระทำต่อกันเรียกว่าแรง ดึงดูด หรือแรงโน้มถ่วง สิ่งทั้งหลายเคลื่อนไหวและมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันภายใต้กฎที่ชัดเจนแน่นอน เหมือนกับเครื่องจักรกลของนาฬิกาที่เดินอย่างเที่ยงตรงจนเราคาดเวลาล่วงหน้า ได้ ในทำนองเดียวกัน ถ้าเรารู้ความสัมพันธ์ที่เป็นแบบแผนของสิ่งต่างๆว่าอะไรกระทำต่ออะไร ณ จุดไหนในจักรวาล เราก็สามารถคาดการณ์ล่วงหน้าได้ว่าจะเกิดอะไรขึ้นที่ไหนเมื่อไร

เพราะฉะนั้น ฟิสิกส์ดั้งเดิมของนิวตันจึงถือว่า ถ้าเรารู้ทะเลคือจุดที่สสารตั้งอยู่ และรู้แรงทั้งหมดที่มากระทำต่อสสารนั้นๆในเวลานั้น เราก็จะสามารถพยากรณ์ได้ว่าจะเกิดอะไรขึ้นในอนาคต ดังที่นักคณิตศาสตร์ฝรั่งเศสชื่อปีแยร์ ซีโมน ลาปลาซ (Pierre Simon Laplace) กล่าวอย่างมั่นใจว่า

“ในขณะที่ใดขณะหนึ่งที่กำหนดให้ปัญญาซึ่งรู้แรงทุกแรงที่กระทำอยู่ในธรรมชาติ และรู้ตำแหน่งของสิ่งต่าง ๆ ซึ่งประกอบกันขึ้นเป็นโลก สมมติว่าปัญญาดังกล่าวนั้นกว้างขวางพอที่จะนำเอาข้อมูลเหล่านี้ไปวิเคราะห์ มันย่อมจะรวมสูตรการเคลื่อนที่ของก้อนวัตถุที่ใหญ่ที่สุดในจักรวาล และของ อะตอมที่เล็กที่สุดเอาไว้ด้วย ไม่มีสิ่งที่ไม่แน่นอนสำหรับมัน และเช่นเดียวกับอดีต อนาคต จะปรากฏแก่สายตาของมัน”

คนเราทุกวันนี้ตกอยู่ใต้อิทธิพลความคิดของฟิสิกส์ดั้งเดิมแบบนี้ เพราะเราเชื่อว่าวิทยาศาสตร์จะสามารถบอกอดีต ทำนายอนาคต ทำให้เกิดการป้องกันต่างๆ เพราะเชื่อว่าสิ่งต่างๆ เกิดขึ้นภายใต้การควบคุมของกฎจักรวาล เมื่อเรารู้กฎวิทยาศาสตร์แล้วเราก็สามารถที่จะควบคุมตัวแปรต่างๆ โดยใช้เทคโนโลยีให้เป็นประโยชน์ได้ และสามารถที่จะปรับตัวให้สอดคล้องกับอนาคตที่จะตามมาได้

ดังนั้น ฟิสิกส์ดั้งเดิมได้สร้างภาพของจักรวาลให้เป็นเหมือนเครื่องจักรกลมหัพการที่ค่อนข้างจะมีความแน่นอน มันคงและปลอดภัยจนมนุษย์สามารถพยากรณ์ล่วงหน้าได้ว่าจะเกิดอะไรขึ้น ด้วยเหตุนี้ฟิสิกส์ดั้งเดิมจึงส่งเสริมความเชื่อแบบนิยตินิยม (Determinism) คือแนวคิดที่ว่าทุกเหตุการณ์ในโลกนี้ถูกกำหนดล่วงหน้าไว้แล้วว่าจะต้องเกิด ขึ้นเมื่อนั้นเมื่อนี้

๗.๒ ฟิสิกส์ควอนตัม

อย่างไรก็ตาม ฟิสิกส์ควอนตัมได้เข้ามาทำให้ความเชื่อเรื่องความแน่นอน มั่นคงและปลอดภัยแบบนี้หมดไป เปรียบเหมือนกับการที่เรากำลังยืนอยู่บนพรมแห่งความมั่นคงปลอดภัยของฟิสิกส์ ดั้งเดิมของนิวตันแล้วอยู่ๆ ก็มีคนมากระตุกพรมออกจากใต้เท้าของเราจนเรากล้มทั้งยืน ฟิสิกส์ควอนตัมทำลายความมั่นใจของฟิสิกส์ดั้งเดิมให้หมดไป

คำว่า “ควอนตัม (Quantum)” เป็นภาษาลาตินแปลว่า “ขนาดไหน” หรือ “จำนวนเท่าไร” เป็นคำที่ใช้พูดถึงจำนวนหรือขนาดพลังงานของอะตอม

คล้ายกับคำว่า “นาโน (Nano)” ซึ่งเป็นภาษากรีก แปลว่า “คนแคระ” เป็นคำที่ใช้วัดขนาดของสิ่งที่เล็กมากๆ เช่น อะตอม ดีเอ็นเอ โนนาโนเทคโนโลยี

ฟิสิกส์ควอนตัมเสนอภาพใหม่ของจักรวาลที่มีความไม่เที่ยงแท้แน่นอน ความคิดที่ว่าจักรวาลมีความเป็นเหตุเป็นผลที่เราพยากรณ์ล่วงหน้าได้กลายเป็น ความไม่แน่นอน จนกระทั่งอัลเบิร์ต ไอน์สไตน์ (Albert Einstein) เจ้าของทฤษฎีสัมพัทธ์ที่มีส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดทฤษฎีควอนตัมขึ้น มาก็ได้พยายามปฏิเสธทฤษฎีควอนตัมในบั้นปลายชีวิต โดยที่ไอน์สไตน์กล่าวว่าถ้าทฤษฎีควอนตัมเป็นจริง โลกใบนี้ก็จะไม่มีกฎระเบียบอะไรเลย ซึ่งเขาใช้คำว่าเพี้ยน (Crazy) ดูเหมือนว่าตอนนี้โลกเพี้ยนจริงๆ คือบางครั้งดูจะไร้กฎ ไร้ระเบียบ ไม่มีความแน่นอนอะไรเลย ดังที่เรามักจะพูดว่าไม่มีอะไรแน่นอนนอกจากความไม่แน่นอน

ทฤษฎีควอนตันจึงโยงไปถึงคำสอนเรื่อง ‘อนิจจัง ความไม่เที่ยง’ ในพระพุทธศาสนา ทั้งนี้เพราะว่าทฤษฎีควอนตันได้เปิดเผยสภาวะที่เรียกว่าความไม่แน่นอน (Uncertainty) เนื่องจากว่าแนวคิดสำคัญประการหนึ่งของฟิสิกส์ควอนตัมก็คือหลักการที่ว่าด้วยความไม่แน่นอน (Uncertainty Principle) ในฟิสิกส์ดั้งเดิมของนิวตัน จักรวาลมีกฎระเบียบแน่นอนจนเราพยากรณ์ได้ว่าจะเกิดอะไรขึ้น โลกนี้มีกฎธรรมชาติที่แน่นอน แต่ฟิสิกส์ควอนตันกลับเสนอว่าโลกนี้มีความไม่แน่นอน ดังนั้นไอน์สไตน์จึงกล่าวว่า ถ้าทฤษฎีของฟิสิกส์ควอนตัมเป็นจริง มันจะไม่มีความเป็นเหตุเป็นผล ไม่มีความเป็นกฎที่แน่นอน แสดงว่าเราจะไม่สามารถบอกได้ว่ามันจะเป็นอย่างไรต่อไป เพราะมันเป็นไปตามหลักการที่ว่าด้วยความไม่แน่นอนของฟิสิกส์ควอนตัมเสียแล้ว

ควรทราบว่าการที่ทฤษฎีควอนตัมทำให้ภาพของจักรวาลเปลี่ยนไป เพราะฟิสิกส์ควอนตัมไม่ได้ไปสนใจเรื่องกฎของจักรวาลแบบมหภาค ฟิสิกส์ควอนตัมไม่ได้สนใจเรื่องการโคจรดวงดาว

เรื่องดวงจันทร์ หรือเรื่องน้ำขึ้นน้ำลงอะไรต่างๆ เหล่านี้ แต่ฟิสิกส์ควอนตัมกลับสนใจศึกษาโครงสร้างของอะตอมที่เป็นอนุภาคพื้นฐาน สำหรับสร้างจักรวาล ซึ่งถ้าเราเข้าใจองค์ประกอบพื้นฐานตรงนี้ เราจะเข้าใจภาพรวมของจักรวาลทั้งหมด ดังนั้น ฟิสิกส์ควอนตัมจึงเป็นการกลับไปหาจุดเริ่มต้นดั้งเดิมของจักรวาล

ภาพรวมของจักรวาลอย่างที่เราศึกษากันอยู่ในทุกวันนี้มีส่วนใหญ่เป็นแนวคิด แบบฟิสิกส์ดั้งเดิมของนิวตัน ซึ่งเป็นการพูดถึงเรื่องใหญ่แบบมหภาค แต่ฟิสิกส์ควอนตัมหันมาศึกษาเรื่องที่เล็กมาก แบบจุลภาค (Micro) นั่นคือโครงสร้างของอะตอมหรือปรมานู จึงกล่าวได้ว่า ฟิสิกส์ควอนตัมสนใจส่วนที่เล็กที่สุดของจักรวาล

นักวิทยาศาสตร์ในอดีตเชื่อว่า อะตอมไม่มีโครงสร้างอะไรเพราะมันเป็นอนุภาคที่เล็กที่สุดในจักรวาล คนสมัยก่อนเชื่อว่าอะตอมแบ่งแยกไม่ได้ตามที่นักปรัชญากรีกเชื่อกันมาเป็น พันๆ ปี แม้แต่ในอินเดีย ปรัชญาฮินดูสำนักไวเศชิกะก็สอนว่ามีอะตอมหรือปรมานู ตรงกับที่เรียกว่า “อัตตา” หรือ “อาตมัน” นั่นคือ มีสิ่งที่แบ่งแยกย่อยต่อไปไม่ได้ เรียกว่า ปรมานู อะตอม อัตตาหรืออาตมัน

ในบรรดาศาสนาสำคัญของโลกมีเพียงศาสนาเดิวยเท่านั้นที่ปฏิเสธอะตอม ปฏิเสธอัตตาหรืออาตมัน นั่นก็คือพระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาเดิวยที่ยืนยันว่าไม่มีแก่นสารทั้งในฝ่ายจิตและฝ่าย สสาร แก่นสารในฝ่ายจิตเรียกว่าอาตมันหรือวิญญาณอมตะ (Immortal soul) ส่วนแก่นสารในฝ่ายสสารเรียกว่าอะตอมหรือปรมานู ศาสนาคริสต์ อิสลาม พราหมณ์-ฮินดูต่างสอนว่ามีอาตมันหรือวิญญาณอมตะในมนุษย์และมีอะตอมหรือ ปรมานูในสสาร

พระพุทธเจ้าตรัสว่า “สัพเพ ธัมมา อนัตตา” แปลว่า “สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา” หมายความว่า สรรพสิ่งทั้งที่เป็นจิตและสสารล้วนไม่มีแก่นแท้ถาวร คือเป็นอนัตตา เมื่อแปลคำว่าอนัตตาเป็นภาษาอังกฤษก็ต้องใช้คำ ๒ คำ นั่นคือ ถ้าใช้คำว่าอนัตตาให้หมายถึงว่าไม่มีอาตมันหรือวิญญาณอมตะในมนุษย์ เราต้องแปลว่า Not-self หรือ Non-ego แต่ถ้าใช้อนัตตาให้หมายถึงว่าไม่มีอะตอมหรือแก่นสารที่เที่ยงแท้ในสสาร เราต้องแปลว่า Non-substantiality (ไม่มีแก่นแท้ถาวร)

พระพุทธศาสนาสอนเรื่องอนัตตาในจิตและสสารมากกว่าสองพันปี พระพุทธศาสนาถือว่าไม่มีอัตตาหรืออะตอมสสาร ทุกสิ่งทุกอย่างไม่มีแก่นแท้ถาวรที่ตั้งอยู่ได้ในตัวของมันเอง สรรพสิ่งอาศัยกันและกันเกิดขึ้นตลอดเวลาตามหลักปฏิจจสมุปบาท ดังที่ควอนตัมฟิสิกส์ระบุว่าไม่มีอะตอมที่

อยู่ได้ตามลำพังตัวเอง โครงสร้างอะตอมประกอบด้วยอิเล็กตรอน โปรตอนและนิวตรอน อนุภาคของอะตอมที่เป็นประจุไฟฟ้าบวก(โปรตอน)และประจุไฟฟ้าลบ(อิเล็กตรอน) ต่างมีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน อิเล็กตรอนวิ่งโคจรรอบนิวเคลียสด้วยความเร็วที่สูงมาก การเกาะกลุ่มของประจุไฟฟ้าเหล่านั้นกลายเป็นอะตอม และประจุไฟฟ้าเหล่านั้นก็ไม่อาจอยู่ได้ตามลำพัง ทั้งหมดต่างอาศัยกันและกัน เกิดขึ้นตามหลักปฏิจลสมุบัติในพระพุทธศาสนา

โดยสรุปแล้วภาพของจักรวาลในทฤษฎีควอนตัมต่างจากฟิสิกส์ดั้งเดิมของนิวตันก็คือ อะตอมถูกแบ่งย่อยออกไปเป็นองค์ประกอบที่เล็กกว่าซึ่งเป็นประจุไฟฟ้าที่วิ่ง วนกันเองคืออิเล็กตรอน โปรตอนและนิวตรอน อะตอมจึงเป็นสนามพลังงานขนาดจิ๋ว องค์ประกอบย่อยของอะตอมนั้นบางครั้งก็เป็นอนุภาค(Particle) บางครั้งก็เป็นคลื่น (Wave)

อิเล็กตรอนของอะตอมเคลื่อนที่รอบแกนกลางคือนิวเคลียสตลอดเวลา ขณะที่อิเล็กตรอนกำลังเคลื่อนที่ด้วยความเร็วสูง อิเล็กตรอนปรากฏเป็นคลื่น ด้วยความเร็วระดับนั้น เราจึงไม่อาจกำหนดตำแหน่งที่ตั้งของอิเล็กตรอนนั้นในขณะใดขณะหนึ่งได้ ถ้าเราจะพยายามหาตำแหน่งที่ตั้งของมันก็ต้องจับให้อิเล็กตรอนหยุดนิ่งอยู่ กับที่ซึ่งจะทำให้มันสูญเสียคุณสมบัติแห่งความเป็นคลื่น อิเล็กตรอนที่หยุดนิ่งจะกลายเป็นอนุภาคทันที ดังนั้น องค์ประกอบย่อยของอะตอมบางครั้งจึงเป็นอนุภาคบางครั้งก็เป็นคลื่น

ความเป็นทั้งอนุภาคและทั้งคลื่นนี้แหละที่ทำให้เกิดสภาวะที่ไม่สามารถ พยากรณ์ได้ (Unpredictable) トラบใดที่อนุภาคของอะตอมยังเคลื่อนที่ด้วยความเร็วสูง มันก็ปรากฏเป็นคลื่น เราไม่มีทางที่จะกำหนดคุณสมบัติที่แน่นอนของคลื่นนี้ได้ เมื่อเราพยายามหยุดมันไว้กับที่ มันก็สูญเสียคุณสมบัติของตัวเองมันเอง นอกจากนี้ วงโคจรของอนุภาครอบนิวเคลียสก็เปลี่ยนแปลงไปตามแรงที่กระทำต่อนิวเคลียส ดังนั้น พฤติกรรมขององค์ประกอบย่อยภายในโครงสร้างของอะตอมจึงเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา เพราะมันมีคุณสมบัติที่เรากำหนดไม่ได้และมีวงโคจรที่ไม่แน่นอน นี่คือหลักการแห่งความไม่แน่นอน (Uncertainty Principle)

หลักการแห่งความไม่แน่นอนของฟิสิกส์ควอนตัมได้เปลี่ยนแนวคิดของฟิสิกส์ดั้งเดิม ที่ชูธงเรื่องความแน่นอนที่เราสามารถจะพยากรณ์อะไรก็ได้ ความเชื่อเรื่องความแน่นอนเหล่านี้เป็นไปไม่ได้อีกแล้วสำหรับฟิสิกส์ควอนตัม

๗.๓ ควอนตัมกับไตรลักษณ์

ความก้าวหน้าของฟิสิกส์ควอนตัมช่วยให้เราเข้าใจในพระพุทธศาสนาได้มากขึ้นอย่างไร ? ประการแรก ฟิสิกส์ควอนตัมช่วยสนับสนุนเรื่องอนัตตาในพระพุทธศาสนา นั่นคือทั้งพระพุทธศาสนาและทฤษฎีควอนตัมต่างยืนยันว่าไม่มีอะตอมหรืออัตตา ที่แบ่งแยกไม่ได้ อะตอมหรืออัตตาเป็นสิ่งที่แบ่งย่อยออกไปได้ ไม่มีอะไรที่เป็นแก่นสารตั้งอยู่ได้ตามลำพังตนเอง ทุกสิ่งทุกอย่างอาศัยกันและกันเกิดขึ้นตามหลักปฏิจจสมุปบาท

ประการต่อมา หลักการแห่งความไม่แน่นอน (Uncertainty Principle) ของฟิสิกส์ควอนตัมช่วยให้เราเข้าใจคำสอนเรื่องอนิจจังคือความไม่เที่ยงในพระ พุทธศาสนาได้ดียิ่งขึ้น อนิจจังหรือความไม่เที่ยงนี้มีเหตุ มีปัจจัย มีตัวแปรมากมายเกินกว่าที่จะมาคิดในเชิงนิยตินิยมแบบนิวตัน ดังที่หลักกรรมในพระพุทธศาสนากำหนดว่า “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” เมื่อพูดถึงพระพุทธศาสนากับฟิสิกส์ควอนตัม คนมักสงสัยว่าความเชื่อของชาวพุทธในเรื่องกฎแห่งกรรมจะขัดกับหลักการของฟิสิกส์ควอนตัมหรือไม่?

ก่อนอื่น เราต้องเข้าใจกฎแห่งกรรมในมุมมองที่ว่า ใครก็ตามที่เชื่อว่าปัจจุบันที่เราเป็นอยู่นี้เป็นผลมาจากกรรมในอดีต ความเชื่อนี้ถูกต้อง แต่ใครที่เชื่อว่ากรรมที่เราทำทุกอย่างในวันนี้เราจะต้องได้รับผลในอนาคตอย่างแน่นอน ความเชื่อนี้ผิดหลักพระพุทธศาสนา เพราะอะไร? ก็เพราะถ้าคิดว่ากรรมที่เราทำทุกอย่างในวันนี้ เราจะต้องได้รับผลหรือวิบากตามในอนาคตทั้งหมด คนที่ทำบาปกรรมมากก็ไม่สามารถจะเป็นพระอรหันต์ได้เพราะเขาต้องไปชดใช้กรรม ไม่รู้จักจบสิ้น

หลักคำสอนของพระพุทธศาสนามีอยู่ว่า เราสามารถทำกรรมดีในปัจจุบันเพื่อล้างบาปกรรมในอดีตได้ เราจึงสามารถเปลี่ยนอดีตได้ ด้วยเหตุนี้ คนเคยทำบาปก็สามารถเป็นพระอรหันต์ได้ ชีวิตของเราสามารถเปลี่ยนแปลงได้ด้วยการทำกรรมดีในปัจจุบัน

หลักการแห่งความไม่แน่นอน (Uncertainty Principle) ของฟิสิกส์ควอนตัมช่วยทำให้เราสามารถสร้างอนาคตของเราได้ใหม่ ชีวิตของเราไม่ได้ถูกลิขิตตายตัวจากอดีต ชีวิตของเรามีความไม่แน่นอนรออยู่ข้างหน้า ถ้าเราหมั่นทำดี เราก็จะเจริญก้าวหน้า เป็นการยากที่จะพยากรณ์ล่วงหน้าได้ว่าคนที่ทำดีอย่างนั้นๆจะได้ดีในอนาคต เมื่อไร เพราะมีตัวแปรมากมาย เนื่องจากคนเราทำกรรมทั้งดีและชั่วคละเคล้ากันไป จึงเป็นการยากที่จะบอกว่าที่คนคนนี้ได้ดีครั้งนี้เพราะทำความดีนั้นไว้เมื่อวันนั้นวันนี้ในอดีต พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า เส้นทางการให้ผลของกรรมเป็นอนิจนัตถะ คือเป็นเรื่องที่ไม่ควรคิดปัจจัยตัวแปรมากจึงมีความไม่แน่นอนอยู่เสมอ

ครั้งหนึ่งหลวงพ่อบุญรอดพาภรรยาไปพำนักที่วัดหนองป่าพงถูกลูกศิษย์ขอร้องให้ท่านายทนายทักโชคชะตา อนาคตของเขา ท่านทนายรับไว้ไม่ไหวจึงบอกให้เขาแบมือยื่นมาให้ท่านดูลายมือ หลวงพ่อบุญรอดดูลายมือลูกศิษย์อยู่พักใหญ่แล้วพิมพ์ว่า “น่าสนใจ น่าสนใจ” ลูกศิษย์ถามว่า “อนาคตผมเป็นอย่างไรหรือครับ” หลวงพ่อบุญรอดตอบว่า “อนาคตของคุณน่าสนใจเพราะมันมีแต่ความไม่แน่นอน”

เป็นที่น่าสังเกตว่า คำว่า “Uncertainty (ความไม่แน่นอน)” ซึ่งเป็นหลักการหนึ่งของฟิสิกส์ควอนตัม ก็ตรงกับคำว่า “อนิจจตา (ความไม่เที่ยง)” ในพระพุทธศาสนา

โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาเรื่องโครงสร้างของอะตอมกลับยิ่งมาส่งเสริมความเข้าใจในเรื่อง “ทุกขัง (เป็นทุกข์)”

คำว่าทุกขังมี ๒ ความหมายที่สำคัญคือประการแรกทุกขังหมายถึง “ทุกข์เวทนา” ได้แก่ความไม่สบายกายไม่สบายใจซึ่งหมายถึงทุกข์ในอริยสัจ ทุกขังในอีกความหมายหนึ่งคือ “ทุกข์ลักษณะ” ซึ่งเป็นทุกข์ในไตรลักษณ์ ทุกข์ลักษณะหมายความว่า สรรพสิ่งตกอยู่ภายใต้การบีบคั้นให้ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้

ยกตัวอย่างเช่น เมื่อเราโยนก้อนดินขึ้นไปบนท้องฟ้าแล้วมันก็ต้องตกลงมาแตกบนพื้นดิน การที่ก้อนดินตกลงมาแตกเป็นอนิจจังคือความไม่เที่ยง แต่เหตุที่ก้อนดินตกลงมาจากท้องฟ้าก็เพราะถูกแรงดึงดูดของโลกบีบคั้นให้ต้อง ตกกลงมา ก้อนดินไม่อาจจะอยู่บนฟ้าเพราะมีแรงที่ไปกด ไปบีบ ไปดึงก้อนดินให้ตกลงมานั้นแสดงว่าก้อนดินเป็น “ทุกขัง” คือทนอยู่ในสภาพเดิมได้ยาก

ในจักรวาลนี้ไม่มีอะไรที่อยู่ได้ด้วยตัวของมันเองโดยไม่ถูกระทำจากพลังอื่น อิเล็กตรอน โปรตอนและนิวตรอนไม่ได้อยู่ตามลำพัง มันมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันก่อให้เกิดพลังบีบคั้นให้ต้องเปลี่ยนแปลง มันจึงเป็นทุกขัง คือทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้

การที่อนุภาคพื้นฐานของอะตอมอยู่ด้วยตัวเองไม่ได้ก็หมายถึงว่ามันเป็น “อนัตตา” คือไม่มีแก่นสารของตัวเอง ไม่มีสิ่งใดที่ตั้งอยู่ถาวรด้วยตัวของมันเอง สรรพสิ่งต่างอาศัยกันและกันเกิดขึ้นตามหลัก “ปฏิจจสมุปบาท” ซึ่งมาจากคำว่า “ปฏิจจะ” แปลว่า อาศัยกันและกัน “สมุปบาท” แปลว่า เกิดร่วมกัน

ในโลกนี้ไม่มีอะไรอยู่ได้ด้วยตัวลำพังของมันเอง เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนั้นก็เกิด เมื่อสิ่งนี้เกิด สิ่งนั้นก็เกิด เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนั้นก็ดับ เรื่องนี้เรานำมาโยงกับเรื่องอริยสัจ ๔ ในพระพุทธศาสนาที่ว่าด้วยทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

มีทุกข์เพราะมีสมุทัยคือมีเหตุแห่งทุกข์ เมื่อดับเหตุได้ก็เกิดนิโรธคือความดับทุกข์ จะดับทุกข์ได้ก็ต้องมีมรรคคือวิธีการดับทุกข์ นี่คือประยุกต์ปฏิจจนสมุทบาทเอามาใช้ในชีวิตจริง

๗.๔ สติกับควอนตัม

ในการประยุกต์ปฏิจจนสมุทบาทเอามาใช้ในชีวิตจริงนั้น ตัวมรรคหรือวิธีปฏิบัติที่เป็นหัวใจสำคัญก็คือ “สติ” เรามักจะพูดว่า “สติมาปัญญาเกิด สติเตลิดมักเกิดปัญญา” เวลาที่เรามีความทุกข์ในใจ เวลาเราเครียด เวลาเราลุ่ม เวลาเราโกรธ เราจะดับทุกข์ได้อย่างไร สติมี ๒ อย่างคือ ๑. ระลึกรู้ทันสิ่งที่เกิดกับเรา อย่างเช่น มองเห็นสิ่งต่างๆ ภายนอกในขณะปัจจุบันนี้ หรือเสียงที่เข้าหูเรา ปัจจุบันอยู่ตรงไหนรู้ทั้งหมด เหมือนเราขับรถก็เห็นไฟเขียวไฟแดง นี่คือมีสติกับสิ่งภายนอก ๒. ระลึกรู้ทันความคิดที่เกิดขึ้นในจิตของเรา เวลาเราเห็น เวลาเราฟังแล้วคิดอย่างไร เรารู้ทันความคิดที่มากเกิดขึ้นภายในจิตใจ เราก็เรียกความรู้ทันนี้ว่าสติ เช่น จิตโกรธก็รู้ว่าโกรธ เซ็งก็รู้ว่าเซ็ง เครียดก็รู้ว่าเครียด

ฟิสิกส์ควอนตัมช่วยให้เข้าใจเรื่องสติได้อย่างไร ?

ทฤษฎีเรื่องความไม่แน่นอนของฟิสิกส์ควอนตัมช่วยให้เราเข้าใจว่า เมื่อเราพยายามจะสังเกตความเร็วหรือธรรมชาติของอิเล็กตรอน เราก็จะต้องหยุดอิเล็กตรอนไม่ให้เคลื่อนที่ พออิเล็กตรอนหยุดมันก็จะเสียความเคลื่อนไหว ธรรมชาติของมันก็เปลี่ยนไป เราก็ศึกษาธรรมชาติของมันไม่ได้ นี่เรียกว่ามีผลกระทบจากผู้สังเกตต่อสิ่งที่ถูกสังเกต การสังเกตได้เข้าไปเปลี่ยนธรรมชาติของสิ่งที่ถูกสังเกต มันจึงมีความไม่แน่นอนเกิดขึ้น เมื่อเราไปเข้าสังเกตหรือศึกษามันเมื่อใด มันก็เปลี่ยนแปลงไปเมื่อนั้น

เพราะฉะนั้นสิ่งนี้ก็คือความไม่แน่นอน แม้แต่ในทฤษฎีสัมพัทธ์ก็เหมือนกัน “กาละ” หรือ “เวลา” ขึ้นอยู่กับจุดที่เราสังเกตสิ่งต่างๆ ที่เคลื่อนไหว คนคนหนึ่งไปสังเกตสิ่งหนึ่งตรงจุดนี้ เวลาขณะนั้นผ่านไปช้ามาก เช่น เวลาแห่งการรอคอยที่ผ่านไปอย่างเชื่องช้า อีกคนหนึ่งไปสังเกตสิ่งหนึ่งอยู่ที่อื่นเวลาก็ผ่านไปเร็วมาก ดังเช่น เมื่อเรามีความสุข เวลาผ่านไปอย่างกับมีปีกบิน เวลาจึงเป็นเรื่องของความสัมพัทธ์ตามทฤษฎีของไอน์สไตน์

ในการทำงานเดียวกัน สิ่งที่อยู่ภายในตัวเราคือจิต มันเคลื่อนที่เร็วมาก มันเกิดดับเร็วมาก โกรธขึ้นมาปั๊บเราไม่ทันรู้ตัวเราเลย เมื่อเครียดขึ้นมา ความเครียดก็ท่วมทับจิตใจของเรา โดยที่เรา

ไม่ได้สังเกตมันเลย และเราก็มักจะปล่อยให้ความทุกข์มันท่วมหัว เราเครียด เราทุกข์ โดยไม่เคยหันมาสังเกต สภาวะจิตของเราในขณะนั้นเลย

ถามว่าเราจะสามารถสังเกตสภาวะของจิตในขณะปัจจุบันได้หรือไม่ ?

คำตอบก็คือไม่ได้ สมมติว่าตอนนี้เรากำลังมีความสุขเหลือเกิน มีความสุขจากการทานอาหารที่อร่อย ถามว่ารู้ได้อย่างไรว่าอร่อย เราเอาจิตมองมาที่ความรู้สึกของเรา จิตเกิดต่อกันเป็นกระแสนี้ จิตปัจจุบันจะไม่สามารถรู้ตัวของมันเอง จิตที่มีความรู้สึกว่าอร่อย มันเป็นคนละดวงกับจิตที่สังเกตความรู้สึกอร่อย จิตผู้สังเกตเป็นดวงปัจจุบัน ขณะที่จิตที่ถูกสังเกตเป็นดวงจิตอดีต จิตที่เป็นปัจจุบันจะมองหรือฟังตัวเองไม่ได้ เหมือนกับคนมืดที่ไม่อาจจะตัดตัวมันเองหรือเหมือนกับไฟฉายที่ส่องไปที่อื่น ไฟฉายส่องตัวเองไม่ได้ จิตในปัจจุบันจึงสังเกตรู้จิตที่เป็นอดีตเท่านั้น เมื่อหนึ่งนาทีที่ผ่านมาท่านรู้สึกอย่างไร ท่านกำหนดรู้ได้ อธิบายได้ เพราะเป็นการใช้จิตปัจจุบันมองจิตอดีต

ถามว่าเป็น ‘อดีต’ ที่แท้จริงหรือเปล่า ?

นี่ก็เหมือนกับหลักการแห่งความไม่แน่นอนในทฤษฎีควอนตัม พอเราไปหยุดจิตเพื่อศึกษา มัน มันก็ไม่ใช่ความจริงร้อยเปอร์เซ็นต์ เพราะจิตได้สูญเสียความเป็นผู้รู้ (subject) และกลายเป็นสิ่งที่ถูกกำหนดรู้ (object) ยกตัวอย่างการที่เราผิดหวังเพราะไม่ได้รับการเลื่อนตำแหน่ง ฟังข่าวครั้งแรกนี้ช็อคเลย ทำไมเจ้านายทำกับเราอย่างนี้ เราอุตส่าห์ขยันทำงาน บุญก็ทำมามาก เราช็อคจนทำอะไรไม่ถูกแล้วก็ไม่มีความสุข พอผ่านไปอีก ๕ วัน ความรู้สึกมันคลายลงไป หายช็อค หายทุกข์ หายเครียด แล้วเราก็มองย้อนกลับมาดูตอนที่เราได้ฟังข่าวครั้งแรกที่เราเครียด เราช็อค รู้สึกผิดหวัง เราย้อนมองความรู้สึกตอนนั้น ถ้าให้บรรยายเราก็สามารถที่จะบอกได้ว่าช็อคอย่างนั้นเสียใจอย่างนี้

แต่สิ่งที่บอกเล่าวันนี้ไม่ใช่ความรู้สึกที่แท้จริงเมื่อสามวันก่อน ยิ่งเวลาผ่านไปปีหนึ่ง เรายังรู้สึกเฉยมากกับเหตุการณ์ครั้งนั้น แม้เราพยายามจะฟื้นความรู้สึกนั้นมันก็ไม่กลับมา มันเป็นความทรงจำที่กลางเลือน ไม่เข้มข้นเต็มที่เหมือนตอนที่เราได้ฟังข่าวร้ายครั้งแรก

เพราะอะไร ก็เพราะสถานะของเราในปัจจุบันมันไปกระทบกับสิ่งที่ถูกมอง เราไม่ได้ไปแสวงอารมณ์ในอดีต เรามองอดีตเหมือนกับสิ่งที่อยู่ภายนอก เหมือนกับไม่ใช่ตัวของเรา ผลก็คือผู้มองได้เปลี่ยนสถานะความเป็นจริง เปลี่ยนความเข้มข้นของสิ่งที่ถูกมองในกระแสจิตเดียวกัน

ทำไมต้องรอให้มันผ่านไปสามวัน เราค่อยมามองตัวเอง ทำไมจึงไม่มองตัวเองในวินาทีแรก?

ในขณะที่เรากำลังโกรธ ถ้าเราลองเอาจิตของเรามองความโกรธของเราเองทันที การมองจะเปลี่ยนสถานะของสิ่งที่ถูกมอง นั่นคือ ความโกรธจะลดลงทันที

นี่คือหลักในการปฏิบัติธรรม ถ้าอธิบายด้วยหลักของฟิสิกส์ควอนตัมก็คือว่าผู้สังเกตได้ไปจับสิ่งที่สังเกต ให้อยู่หนึ่งจนมันเปลี่ยนสถานะ ตัวอย่างเช่น เรากำลังร้องเพลงคาราโอเกะอย่างสนุกสนานกับเพื่อนๆ ทันทีนั้นเรานึกถึงตัวเองว่าเรามาทำบ๊ออะไรอยู่ที่นี่ ลูกกำลังอดข้าวอยู่ที่บ้านยังจะมาร้องเพลงอยู่อีกหรือ

เห็นอะไรไหม? จิตเปลี่ยนไปเลยใช่หรือไม่?

เพราะผู้สังเกตได้เปลี่ยนสิ่งที่ถูกสังเกตนั้นก็คือเปลี่ยนตัวเอง เหมือนกับการปฏิบัติกรรมฐาน หลายคนพอนั่งกรรมฐานที่ไรฟุ้งซ่านทุกที ลืมกำหนดหายใจเข้า หายใจออก คิดเตลิดไปไหนก็ไม่รู้ เห็นภาพอะไรเต็มไปหมด อาจารย์สอนว่า เวลาจิตคิดฟุ้งซ่านให้กำหนดรู้ว่าฟุ้งหนอ ฟุ้งหนอ เรากำลังฟุ้งคิดอะไรให้รู้ทันที่กำลังคิด

พอเราเอาจิตไปมองจิตที่กำลังฟุ้ง มันจะหยุดกระแสของความฟุ้งซ่านทันที เพราะผู้สังเกตมีผลกระทบต่อสิ่งที่ถูกสังเกต ถ้าเวลาที่เรโกรธ เรามีสติกำหนดรู้ว่าเรากำลังโกรธ ความโกรธจะลดลงทันที ตรงกับหลักการแห่งความไม่แน่นอน (Uncertainty Principle) ที่ผู้สังเกตมีผลกระทบต่อสิ่งที่ถูกสังเกต เราเอาใจมองใจ ใจที่มองจะมีผลกระทบต่อใจที่ถูกมอง

แต่สิ่งสำคัญก็คือ ต้องมีสติทันที เช่นพอโดนตำว่าแล้วเกิดความโกรธ เราย้อน มองตัวเองทันทีว่าทำไมต้องโกรธ พอเรามองดูความโกรธเท่านั้น ความโกรธก็จะเจือจางลงทันที ปัญหาก็คือเราไม่ได้ฝึกสติ สติจึงมาไม่ทัน เราก้เลยสติแตกเสียเป็นส่วนใหญ่ ดังนั้นถ้าสติมาปัญญาเกิด คือเห็นตัวเองตามความเป็นจริง แต่ถ้าสติเตลิด มักเกิดปัญหา เพราะฉะนั้นในการปฏิบัติธรรมเราต้องฝึกองด้านในคือมองตน ดังคำกลอนที่ว่า

โลกภายนอกกว้างไกลใครๆ รู้
โลกภายในลึกซึ่งอยู่รู้บ้างไหม
จะมองโลกภายนอกมองออกไป
จะมองโลกภายในให้มองเห็น

โลกภายนอกในระดับมหภาคขึ้นอยู่กับกฎแห่งเหตุผลในฟิสิกส์ดั้งเดิม แต่โลกภายในอะตอมระดับจุลภาคขึ้นอยู่กับหลักการแห่งความไม่แน่นอนในฟิสิกส์ ควอนตัม การที่พระพุทธศาสนาสอนให้มองด้านใน เราก็มองให้เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาภายในจิตใจ

๗.๕ วิปัสสนากับควอนตัม

วิปัสสนาเป็นวิธีมองโลกที่ช่วยให้เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือสอนให้ใช้จิตมองจิตของเรา การมองจะมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของเรา เราสามารถเปลี่ยนความคิดให้บริสุทธิ์ขึ้น นั่นคือทำจิตให้บริสุทธิ์ผ่องใสเป็นสัจตปริโยทปนะคือทำจิตของเราให้ผ่องใส เราจะทำจิตผ่องใสได้ก็ต่อเมื่อผู้มองมีผลกระทบต่อการระแแสจิตที่ถูกมอง

ฟิสิกส์ควอนตัมศึกษาความจริงที่คนทั่วไปยากที่จะเข้าใจเพราะโครงสร้างอะตอม นั้นเล็กมากขนาดที่มองไม่เห็นด้วยตาเปล่า พระพุทธศาสนาก็เช่นเดียวกัน คือ ศึกษาเรื่องจิตที่มองไม่เห็นด้วยตาเปล่า ซึ่งยากที่จะเข้าใจถ้าไม่ฝึกปฏิบัติ การค้นพบของฟิสิกส์ควอนตัมช่วยสนับสนุนหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาในเรื่องของ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เมื่อเรามองเห็นสิ่งต่างๆ ว่าไม่แน่นอน เช่นเดียวกับหลักการแห่งความไม่แน่นอน เราจะไม่มียึดมั่นถือมั่น แม้แต่คนที่เราคบหามานานก็ต้องเปลี่ยนไปเพราะมีเหตุปัจจัยมากมายที่ทำให้เขา เปลี่ยนไป เมื่อเราไม่สามารถที่จะรู้เหตุปัจจัยเหล่านั้นทั้งหมด เราก็ต้องทำใจยอมรับความไม่แน่นอน ตามหลักการแห่งความไม่แน่นอน นั่นคือตามหลักอนิจจัง คือความไม่เที่ยงในพระพุทธศาสนา

เหตุนี้คำสอนของพระพุทธศาสนาในหลายเรื่องจึงมีลักษณะเป็นเงื่อนไข เราไม่อาจฟันธงลงไปว่าต้องเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ เวลาที่เรามองเห็นสรรพสิ่งเป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ มันเป็นอย่างนั้นในตัวของมันเองหรือเราคิดไปเอง บางทีสรรพสิ่งที่เราเห็นนั้น มันไม่ได้เป็นอย่างที่เราคิดหรือเราเข้าใจ มุมมองของเราต่างหากไปจัดให้มันเป็นอย่างนั้นอย่างนี้

ในฟิสิกส์ควอนตัม เมื่อมองในมุมหนึ่ง เราจะเห็นว่าส่วนประกอบของอะตอมเป็นอนุภาค (Particle) เมื่อมองในอีกมุมหนึ่ง เราจะเห็นเป็นคลื่น(wave) ของสิ่งเดียวกันจึงมีสองลักษณะตามมุมมองของเรา ในทำนองเดียวกัน สิ่งที่เราเห็นในปัจจุบันอาจจะมิทั้งคุณและโทษก็ได้ นั่นขึ้นอยู่กับว่าเรามองสิ่งนั้นในมุมไหน

โลกเป็นอย่างไรขึ้นอยู่กับมุมมองของเรา ความจริงจึงเป็นเรื่องสัมพันธ์ มันไม่ได้จริงในตัวมันเอง มันสัมพันธ์กับมุมมองของผู้มอง ดังที่ทฤษฎีสัมพัทธ์ของไอน์สไตน์ถือว่ากาลเวลาขึ้นอยู่กับจุด

ของผู้สังเกต การณ์ เหมือนกับที่เราพูดถึงองค์ประกอบของอะตอมว่าเป็นอนุภาคหรือคลื่นก็แล้วแต่ มุมมองของเรา เพราะฉะนั้นโลกที่เรารับรู้จึงไม่ได้เป็น “ปรัวิสัย” ทั้งหมด บางอย่างเป็น “อัตวิสัย” คือเป็นโลกแห่งประสบการณ์ที่เราสร้างขึ้น ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสกับโรหิตัสสะเทพบุตรว่า

“เราบัญญัติโลก เหตุให้เกิดโลก ความดับโลก ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับโลก ในกายอันยาว วาหนึ่ง มีสัญญา ใจครอง”

ในพุทธพจน์นี้ โลกก็คือโลกแห่งประสบการณ์ของแต่ละคน ในปรัชญาปรากฏการณ์วิทยา (Phenomenology) เราเรียกโลกแห่งประสบการณ์ว่า “Lived World” คือโลกที่เราอยู่ หมายถึงโลกแห่งประสบการณ์ของเรา ไม่มีโลกแบบปรัวิสัย มีแต่โลกที่เกิดจากความสัมพันธ์ระหว่าง เราผู้มองกับสิ่งที่ถูกมอง เราให้ความหมายแก่โลกรอบตัวเราต่างกันไป ความหมายสำหรับโลกของเราย่อมต่างจากความหมายที่คนอื่นให้แก่โลกของเขา ดังเช่น ภูเขาสวยงามสำหรับนักท่องเที่ยว อย่างเรา แต่ภูเขาเดียวกันนั้นเป็นความท้าทายสำหรับนักปีนเขาหรือเป็นชุมทรัพย์สำหรับ พวกต้องการระเบิดหินไปสร้างถนน

เพราะฉะนั้น หน้าที่ของจิตก็คือการให้ความหมายแก่โลก (Meaning-giving activity) และข้อสำคัญก็คือ เราจะให้ความหมายแก่โลกภายนอกตัวเราอย่างไร นั่นขึ้นอยู่กับตัวเราเอง โลกภายนอกเป็นอย่างไรไม่สำคัญสำหรับเรา ที่สำคัญคือเราตีตราหรือกำหนดความหมายให้คุณค่าแก่นั้น อย่างไม่ต่างหาก ถ้าเราตกอยู่ใต้อำนาจกิเลสตัณหา เราก็ตีค่าสถานการณ์ไปทางหนึ่ง แต่ถ้าเรามี ธรรมประจำใจ เราก็ให้ความหมายแก่โลกไปอีกทางหนึ่ง

ธรรมะประจำใจช่วยสร้างกรอบในการมองโลกและให้ความหมายแก่โลกในทางสร้างสรรค์ ถ้าเรามองโลกด้วยเมตตา (ความรัก) และกรุณา (ความสงสาร) เราก็สามารถที่จะมองคนในแง่ดีและ อยู่ร่วมกันอย่างสันติได้ ดังเช่นคนที่กำลังมีความรักย่อมมองโลกสดใสงดงาม แต่คนที่มองโลกด้วยความ โลก ความโกรธ และความหลง โลกของเขาก็จะมีแต่ความเร่าร้อน

ดังนั้น “สุข” หรือ “ทุกข์” จึงขึ้นอยู่กับวิธีที่เรามองโลกหรือให้ความหมายแก่โลกแห่ง ประสบการณ์ของเรา ดังบทกลอนที่ว่า

สุขและทุกข์อยู่ที่ใจมิใช่หรือ
ถ้าใจถือก็เป็นทุกข์ไม่สุขใส
ถ้าไม่ถือก็ไม่ทุกข์พบสุขใจ
เราอยากได้ความสุขหรือทุกข์นา

ไม่ว่าจะเป็นพระพุทธศาสนาเถรวาทของเราที่สอนเรื่องวิปัสสนา หรือเป็นพระพุทธศาสนา มหายานที่สอนสมาธิแบบเซนต่างก็บอกวิธีมองโลกแบบเดียวกัน คือมองโลกให้เห็นศูนย์กลางหรือ ความว่างในสรรพสิ่ง ศูนย์ตาในมหายานก็คืออนัตตาในเถรวาทนั่นเอง สรรพสิ่งเป็นอนัตตาคือไม่มี แก่นสารก็เพราะมันเป็นศูนย์กลางคือว่างจากแก่นแท้ ถาวร เมื่อใดจิตใจของเราหยุดปรุงแต่ง เราก็จะ เห็นความว่างในจักรวาล ปรีศนาธรรมหรือโกอานของพระพุทธศาสนานิกายเซนสอนให้เรามองโลก แบบศูนย์กลางคือ ว่างจากการปรุงแต่งที่ใจเราสร้างขึ้น พระพุทธศาสนาเถรวาทเรียกการมองโลกแบบ นี้ว่า ยถาภูตญาณทัสสนะ แปลว่ารู้เห็นตามความเป็นจริง

๗.๖ ปรีศนาธรรมสังท้าย

พระพุทธศาสนานิกายเซนตั้งปรีศนาธรรมไว้ว่า เสียงปรบมือของมือสองข้างดังอย่างไรไม่ ถ้าม แต่อยากทราบว่าเป็นเสียงของมือข้างเดียวดังอย่างไร ตอบว่า เสียงของมือข้างเดียวคือความเงียบที่ เกิดจากการไม่ปรุงแต่ง สรรพสิ่งเกิดขึ้นจากการมีปฏิสัมพันธ์กันเหมือนกับเสียงปรบมือของมือสอง ข้าง ดังกรณีที่เราผู้มองโลกให้ความหมายแก่โลก หรือกรณีที่มีปฏิสัมพันธ์ของอะตอมก่อให้เกิดสรรพ สิ่งขึ้นในโลก เมื่อไม่มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างอะตอมก็ไม่มีอะไรเกิดขึ้นในจักรวาลนี้

ในเดือนกันยายน ๒๕๕๑ สถาบันฟิสิกส์ในเยอรมนีทดลองปล่อยให้โปรตอน ๒ อนุภาควิ่ง สวนกันด้วยความเร็วแสงในอุโมงค์ใต้ดินยาว ๒๗ กิโลเมตร ถ้าโปรตอนชนกันก็จะเกิดพลังงาน มหาศาล เรียกว่าเป็นการระเบิดครั้งใหญ่ (Big Bang) ขนาดย่อม ซึ่งจะช่วยให้ไขปริศนาที่ว่าจักรวาลนี้ ก่อกำเนิดขึ้นมาได้อย่างไร

การทดลองที่นักวิทยาศาสตร์ทำให้โปรตอน ๒ อนุภาคชนกันเช่นนี้ช่วยให้เข้าใจเรื่อง กำเนิดของจักรวาล ความเข้าใจเรื่องอะตอมในฟิสิกส์ควอนตัมนำไปสู่การไขปริศนาความลับของ กำเนิด จักรวาล จากความรู้ในเรื่องจุลภาคนำไปสู่ความเข้าใจในระดับมหภาค ในทำนองเดียวกัน การรู้จักธรรมชาติของจิตใจของตนเองอย่างดีก็ทำให้พระพุทธเจ้าทรงเป็นโลกวิทู คือรู้จักโลกทั้งโลก เหมือนกับการที่เรา รู้จักใจไม่หนึ่งใจเป็นอย่างดีก็ทำให้เรารู้จักใจไม่ใน ป่าทั้งป่า

การศึกษาทำความเข้าใจฟิสิกส์ควอนตัมช่วยให้เราเข้าใจพระพุทธศาสนาในมุมมอง ใหม่ได้ มากขึ้น แม้จะมีความแตกต่างระหว่างพระพุทธศาสนากับฟิสิกส์ควอนตัมอยู่บ้าง ความแตกต่างนั้นมี แต่จะทำให้เราเกิดความสนใจว่าทำไมจึงต่างกัน ทั้งนี้เพราะเหตุผลที่ว่า ผู้ที่เหมือนกันย่อมจะคบหา กัน ผู้ที่แตกต่างกันย่อมจะสนใจกัน

บทที่ ๘

วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม*

๘.๑ ความนำ:

ฐานะของความคิด ในระบบการดำเนินชีวิตที่ดี

คนเรานี้ จะมีความสุขอย่างแท้จริง ก็ต้องดำเนินชีวิตให้ถูกต้อง คือจะต้องปฏิบัติถูกต้องต่อชีวิตของตนเอง และต่อสภาพแวดล้อม ทั้งทางสังคม ทางธรรมชาติ และทางวัตถุโดยทั่วไป รวมทั้งเทคโนโลยี คนที่รู้จักดำเนินชีวิตได้ถูกต้อง ย่อมมีชีวิตที่ดีงาม และมีความสุขที่แท้จริง ซึ่งหมายถึงการมีความสุขที่เอื้อต่อการเกิดมีความสุขของผู้อื่นด้วย

อย่างไรก็ตาม การดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง หรือการปฏิบัติถูกต้องต่อสิ่งทั้งหลาย อย่างที่กล่าวมานี้ เป็นการพูดแบบรวมความ ซึ่งถ้าจะให้มองเห็นชัดเจน จะต้องแบ่งขอยออกไปเป็นการปฏิบัติถูกต้องในกิจกรรมส่วนย่อยต่างๆ ของการดำเนินชีวิตนั้นมากมาย หลายแง่หลายด้าน

ดังนั้น เพื่อเสริมความเข้าใจในเรื่องนี้ จึงควรกล่าวถึงการปฏิบัติถูกต้องในแง่ด้านทั้งหลาย ซึ่งเป็นส่วนย่อยที่ประกอบกันขึ้นเป็นการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องนั้น หรือกระจายความหมายของการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องนั้นออกไป ให้เห็นการปฏิบัติถูกต้องแต่ละแง่แต่ละด้าน ที่เป็นส่วนย่อยของการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องนั้น

การดำเนินชีวิตนั้น มองในแง่หนึ่งก็คือ การดิ้นรนต่อสู้เพื่อให้อยู่รอด หรือการนำชีวิตไปให้ล่วงพ้นสิ่งบีบคั้นติดขัดคับข้อง เพื่อให้เป็นอยู่ได้ด้วยดี การดำเนินชีวิตที่มองในแง่นี้ พูดอย่างสั้นๆ ก็คือ การแก้ปัญหา หรือการดับทุกข์ ผู้ที่แก้ปัญหาได้ถูกต้อง ล่วงพ้นปัญหาไปได้ด้วยดี ก็ย่อมเป็นผู้ประสบความสำเร็จในการดำเนินชีวิตเป็นอยู่อย่างไร้ทุกข์ โดยนัยนี้ การดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง ได้ผลดี ก็คือ การรู้จักแก้ปัญหา หรือเรียกง่ายๆ ว่าแก้ปัญหาเป็น

มองอีกแง่หนึ่ง การดำเนินชีวิตของคนเรา ก็คือ การประกอบกิจกรรมหรือทำการต่างๆ โดยเคลื่อนไหวแสดงออก เป็นพฤติกรรมทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ถ้าไม่แสดงออกมาภายนอก ก็ทำอยู่ภายใน เป็นพฤติกรรมของจิตใจ พุทรวมง่าย ๆ ว่า ทำ พูด คิด หรือใช้คำศัพท์ว่า กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ที่มีชื่อรวมเรียกว่ากรรมทางไตรทวาร

ในแง่นี้ การดำเนินชีวิต ก็คือ การทำกรรมทั้ง ๓ ประการ ผู้ที่ทำกรรม ๓ อย่างนี้ได้ถูกต้อง ก็ย่อมดำเนินชีวิตไปได้ด้วยดี ดังนั้น การดำเนินชีวิตที่ถูกต้องได้ผลดี ก็คือ การรู้จักทำ รู้จัก

* พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕ (กรุงเทพมหานคร : พลิจัณม์, ๒๕๕๕) หน้า ๓ - ๒๓,

พูด รู้จักคิด เรียกว่า **คิดเป็น พูดเป็น** (หรือสื่อสารเป็น) และ**ทำเป็น** (รวมทั้งผลิตเป็น)

ในแง่ต่อไป การดำเนินชีวิตของคนเรา ถ้าวิเคราะห์ออกไป จะเห็นว่า เต็มไปด้วยเรื่องของการรับรู้ และเสวยรสของสิ่งรู้หรือสิ่งเร้าต่างๆ ที่เรียกรวมๆ ว่าอารมณ์ทั้งหลาย ซึ่งผ่านเข้ามา หรือปรากฏทางอายตนะทั้ง ๖ คือตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เรียกว่า เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สิ่งต้องกาย และรู้อารมณ์ในใจ หรือ ดู ฟัง ดม ชิม/ลิ้มถูกต้อง/สัมผัส และคิดหมาย

ท่าทีและปฏิกิริยาของบุคคลในการรับรู้อารมณ์เหล่านี้ มีผลสำคัญอย่างยิ่งต่อชีวิตจิตใจและวิถีชีวิตหรือชะตากรรมของเขา ถ้าเขารับรู้ด้วยท่าทีของความยินดียินร้าย หรือชอบชัง วงจรของปัญหา ก็จะตั้งต้น แต่ถ้าเขารับรู้ด้วยท่าทีแบบบันทึกข้อมูล และเห็นตามเป็นจริง หรือมองตามเหตุปัจจัย ก็จะนำไปสู่ปัญญาและการแก้ปัญหา

นอกจากท่าทีและปฏิกิริยาในการรับรู้แล้ว สิ่งที่สำคัญไม่น้อยกว่านั้น ก็คือ การเลือกรับรู้ อารมณ์ หรือเลือกอารมณ์ที่จะรับรู้ เช่น เลือกลงเลือกฟังสิ่งที่สนองความอยาก หรือเลือกดูเลือกฟังสิ่งที่สนองปัญญาส่งเสริมคุณภาพชีวิต

เมื่อมองในแง่นี้ การดำเนินชีวิตที่ถูกต้องได้ผลดี จึงหมายถึงการรู้จักรับรู้ หรือรับรู้เป็น ได้แก่ รู้จัก(เลือก)ดู รู้จัก(เลือก)ฟัง รู้จัก(เลือก)ดม รู้จัก(เลือก)ลิ้ม รู้จัก(เลือก)สัมผัส รู้จัก(เลือก)คิด เรียกว่า **ดูเป็น ฟังเป็น ดมเป็น ชิมเป็น สัมผัสเป็น และ คิดเป็น**

ยังมีสิ่งที่จะมองได้ต่อไปอีก การดำเนินชีวิตของมนุษย์นั้น ในความหมายอย่างหนึ่ง ก็คือ การเข้าไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลาย เพื่อถือเอาประโยชน์จากสิ่งเหล่านั้นจะเห็นชัดว่า สำหรับคนทั่วไปส่วนใหญ่ การดำเนินชีวิตจะมีความหมายเด่นในแง่นี้ คือ การที่จะได้เสพหรือบริโภค คนทั่วไปส่วนมาก เมื่อจะเข้าไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางสังคมก็ตาม ทางวัตถุก็ตาม ก็มุ่งที่จะได้จะเอาประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งจากบุคคลหรือสิ่งเหล่านั้น เพื่อสนองความประสงค์หรือความปรารถนาของตน พูดอีกอย่างหนึ่งว่า เมื่อต้องการสนองความประสงค์หรือความปรารถนาของตน จึงเข้าไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับบุคคลหรือสิ่งทั้งหลายอย่างนั้นๆ แม้แต่การดำเนินชีวิตในความหมายของการรับรู้ในข้อก่อนนี้ ว่าที่จริงก็แบ่งเป็น ๒ ด้าน คือ **ด้านรับรู้** เช่น เห็น ได้ยิน เป็นต้น กับ **ด้านเสพ** เช่น ดู ฟัง เป็นต้น ความหมายด้านที่สอง คือการเสพที่ให้ดูเป็น ฟังเป็น เป็นต้น ก็มีนัยที่รวมอยู่ในความหมายข้อนี้ด้วย

การปฏิบัติที่ถูกต้องในการเสพหรือบริโภคนั้น เป็นปัจจัยสำคัญยิ่งที่จะกำหนดหรือปรุงแต่งวิถีชีวิตและทุกข์สุขของมนุษย์ ดังนั้น การดำเนินชีวิตที่ถูกต้องได้ผลดี ก็คือ การรู้จักเสพ รู้จักบริโภค ถ้าเป็นความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางสังคม ก็หมายถึงการรู้จักคบหา รู้จักเสวนา ถ้าเป็นความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางวัตถุ ก็หมายถึง การรู้จักกิน รู้จักใช้ เรียกว่า **กินเป็น ใช้เป็น บริโภคเป็น เสวนาเป็น คบคนเป็น**

จะเห็นว่า การดำเนินชีวิตที่ถูกต้องได้ผลดีนั้น ครอบคลุมถึงการปฏิบัติถูกต้องที่เป็นส่วนย่อยของการดำเนินชีวิตนั้น มากมายหลายแง่หลายด้านด้วยกัน กล่าวโดยสรุป คือ

ก) ในแง่ของการล่วงพ้นปัญหา ได้แก่ แก้ปัญหาเป็น

ข) ในแง่ของการทำกรรม ได้แก่ คิดเป็น พุดเป็น/สื่อสารเป็น ทำเป็น

ค) ในแง่ของการรับรู้ ได้แก่ ดูเป็น ฟังเป็น ดมเป็น ลิ้มเป็น สัมผัสเป็น คิดเป็น

ง) ในแง่ของการเสพหรือบริโภค ได้แก่ กินเป็น ใช้เป็น บริโภคเป็น เสวนา-คบหาเป็น

การปฏิบัติถูกต้องในแง่ด้านต่างๆ ที่เป็นส่วนย่อยของการดำเนินชีวิตอย่างที่กล่าวมานี้ รวมเรียกว่า **การดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง** หรือ**การรู้จักดำเนินชีวิต** พุดให้สอดคล้องกับถ้อยคำที่ใช้ข้างต้นว่า ดำเนินชีวิตเป็น และชีวิตที่ดำเนินอย่างนี้ ได้ชื่อว่าเป็นชีวิตที่ดิงตามนัยแห่งพุทธธรรม

บรรดาการปฏิบัติถูกต้องในแง่ด้านต่างๆ เหล่านี้ อาจพูดรวบรัดได้ว่า **การรู้จักคิด** หรือ**คิดเป็น** เป็นองค์ประกอบที่สำคัญยิ่งของการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ทั้งนี้ ด้วยเหตุผลมากมายหลายประการ เช่นในแง่ของการรับรู้ ความคิดเป็นจุดศูนย์รวม ที่ข่าวสารข้อมูลทั้งหมดไหลมาชุมนุม เป็นที่วินิจฉัย และนำข่าวสารข้อมูลเหล่านั้นไปปรุงแต่งสร้างสรรค์และใช้การต่างๆ

ในแง่ของกรรม คือ ในแง่ของระบบการกระทำ ความคิดเป็นจุดเริ่มต้นที่จะนำไปสู่การแสดงออกทางกายและวาจา ที่เรียกว่าการพุดและการกระทำ และเป็นศูนย์บัญชาการ ซึ่งกำหนดหรือสั่งบังคับให้พุดจาและให้ทำการไปตามที่คิดหมาย

ในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างระบบทั้งสองนั้น ความคิดเป็นศูนย์กลาง โดยเป็นจุดประสานเชื่อมต่อระหว่างระบบการรับรู้ กับระบบการทำกรรม กล่าวคือ เมื่อรับรู้เข้ามาโดยทางอายตนะต่างๆ และเก็บรวบรวมประมวลข้อมูลข่าวสารมาคิดปรุงแต่งแล้ว ก็วินิจฉัยสั่งการโดยแสดงออกเป็นการกระทำทางกายหรือวาจา คือพุดจา และเคลื่อนไหวทำการต่างๆ ต่อไป

พูดรวมๆ ได้ว่า การคิดถูกต้อง **รู้จักคิด** หรือ **คิดเป็น** เป็นศูนย์กลางที่บริหารการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องทั้งหมด เพราะเป็นหัวหน้าที่ชี้แนะ นำทาง และควบคุมการปฏิบัติถูกต้องในแง่อื่นๆ ทั้งหมด

เมื่อคิดเป็นแล้ว ก็ช่วยให้พุดเป็น ทำเป็น แก้ปัญหาเป็น ช่วยให้ดูเป็น ฟังเป็น กินเป็น ใช้เป็น บริโภคเป็นและคบหาเสวนาเป็น ตลอดไปทุกอย่าง คือดำเนินชีวิตเป็นนั่นเอง จึงพุดได้ว่า การรู้จักคิด หรือคิดเป็น เป็นตัวนำที่ชักพา หรือเปิดช่องไปสู่การดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง หรือชีวิตที่ดิงตามทั้งหมด

ลักษณะสำคัญที่เป็นตัวตัดสินคุณค่าของการรู้จักทำ หรือทำเป็น ก็คือความพอดี และในกรณีต่างๆ ไป“รู้จัก-” และ“-เป็น” กับ“-พอดี” ก็มีความหมายเป็นอันเดียวกัน

การรู้จักทำ หรือทำอะไรเป็น ก็คือ ทำสิ่งนั้นๆ พอเหมาะพอดีที่จะให้เกิดผลสำเร็จที่ต้องการตามวัตถุประสงค์ หรือทำแม่นยำ สอดคล้อง ตรงจุด ตรงเป้า ที่จะให้บรรลุจุดหมายอย่างดีที่สุด โดยไม่เกิดผลเสียหายหรือข้อบกพร่องใดๆ เลย

พุทธธรรมถือเอาลักษณะที่ไร้โทษ ไร้ทุกข์ และเหมาะสมที่จะให้ถึงจุดหมายนี้เป็นสำคัญ จึงใช้คำว่า“พอดี” เป็นคำหลัก ดังนั้น สำหรับคำว่า “ดำเนินชีวิตเป็น” จึงใช้คำว่า **ดำเนินชีวิตพอดี** คือ ดำเนินชีวิตพอดีที่จะให้บรรลุจุดหมายแห่งการเป็นอยู่อย่างไร้โทษไร้ทุกข์มีความสุขที่แท้จริง

การดำเนินชีวิตพอดี หรือการปฏิบัติพอดี เรียกเป็นคำศัพท์ว่า **มัชฌิมาปฏิปทา** ซึ่งมีความหมายเป็นอันเดียวกันกับการดำเนินชีวิตที่ดั่งงาม กล่าวคือ **มรรค** หรือ **อริยมรรค** ที่แปลสืบๆ กันมาว่า **มรรคาอันประเสริฐ** คือทางดำเนินชีวิตที่ดั่งงาม ล้ำเลิศ ปราศจากพิษภัยไร้โทษ นำสู่เกษมศานต์ และความสุขที่สมบูรณ์

พุทธธรรมแสดงหลักการว่า การที่จะดำเนินชีวิตให้ถูกต้อง หรือมีชีวิตที่ดั่งงามได้นั้น จะต้องมีการฝึกฝนพัฒนาตน ซึ่งได้แก่กระบวนการที่เรียกว่า **การศึกษา** พุทธอย่างสั้นที่สุดว่า มรรคจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยสิกขาการคิดถูกต้อง **รู้จักคิด หรือคิดเป็น** เป็นตัวนำของชีวิตที่ดั่งงาม หรือมรรค ฉะนั้น **การฝึกฝนพัฒนาความคิดที่ถูกต้อง ให้รู้จักคิด หรือคิดเป็น** ก็เป็นตัวนำของการศึกษา หรือสิกขา ฉะนั้น

ในกระบวนการฝึกฝนพัฒนาตน คือ การศึกษา เพื่อให้มีชีวิตที่ดั่งงามนั้น การฝึกฝนความรู้จักคิด หรือคิดเป็น ซึ่งเป็นตัวนำ จะเป็นปัจจัยชักพาไปสู่ความรู้ความเข้าใจ ความคิดเห็น ตลอดจนความเชื่อถือถูกต้อง ที่เรียกว่า **สัมมาทิฐิ** ซึ่งเป็นแกนนำของชีวิตที่ดั่งงามทั้งหมด

การพัฒนาสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นแกนนำในกระบวนการของการศึกษานั้น ก็คือ **สาระสำคัญ** ของการพัฒนาปัญญา ที่เป็นแกนกลางของกระบวนการพัฒนาคน ที่เรียกว่า **“การศึกษา”** นั่นเอง การรู้จักคิด หรือคิดเป็นนั้น ประกอบด้วยวิธีคิดต่างๆ หลายอย่าง การฝึกฝนพัฒนาความรู้จักคิด หรือคิดเป็น ก็คือการฝึกฝนพัฒนาตน หรือการฝึกฝนพัฒนาบุคคล ตามแนวทางของวิธีคิดเหล่านั้น หรือเช่นนั้น

๘.๒ ฐานะของความคิด

ในกระบวนการของการศึกษา หรือการพัฒนาปัญญา

ก่อนจะพูดกันต่อไปในเรื่องวิธีคิด ขอทบทวนความเข้าใจเกี่ยวกับฐานะของความคิดในกระบวนการของการศึกษา โดยเฉพาะในการพัฒนาปัญญา ที่เป็นแกนกลางของการศึกษานั้นก่อน

ก) จุดเริ่มของการศึกษา และความไร้การศึกษา

ตัวแท้ของการศึกษา คือการพัฒนาตนโดยมีการพัฒนาปัญญาเป็นแกนกลางนั้น เป็นกระบวนการที่ดำเนินไปภายในตัวบุคคล แกนนำของกระบวนการแห่งการศึกษา ได้แก่ **ความรู้ความเข้าใจ** **ความคิดเห็นแนวความคิด** **ทัศนคติ** **ค่านิยม** ที่ถูกต้องดั่งงาม เกื้อกูลแก่ชีวิตและสังคม สอดคล้องกับความ เป็นจริง เรียกสั้นๆ ว่า **สัมมาทิฐิ**

เมื่อรู้เข้าใจ คิดเห็นต้งาม ถูกต้องตรงตามความจริงแล้ว การคิด การพูด การกระทำ และการแสดงออกหรือปฏิบัติการต่างๆ ก็ถูกต้องต้งาม เกื้อกูล นำไปสู่การดับทุกข์ แก้ไขปัญหาได้ในทางตรงกันข้าม ถ้ารู้เข้าใจคิดเห็นผิด มีค่านิยม ทศนคติ แนวความคิดที่ผิด ที่เรียกว่า มิจฉาทิฏฐิ แล้ว การคิด การพูด การกระทำ การแสดงออก และปฏิบัติการต่างๆ ก็พลอยดำเนินไปในทางที่ผิดพลาดด้วย แทนที่จะแก้ปัญหาดับทุกข์ได้ ก็กลายเป็นก่อทุกข์ ส่งสมปัญหา ให้เพิ่มพูนร้ายแรงยิ่งขึ้น

สัมมาทิฏฐิ นั้น แยกได้เป็น ๒ ระดับ คือ

๑. ทศณะ ความคิดเห็น แนวความคิด ทฤษฎี ความเชื่อถือ ความนิยม ค่านิยม จำพวกที่เชื่อหรือยอมรับรู้การกระทำ และผลการกระทำของตน หรือสร้างความสำนึกในความรับผิดชอบต่อการกระทำของตน พูดอย่างชาวบ้านว่า เห็นชอบตามคลองธรรม เรียกสั้นๆ ว่า กัมมัสสกตาสัมมาทิฏฐิ เป็น สัมมาทิฏฐิระดับโลกีย์ เป็นขั้นจริยธรรม

๒. ทศณะ แนวความคิด ที่มองเห็นความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย ความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามสภาวะของมัน หรือตามที่มันเป็น ไม่เอนเอียงไปตามความชอบความชังของตน หรือตามที่อยากให้มันเป็นอย่าไม่ให้เป็น ความรู้ความเข้าใจสอดคล้องกับความเป็นจริงแห่งธรรมดา เรียกสั้นๆ ว่า สัจจจานุโลมิกญาณ เป็น สัมมาทิฏฐิแนวโลกุตระ เป็นขั้นสัจธรรม มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด หลงผิด ก็มี ๒ ระดับ เช่นเดียวกัน คือ ทศณะ แนวความคิด ค่านิยม ที่ปฏิเสธความรับผิดชอบ ไม่ยอมรับการกระทำของตน กับความไม่รู้ไม่เข้าใจโลกและชีวิตตามสภาวะ หลงมองสร้างภาพไปตามความอยากให้เป็น และอยากไม่ให้เป็นอย่างตนเอง

อย่างไรก็ดี กระบวนการของการศึกษาภายในตัวบุคคล จะเริ่มต้นและดำเนินไปได้ ต้องอาศัยการติดต่อเกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อม และอิทธิพลจากภายนอกเป็นแรงผลักดัน หรือเป็นปัจจัยก่อตัว ถ้าได้รับการถ่ายทอดแนะนำชักจูง เรียนรู้จากแหล่งความรู้ความคิดที่ถูกต้อง หรือรู้จักเลือก รู้จักมอง รู้จักเกี่ยวข้อง พิจารณาโลกและชีวิตในทางที่ถูกต้อง ก็จะทำให้เกิด สัมมาทิฏฐิ นำไปสู่การศึกษาที่ถูกต้อง หรือมีการศึกษา

แต่ตรงข้าม ถ้าได้รับการถ่ายทอดแนะนำชักจูง ได้รับอิทธิพลภายนอกที่ไม่ถูกต้อง หรือไม่รู้จักคิด ไม่รู้จักพิจารณา ไม่รู้เท่าทันประสบการณ์ต่างๆ ก็จะทำให้เกิด มิจฉาทิฏฐิ นำไปสู่การศึกษาที่ผิดหรือความไร้การศึกษา

โดยสรุป แหล่งที่มาเบื้องต้นของการศึกษา เรียกว่า **ปัจจัยแห่งสัมมาทิฏฐิ** มี ๒ อย่าง คือ

๑. ปัจจัยภายนอก เรียกว่า **ปรโตโฆสะ** แปลว่า เสียงจากผู้อื่น หรือเสียงบอกจากผู้อื่น ได้แก่ การรับถ่ายทอด หรืออิทธิพลจากสิ่งแวดล้อมทางสังคม เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ เพื่อนที่คบหา หนังสือ สื่อมวลชน และวัฒนธรรม ซึ่งให้ข่าวสารที่ถูกต้อง สั่งสอนอบรม แนะนำชักจูงไปในทางที่ต้งาม

๒. ปัจจัยภายใน เรียกว่า **โยนิโสมนสิการ** แปลว่า การทำในใจโดยแยบคาย หมายถึง การคิดถูกวิธี ความรู้สึกคิด หรือคิดเป็นในทำนองเดียวกัน แหล่งที่มาของการศึกษาที่ผิด หรือความไร้การศึกษา ที่เรียกว่า ปัจจัยแห่งมิจฉาทิฎฐิ ก็มี ๒ อย่างเหมือนกัน คือ ปรโตโฆสะ เสียงบอกจากภายนอกที่ไม่ดีงาม ไม่ถูกต้อง และ อโยนิโสมนสิการ การทำในใจไม่แยบคาย การไม่รู้จักคิด คิดไม่เป็น หรือการขาดโยนิโสมนสิการนั่นเอง

ข) กระบวนการของการศึกษา

ได้กล่าวแล้วว่า แกนนำแห่งกระบวนการของการศึกษา ได้แก่ **สัมมาทิฎฐิ** เมื่อมีสัมมาทิฎฐิ เป็นแกนนำและเป็นฐานแล้ว กระบวนการแห่งการศึกษาภายในตัวบุคคลก็ดำเนินไปได้

กระบวนการนี้แบ่งเป็น ๓ ขั้นตอนใหญ่ๆ เรียกว่า **ไตรสิกขา** (สิกขา หรือหลักการศึกษา ๓ ประการ) คือ

๑. การฝึกฝนพัฒนาในด้านความประพฤติ ระเบียบวินัย ความสุจริตทางกาย วาจา และ อาริยะ เรียกว่า **อิติสัสสิกขา** (เรียกง่ายๆ ว่า **ศีล**)

๒. การฝึกฝนพัฒนาทางจิตใจ การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพ สมรรถภาพ และ สุขภาพจิต เรียกว่า **อิติจิตตสิกขา** (เรียกง่ายๆ ว่า **สมาธิ**)

๓. การฝึกฝนพัฒนาทางปัญญา ให้เกิดความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้ความเป็นไปตามเหตุปัจจัย ที่ทำให้แก้ไขปัญหาไปตามแนวทางเหตุผล รู้เท่าทันโลกและชีวิต จนสามารถทำจิตใจให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากความยึดติดถ้อยมั่นในสิ่งต่างๆ ดับกิเลส ดับทุกข์ได้ เป็นอยู่ด้วยจิตใจ อิศระผ่องใสเบิกบาน เรียกว่า **อิติปัญญา สิกขา** (เรียกง่ายๆ ว่า **ปัญญา**)

หลักการศึกษา ๓ ประการนี้ จัดวางขึ้นไว้โดยอาศัยหลักปฏิบัติที่เรียกว่า วิธีแก้ปัญหาของ อารยชนเป็นพื้นฐาน วิธีแก้ปัญหามาแบบอารยชนนี้ เรียกตามคำบาลีว่า **อริยมรรค** แปลว่า ทางดำเนินสู่ความดับทุกข์ ที่ทำให้เป็นอริยชน หรือวิธีดำเนินชีวิตที่ประเสริฐ

อริยมรรค นี้ มีองค์ประกอบที่เป็นเนื้อหา หรือรายละเอียดของการปฏิบัติ ๘ ประการ คือ

๑. ทักษะ ความคิดเห็น แนวคิด ความเชื่อถือ ทักษะคติ ค่านิยมต่างๆ ที่ตั้งงามถูกต้อง มองสิ่งทั้งหลายตามเหตุปัจจัย สอดคล้องกับความเป็นจริง หรือตรงตามสภาวะ เรียกว่า **สัมมาทิฎฐิ** (เห็นชอบ)

๒. ความคิด ความดำริตริตตรง หรือคิดการต่างๆ ที่ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ไม่เศร้าหมองขุ่นมัว เป็นไปในทางสร้างสรรค์ประโยชน์สุข เช่น คิดในทางเสียสละ หวังดี มีไมตรี ช่วยเหลือเกื้อกูล และความคิดที่บริสุทธิ์ อิงสัจจะ อิงธรรม ไม่เอนเอียงด้วยความเห็นแก่ตัว ความคิดจะได้จะเอา หรือความเคียดแค้นชิงชัง มุ่งร้ายคิดทำลาย เรียกว่า **สัมมาสังกัปปะ** (ดำริชอบ)

๓. การพูด หรือการแสดงออกทางวาจาที่สุจริต ไม่ทำร้ายผู้อื่น ตรงความจริง ไม่โกหก หลอกลวง ไม่ส่อเสียด ไม่ให้ร้ายป้ายสี ไม่หยาบคาย ไม่เหลวไหล ไม่เพ้อเจ้อเลื่อนลอย แต่สุภาพ นุ่ม

นวล ชวนให้เกิดมิตรสามัคคีกัน ถ้อยคำที่มีเหตุผล เป็นไปในทางสร้างสรรค์ ก่อประโยชน์ เรียกว่า สัมมาวาจา (วาจาชอบ)

๔. การกระทำที่ดั่งามสุจริต เป็นไปในทางสร้างสรรค์ ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ไม่เบียดเบียน ไม่ทำร้ายกันสร้างความสัมพันธ์ที่ดั่งาม ทำให้อยู่ร่วมกันด้วยดี ทำให้สังคมสงบสุข คือ การกระทำหรือทำการต่างๆ ที่ไม่เกี่ยวข้อง หรือไม่เป็นไปเพื่อการทำลายชีวิตร่างกาย การทำลายทรัพย์สินของผู้อื่น การล่วงละเมิดสิทธิในคุ้มครองหรือของรักของหวงแหนของผู้อื่น เรียกว่า สัมมากรรมันตะ (กระทำชอบ)

๕. การประกอบอาชีพที่สุจริต ไม่ก่อความเดือดร้อนเสียหายแก่ผู้อื่น เรียกว่า สัมมาอาชีวะ (อาชีพชอบ)

๖. การเพียรพยายามในทางที่ดั่งามชอบธรรม คือ เพียรหลีกเลี่ยงป้องกันสิ่งชั่วร้ายอกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้นเพียรละเลิก กำจัดสิ่งชั่วร้ายอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรสร้างสรรค์สิ่งดั่งาม หรือกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นเพียรส่งเสริมพัฒนาสิ่งดั่งาม หรือกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ให้เพิ่มพูนเจริญงอกงามยิ่งขึ้นไปจนเพียบพร้อมไพบูรณ์เรียกว่า สัมมาวายามะ (พยายามชอบ)

๗. การมีสติกำกับตัว คุมใจไว้ให้อยู่กับสิ่งที่เกี่ยวข้องต้องทำในเวลานั้นๆ ใจอยู่กับกิจ จิตอยู่กับงานระลึกได้ถึงสิ่งที่ดั่งาม สิ่งที่เกี่ยวข้องเป็นประโยชน์ หรือธรรมที่ต้องใช้ในเรื่งนั้นๆ เวลานั้นๆ ไม่หลงไหลเลื่อนลอยไม่ละเลยหรือปล่อยตัวเผอเรอ โดยเฉพาะสติที่กำกับทันต่อพฤติกรรมของร่างกาย ความรู้สึก สภาพจิตใจ และความนึกคิดของตน ไม่ปล่อยให้อารมณ์ที่เฝ้ายวนหรือยั่ว มาฉุดกระชากให้หลุดหลงเลื่อนลอยไปเสีย เรียกว่า สัมมาสติ (ระลึกชอบ)

๘. ความมีจิตตั้งมั่น จิตใจดำเนินอยู่ในกิจในงาน หรือในสิ่งที่กำหนด (อารมณ์) ได้สม่ำเสมอ แน่วแน่เป็นหนึ่งเดียว สงบ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวกหวั่นไหว บริสุทธิ์ ผ่องใส ไม่ขุ่นมัว นุ่มนวล ผ่อนคลาย ไม่เครียด ไม่กระด้างเข้มแข็ง เองาน ไม่หดหู่ท้อแท้ พร้อมทั้งจะใช้งานทางปัญญาอย่างได้ผลดี เรียกว่า สัมมาสมาธิ (จิตมั่นชอบ)

หลักการศึกษ ๓ ประการ คือ ไตรสิกขา ก็จัดวางขึ้นโดยมุ่งให้เกิดผลเกิดขึ้นตามหลักปฏิบัติ แห่งอริยมรรค(มรรควิธีแก้ปัญา หรือมรรคาแห่งความดับทุกข์) คือ เป็นการฝึกฝนอบรมในองค์ทั้ง ๘ แห่งมรรคนั้น เกิดมีและเจริญงอกงาม ใช้ประโยชน์ได้บริบูรณ์ยิ่งขึ้น แก้ไขปัญหาดับทุกข์ได้ดี ยิ่งขึ้นตามลำดับ จนถึงที่สุด กล่าวคือ

๑. อธิศีลสิกขา คือ การศึกษาด้านหรือขั้นตอนที่ฝึกปรือให้เกิดมีสัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ และสัมมาอาชีวะ เจริญงอกงามขึ้น จนบุคคลมีความพร้อมทางความประพฤติ วินัย และความสัมพันธ์ทางสังคม ถึงมาตรฐานของอารยชน เป็นพื้นฐานแก่การสร้างเสริมคุณภาพจิตได้ดี

๒. อธิจิตสิกขา คือ การศึกษาด้านหรือขั้นตอนที่ฝึกปรือให้เกิดมีสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เจริญองกามขึ้น จนบุคคลมีความพร้อมทางคุณธรรม มีคุณภาพจิต สมรรถภาพจิต และสุขภาพจิตพัฒนาถึงมาตรฐานของอารยชน เป็นพื้นฐานแห่งการพัฒนาปัญญาได้ดี

๓. อธิปัญญาสิกขา คือ การศึกษาด้านหรือขั้นตอนที่ฝึกปรือให้เกิดมีสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะเจริญองกามขึ้น จนบุคคลมีความพร้อมทางปัญญาถึงมาตรฐานของอารยชน สามารถดำรงชีวิตอยู่ด้วยปัญญา มีจิตใจผ่องใส เบิกบาน ไร้ทุกข์ หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่นต่างๆ เป็นอิสระเสรีด้วยปัญญาอย่างแท้จริงแต่ตั้งได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า สัมมาทิฐิ ที่เป็นแกนนำแห่งกระบวนการของการศึกษานั้น จะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัย**ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ๒** ประการ

ดังนั้น ในการดำเนินงานที่เกี่ยวกับการศึกษา จุดสนใจที่ควรเน้นเป็นพิเศษ คือ เรื่องปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิที่เป็นจุดเริ่มต้น เป็นแหล่ง เป็นที่มาของการศึกษา คำที่พูดกันว่า “ให้การศึกษา” ก็อยู่ที่ปัจจัย ๒ ประการนี้เองส่วนกระบวนการของการศึกษา ที่เรียกว่า ศิล สมาธิ ปัญญา นั้น เพียงแต่รู้เข้าใจไว้ เพื่อจัดสภาพแวดล้อมให้เกื้อกูล และคอยเสริมคุ่มกระต้นเร้าให้เนื้อหาของการศึกษาหันเบนดำเนินไปตามกระบวนการนั้น

เมื่อทำความเข้าใจอย่างนี้แล้ว ก็จะมีมองเห็นรูปร่างของกระบวนการแห่งการศึกษา ซึ่งเขียนให้ดูได้ดังนี้

หรือแหล่งที่มาของของการศึกษา
จุดเริ่มต้น

กระบวนการของการศึกษา

๑. **ปรโตโฆสะที่ดี**
(เสียงจากผู้อื่นอิทธิพลจาก
ภายนอก)

๒. **โยนิโสมนสิการ**
(รู้จักคิด คิดถูกวิธี ปัจจัย
ภายใน)

๑. **อธิศีลสิกขา**
ความประพฤติ วินัย สุจริต
กายวาจา และอาชีวะ

๒. **อธิจิตสิกขา**
(คุณธรรม คุณภาพ สุขภาพ
และสมรรถภาพของจิต)

๓. **อธิปัญญาสิกขา**
(ความเชื่อ ค่านิยม ความรู้
ความคิดถูกต้องดีงาม
ตรงตามจริง)

ค) ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับจุดเริ่มต้นของการศึกษา

เมื่อได้ทำความเข้าใจคร่าวๆ เกี่ยวกับกระบวนการของการศึกษา พอเห็นตำแหน่งแห่งที่หรือฐานะของความคิดในกระบวนการแห่งการศึกษานั้นแล้ว ก็จะได้กล่าวถึงเรื่องความคิดโดยเฉพาะต่อไป

อย่างไรก็ดี โดยที่ความคิดเป็นอย่างหนึ่งในบรรดาจุดเริ่ม หรือแหล่ง ที่มา ๒ ประการ ของการศึกษา เมื่อจะพูดถึงความคิดที่เป็นจุดเริ่มอย่างหนึ่ง ก็ควรรู้จักจุดเริ่มอื่นอีกอย่างหนึ่งนั้นด้วย เพื่อจะได้ขอบเขตความเข้าใจที่กว้าง ขวางชัดเจนยิ่งขึ้น

ก่อนอื่น พึงพิจารณาพุทธพจน์ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฏฐิ มี ๒ ประการดังนี้ คือ ปรโตโฆสะ และโยนิโสมนสิการ”^๑

“โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายนอก เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายนอกอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย”

“โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายใน เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”^๒

ปัจจัยแห่งสัมมาทิฏฐิ นั้น ได้แสดงความหมายในที่นี้ว่า เป็นจุดเริ่ม หรือแหล่งที่มาของการศึกษา หรืออาจจะเรียกว่า **บุพภาคของการศึกษา** เพราะเป็นบ่อเกิดของสัมมาทิฏฐิ ซึ่งเป็นแกนนำ เป็นต้นทาง และเป็นตัวยืนของกระบวนการแห่งการศึกษาทั้งหมด ที่ตรัสว่ามี ๒ อย่าง คือ

๑. ปรโตโฆสะ แปลว่า เสียงจากอื่น หรือการกระตุ้นชักจูงจากภายนอก ได้แก่ การสั่งสอน แนะนำ การถ่ายทอด การโฆษณา คำบอกเล่า ข่าวสาร คำชี้แจงอธิบายจากผู้อื่น ตลอดจนการเรียนรู้ เลียนแบบ จากแหล่งต่างๆ ภายนอก หรืออิทธิพลจากภายนอก

แหล่งสำคัญของการเรียนรู้ประเภทนี้ เช่น พ่อแม่ ครู อาจารย์ เพื่อน คนแวดล้อมใกล้ชิด ผู้ร่วมงานผู้บังคับบัญชา และผู้ใต้บังคับบัญชา บุคคลมีชื่อเสียง คนโด่งดัง คนผู้ได้รับความนิยมในด้านต่างๆ หนังสือสื่อมวลชนทั้งหลาย สถาบันทางศาสนาและวัฒนธรรม เป็นต้น ในที่นี้หมายถึงเฉพาะที่แนะนำในทางถูกต้องดีงามให้ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง โดยเฉพาะที่สามารถช่วยนำไปสู่ปัจจัยที่ ๒ ได้

ปัจจัยข้อนี้ จัดเป็นองค์ประกอบฝ่ายภายนอก หรืออาจเรียกว่า ปัจจัยทางสังคม

บุคคลผู้มีคุณสมบัติเหมาะสม สามารถทำหน้าที่ปรโตโฆสะที่ดี มีคุณภาพสูง มีคำเรียกเฉพาะว่า

^๑ อภ.ทศ.๒๐/๓๗๑/๑๑๐ (ปรโตโฆสะ ในที่นี้ หมายถึง ปรโตโฆสะฝ่ายดี)

^๒ อภ.เอก.๒๐/๑๐๘, ๑๑๒/๒๒

กัลยาณมิตร ตามปกติ กัลยาณมิตรจะทำหน้าที่เป็นผลดี ประสบความสำเร็จแห่งปรโตโฆสะได้ ต้องสามารถสร้างศรัทธาให้เกิดขึ้นแก่ผู้เล่าเรียน หรือผู้รับการฝึกสอนอบรม จึงเรียกวินิธีเรียนรู้นี้ว่า วิธีการแห่งศรัทธาถ้าผู้มีหน้าที่ให้ปรโตโฆสะ เช่น ครู อาจารย์ พ่อแม่ ไม่สามารถทำให้เกิดศรัทธาได้ และผู้เล่าเรียน เช่น เด็กๆ เกิดมีศรัทธาต่อแหล่งความรู้ความคิดอื่นมากกว่า เช่น ดาราในสื่อมวลชน เป็นต้น และถ้าแหล่งเหล่านั้นให้ปรโตโฆสะที่ชั่วร้ายผิดพลาด อันตรายย่อมเกิดขึ้นในกระบวนการแห่งการศึกษา อาจเกิดการศึกษาคบผิด หรือความไร้การศึกษา

๒. โยนิโสมนสิการ แปลว่า การทำในใจโดยแยกคาย หรือคิดถูกวิธี แปลงง่ายๆ ว่า ความรู้ จักคิด หรือคิดเป็น หมายถึง การคิดอย่างมีระเบียบ หรือคิดตามแนวทางของปัญญา คือ การรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะ เช่น ตามที่สิ่งนั้นๆ มันเป็นของมัน โดยวิธีคิดหาเหตุปัจจัย สืบค้นถึงต้นเค้า สืบสาวให้ตลอดสายแยกแยะสิ่งนั้นๆ เรื่องนั้นๆ ออกให้เห็นตามสภาวะ และตามความสัมพันธ์สืบทอดแห่งเหตุปัจจัย โดยไม่เอาความรู้ลึกลับด้วยต้นหาอุปทานของตนเองเข้าจับ หรือเคลือบคลุม ทำให้เกิดความตึงาม และแก้ปัญหาได้

ข้อนี้เป็นองค์ประกอบฝ่ายภายใน หรือ ปัจจัยภายในตัวบุคคล และอาจเรียกตามองค์ธรรมที่ใช้งานว่าวิธีการแห่งปัญญาบรรดาปัจจัย ๒ อย่างนี้ ปัจจัยข้อที่ ๒ คือ **โยนิโสมนสิการ** เป็นแกนกลาง หรือส่วนที่ขาดไม่ได้การศึกษาจะสำเร็จผลแท้จริง บรรลุจุดมุ่งหมายได้ ก็เพราะปัจจัยข้อที่ ๒ นี้ ปัจจัยข้อที่ ๒ อาจให้เกิดการศึกษาได้โดยไม่มีข้อที่ ๑ แต่ปัจจัยข้อที่ ๑ จะต้องนำไปสู่ปัจจัยข้อที่ ๒ ด้วย จึงจะสัมฤทธิ์ผลของการศึกษาที่แท้ การค้นพบต่างๆ ความคิดริเริ่ม ความก้าวหน้าที่ทางปัญญาที่สำคัญๆ และการตรัสรู้สัจธรรม ก็สำเร็จด้วยโยนิโสมนสิการ

อย่างไรก็ตาม แม้ความจริงจะเป็นเช่นนี้ ก็ไม่พึงดูแคลนความสำเร็จของปัจจัยข้อแรก คือ **ปรโตโฆสะ** เพราะตามปกติ คนที่จะไม่ต้องอาศัยปรโตโฆสะเลย ใช้แต่โยนิโสมนสิการอย่างเดียว ก็มีแต่อัจฉริยบุคคลยอด เยี่ยม เช่น พระพุทธเจ้า เป็นต้น ซึ่งมีน้อยท่านอย่างยิ่ง ส่วนคนทั่วไปที่เป็นส่วนใหญ่ หรือคนแทบทั้งหมดในโลกต้องอาศัยปรโตโฆสะเป็นที่ชักนำชี้ช่องทางให้

กิจกรรมทางการศึกษาที่จัดกันอยู่ ทั้งในอดีตและปัจจุบัน ซึ่งดำเนินการกันเป็นระบบ เป็นงานเป็นการการถ่ายทอดความรู้และศิลปะวิทยาการต่างๆ ที่เป็นเรื่องของสุตะ ก็ล้วนเป็นเรื่องของปรโตโฆสะทั้งสิ้น การสร้างปรโตโฆสะที่ดีงามโดยกัลยาณมิตร จึงเป็นเรื่องที่ควรได้รับความเอาใจใส่ตั้งใจจัดเป็นอย่างยิ่ง

จุดที่พึงยำเกี่ยวกับโยนิโสมนสิการ ก็คือ เมื่อดำเนินกิจการในทางการศึกษา อำนวยปรโตโฆสะที่ดีอยู่นั้นกัลยาณมิตรพึงระลึกอยู่เสมอว่า ปรโตโฆสะที่จัดสรรอำนวยให้ นั้น จะต้องเป็นเครื่องปลุกเร้าโยนิโสมนสิการ ให้เกิดขึ้นแก่ผู้เล่าเรียนรับการศึกษา

เมื่อทำความเข้าใจเบื้องต้นกันอย่างนี้แล้ว ก็หันมาพูดจำกัดเฉพาะเรื่องความคิดต่อไป

ง) ความคิดที่ไม่เป็นการศึกษา และความคิดที่เป็นการศึกษา

การคิดฟุ้งต่อจากกระบวนการรับรู้ กระบวนการรับรู้ นั้น เริ่มต้นด้วยการที่อายตนะประสพกับ อารมณ์^๓ และเกิดวิญญาณ คือ ความรู้ต่ออารมณ์นั้น เช่น เห็น ได้ยิน ตลอดถึงรู้ต่อเรื่องในใจ เมื่อ เกิดความเป็นไปอย่างนี้ แล้ว ก็เรียกว่ามีการรับรู้ หรือภาษาบาลี เรียกว่า ผัสสะ

เมื่อมีการรับรู้ ก็จะมีความรู้สึกต่ออารมณ์นั้น เช่น สุข สบาย ทุกข์ ไม่สบาย หรือเฉยๆ เรียกว่า เวทนาพร้อมกันนั้น ก็จะมีการหมายรู้อารมณ์ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ซื่อนั้นซื่อนี้ เรียกว่า สัญญา จากนั้นจึงเกิดความคิด ความดำริตรึกต่างๆ เรียกว่า วิตักกะ

กระบวนการรับรู้เป็นไปอย่างนี้เหมือนกัน ไม่ว่าจะเป็นการประสพอารมณ์ โดยได้รับ ประสพการณ์ภายนอก หรือการนึกถึงยกเอาเรื่องราวต่างๆ ขึ้นมาพิจารณาในใจ

เขียนให้ดูง่ายๆ โดยยกความรู้ทางตาเป็นตัวอย่าง

ตา + รูป + เห็น การรับรู้ → รู้สึกสุขทุกข์ → จำได้หมายรู้ → คิด
(อายตนะ) (อารมณ์) (จักขุวิญญาณ) (ผัสสะ) (เวทนา) (สัญญา) (วิตักกะ)

ขั้นตอนของการคิด (วิตักกะ) มีความสำคัญอย่างยิ่งในการกำหนดบุคลิกลักษณะ และวิถีชีวิต ของบุคคลตลอดจนถึงสังคม จึงมีบทบาทสำคัญยิ่งในการศึกษา แต่ความคิดนั้นจะเป็นอย่างไร ย่อม ต้องอาศัยปัจจัยที่กำหนดหรือปรุงแต่งความคิดนั้นอีกต่อหนึ่ง

ปัจจัยอย่างหนึ่งที่มีอิทธิพลอย่างมากต่อความคิด ได้แก่ ความรู้สึกสุขทุกข์ (เวทนา) ตามปกติ สำหรับคนทั่วไป เมื่อมีการรับรู้ และเกิดเวทนาแล้ว ถ้าไม่มีปัจจัยอย่างอื่นเข้ามาแปร หรือ ตัดตอน เวทนาจึงเป็นตัวกำหนดวิถีของความคิด คือ

- ถ้ารู้สึกสบาย เป็นสุข ก็ชอบใจ อยากได้ อยากเสพ อยากเอา (ตัณหาฝ่ายบวก)
- ถ้ารู้สึกไม่สบาย ปีบคั้น เป็นทุกข์ ก็ขัดใจไม่ชอบ อยากเลี่ยงพ้นหรืออยากทำลาย (ตัณหาฝ่ายลบ)

ต่อจากนั้น ความคิดปรุงแต่งต่างๆ ก็จะกำหนดเน้นหรือเพ่งไปที่อารมณ์ คือ สิ่งที่เป็นที่มา ของเวทนานั้นเอาสิ่งนั้นเป็นที่จับของความคิด พร้อมด้วยความจำได้หมายรู้ว่าสิ่งนั้นสิ่งนี้ เป็นอย่าง นั้นอย่างนี้ (สัญญา) แล้วความคิดปรุงแต่งก็ดำเนินไปตามวิถีทางของความชอบใจไม่ชอบใจนั้น เครื่องปรุงแต่งของความคิด ก็คือ ความโน้มเอียง ความเคยชิน กิเลส จิตนิสัยต่างๆ ที่จิตได้สั่งสมไว้ (สังขาร) และคิดอยู่ในกรอบ ในขอบเขต ในแนวทางของสังขารนั้น จากความคิด ก็อาจแสดงออกมา เป็นการทำ การพูด การแสดงบทบาทต่างๆ

^๓ อารมณ์ในที่นี้ = sense-object ไม่ใช่ emotion สมัยปัจจุบัน เรียกบางส่วนของอารมณ์ว่าสิ่งเร้า

ถ้าไม่ถึงขั้นแสดงออกภายนอก อย่างน้อยก็มีผลกระทบต่างๆ อยู่ภายในจิตใจ เป็นผลในทางผูกมัดจำกัดตัว ทำให้จิตคับแคบบ้าง เกิดความกระทบกระทั่ง วุ่นวาย เร่าร้อน ชุ่นมัว เศร้าหมอง บีบคั้นใจบ้าง หรือถ้าเป็นการพิจารณาเรื่องราว คิดการต่างๆ ก็ทำให้เอนเอียง ไม่มองเห็นตามเป็นจริง อาจเคลือบแฝงด้วยด้วยความอยากได้ อยากเอา หรือความคิดมุ่งทำลายแม้ในกรณีที่เกิดความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ ถ้าไม่รู้จักคิด ปลดปล่อยความคิดอยู่ได้อิทธิพลของเวทนานั้น ก็จะเกิดความคิดแบบเพ้อฝันเลื่อนลอยไร้จุดหมาย หรือไม่ก็กลายเป็นอัดอั้นตันอื้อไป ซึ่งรวมเรียกว่าเป็นสภาพที่ไม่เกื้อกูลต่อคุณภาพชีวิต (เป็นอนุศล) สร้างปัญหาและก่อให้เกิดทุกข์

กระบวนการของความคิดนี้ เขียนให้ดูง่าย แสดงเฉพาะสภาพจิต หรือองค์ธรรมที่เป็นตัวแสดงบทบาทสำคัญๆ ดังนี้

การรับรู้ → ความรู้สึกสุขทุกข์ → ความอยาก-ที่เป็นปฏิริยาบวกลบ → ปัญหา
(ผัสสะ) (เวทนา) (ตัณหา) (ทุกข์)

ในชีวิตของคนทั่วไป กระบวนการแห่งปัญหา นี้ เป็นกิจกรรมส่วนใหญ่ที่ดำเนินไปเกือบตลอดเวลา ในวันหนึ่งๆ อาจเกิดขึ้นแล้วๆ เล่าๆ นับครั้งไม่ถ้วน ชีวิตที่ไม่มีการศึกษา ย่อมถูกครอบงำและกำหนดด้วยกระบวนการแห่งความคิดอย่างนี้ ความเป็นไปของกระบวนการนี้ดำเนินไปได้ง่าย ๆ โดยไม่ต้องใช้สติปัญญา ไม่ต้องใช้ความรู้ความเข้าใจ หรือความสามารถอะไรเลย จัดเป็นธรรมดาขั้นพื้นฐานที่สุด ยิ่งได้สั่งสมความเคยชินไว้มากๆ ก็ยิ่งเป็นไปเองอย่างคล่องแคล่ว อย่างที่เรียกว่าล่อง

เพราะการที่เป็นไปอย่างปราศจากปัญญา ไม่ต้องมีสติปัญญาเข้ามาเกี่ยวข้อง และสติปัญญาไม่ได้เป็นตัวควบคุม จึงเรียกว่าเกิดอวิชชา และจึงไม่เป็นไปเพื่อการแก้ไขปัญหา แต่เป็นไปเพื่อก่อปัญหาทำให้เกิดทุกข์เรียกว่าเป็น ปัจจัยการแห่งทุกข์

ลักษณะทั่วไปของมัน คือเป็นการคิดที่สนองตัณหา ผลของมัน คือการก่อปัญหาทำให้เกิดทุกข์ จึงไม่เป็นการศึกษา สรุปลั้่นๆ จะเรียกว่า กระบวนการคิดแบบสนองตัณหา หรือการคิดแบบก่อปัญหา หรือวงจรแห่งความทุกข์ก็ได้

เมื่อมนุษย์เริ่มมีการศึกษาขึ้น ก็คือ มนุษย์เริ่มใช้สติปัญญา ไม่ปล่อยให้กระบวนการคิด หรือวงจรปัจจัยการข้างต้น ดำเนินไปเรื่อยๆ คล่องๆ แต่มนุษย์เริ่มใช้สติสัมปชัญญะ และนำองค์ประกอบอื่นๆ เข้ามาตัดตอน หรือลดทอนกระแสของกระบวนการคิดแบบนั้น ทำให้กระบวนการคิดแบบสนองตัณหาขาดตอนไปเสียบ้างแปรไปเสียบ้าง ดำเนินไปในทิศทางหรือรูปอื่นบ้าง ทำให้มนุษย์เริ่มหลุดพ้นเป็นอิสระ ไม่ตกเป็นทาส ไม่ถูกกระบวนการความคิดแบบนั้นครอบงำกำหนดเอาเต็มที่โดยสิ้นเชิง

ในเบื้องต้น ตัวแปรนั้นอาจเป็นเพียงเสียงเหวี่ยง หรือรูปสำเร็จแห่งความคิดที่ได้รับการถ่ายทอดโดยปรโตโฆสะ จากบุคคลหรือสถาบันต่างๆ และซึ่งตนยึดถือเอาไว้ด้วยศรัทธา แต่ตัวแปรจากปรโตโฆสะอย่างนั้น มีผลเพียงแค่นั้นที่ยึดเหนี่ยวดึงตัวไว้ หรือขัดขวางไว้ไม่ให้ไหลไปตามกระแสของกระบวนการคิดนั้น หรืออย่างดีก็ได้แค่ให้รูปแบบความคิดที่ตายตัวไว้ยึดถือแทน ไม่เป็นทางแห่งการคิดสืบหน้าโดยอิสระของบุคคลนั่นเอง แต่ในขั้นสูงขึ้นไป ปรโตโฆสะที่ดี อาจชักนำศรัทธาประเภทที่นำต่อไปสู่ความคิดเองได้

ขอยกตัวอย่างเปรียบเทียบ

ปรโตโฆสะที่ชักนำให้เกิดศรัทธาแบบรูปสำเร็จตายตัว ไม่เป็นสื่อ นำการคิดพิจารณาต่อไป เช่น ให้เชื่อว่าสิ่งทั้งหลายจะเป็นอย่างไร ย่อมสุดแต่เทพเจ้าบันดาล หรือเป็นเรื่องของความบังเอิญ เมื่อเชื่ออย่างนี้แล้ว ก็ได้แต่คอยรอความหวังจากเทพเจ้า หรือปล่อยตามโชคชะตา ไม่ต้องคิดค้นอะไรต่อไป

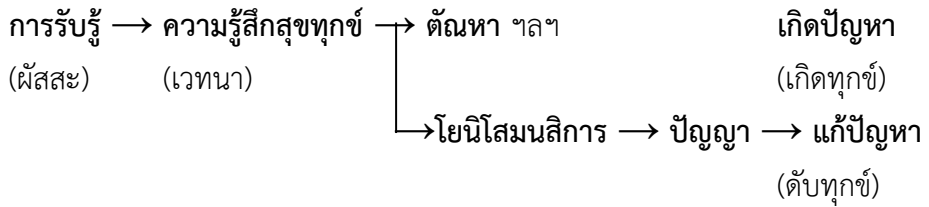
ส่วนปรโตโฆสะ ที่ชักนำศรัทธาแบบเป็นสื่อโยงให้เกิดความคิดพิจารณา เช่น ให้เชื่อว่าสิ่งทั้งหลายจะเป็นอย่างไร ย่อมแล้วแต่เหตุปัจจัย

เมื่อเชื่ออย่างนี้แล้ว เกิดเหตุการณ์อะไรขึ้น ก็ย่อมคิดค้นสืบสาวหาเหตุปัจจัย ทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจต่อๆ ไป ความคิดพิจารณาที่ศรัทธาต่อปรโตโฆสะช่วยสื่อหน้านั้น เริ่มต้นด้วยองค์ธรรมที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ปรโตโฆสะที่ดี สร้างศรัทธาชนิดที่ชักนำให้เกิดโยนิโสมนสิการ เมื่อโยนิโสมนสิการเกิดขึ้นแล้ว ก็หมายถึงว่า ได้มีจุดเริ่มของการศึกษา หรือการพัฒนาปัญญาได้เริ่มขึ้น แล้ว จากนั้นก็จะเกิดการคิดที่ใช้ปัญญา และทำให้ปัญญาเจริญงอกงามยิ่งขึ้น นำไปสู่การแก้ปัญหา เป็นทางแห่ง ความดับทุกข์ และนี่ก็คือ การศึกษา

พูดสั้นๆ ว่ากระบวนการคิดที่สนองปัญญา คือ การคิดที่แก้ปัญหา นำไปสู่ความดับทุกข์ และเป็นการศึกษา

จุดสำคัญที่โยนิโสมนสิการเข้ามาเริ่มบทบาท ก็คือการตัดตอนไม่ให้เวทนามีอิทธิพลเป็นปัจจัยก่อให้เกิดตัณหาต่อไป คือ ให้มีแต่เพียงการเสวยเวทนา แต่ไม่เกิดตัณหา เมื่อไม่เกิดตัณหา ก็ไม่มีความคิดปรุงแต่งตามอำนาจของตัณหาต่อไป

เมื่อตัดตอนกระบวนการคิดสนองตัณหาแล้ว โยนิโสมนสิการก็นำความคิดไปสู่แนวทางของการแก้ปัญหา แก้ปัญหา ดับทุกข์ และทำให้เกิดการศึกษาต่อไป อาจเขียนกระบวนการความคิดให้ดูง่าย ๆ ดังนี้



อย่างไรก็ดี สำหรับมนุษย์ปุถุชน แม้เริ่มมีการศึกษาบ้างแล้ว แต่กระบวนการความคิด ๒ อย่างนี้ยังเกิดสลับกันไปมา และกระบวนการหนึ่งอาจไปเกิดแทรกในระหว่างของอีกกระบวนการหนึ่ง เช่น กระบวนการแบบแรกอาจดำเนินไปจนถึงเกิดตัณหาแล้ว จึงเกิดโยนิโสมนสิการขึ้นมาตัดและหันเหไปใหม่ หรือกระบวนการหลังดำเนินไปถึงปัญญาแล้ว เกิดมีตัณหาขึ้นในรูปใหม่แทรกเข้ามา

โดยนัยนี้ จึงเกิดมีกรณีที่น่าเอาผลงานของปัญญาไปรับใช้ความต้องการของตัณหาได้ เป็นต้นบุคคลที่มีการศึกษาสมบูรณ์แล้ว เมื่อคิด ก็คิดอย่างมีโยนิโสมนสิการ เมื่อไม่คิด ก็มีสติครองใจอยู่กับปัจจุบัน คือ กำกับจิตอยู่กับสิ่งที่เกี่ยวข้องต้องทำ และพฤติกรรมที่กำลังดำเนินไปอยู่ของตน

อนึ่ง ที่ว่าเมื่อคิด ก็คิดอย่างมีโยนิโสมนสิการนั้น ก็หมายถึงมีสติอยู่พร้อมด้วย เพราะโยนิโสมนสิการเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงสติ และทำให้ต้องใช้ปัญญา เมื่อความคิดเดินอยู่อย่างเป็นระเบียบมีจุดหมาย จิตก็ไม่ลอยเลื่อนเซื่องซำไป ต้องกุมอยู่กับกิจที่กำลังกระทำนั้น เรียกว่า **มีสติ**

ตามนัยที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า **โยนิโสมนสิการ** เป็นการใช้ความคิดอย่างถูกวิธี ซึ่งเป็นองค์ธรรมสำคัญยิ่งในกระบวนการของการศึกษา หรือในการพัฒนาตน อยู่ที่จุดแกนกลางคือการพัฒนาปัญญา เป็นองค์ธรรมที่จำเป็นสำหรับการมีชีวิตที่ดีงาม ซึ่งแก้ปัญหาและพึ่งพาตนได้

เมื่อเทียบในกระบวนการพัฒนาปัญญา โยนิโสมนสิการอยู่ในระดับที่เหนือศรัทธา เพราะเป็นขั้นที่เริ่มใช้ความคิดของตนเองเป็นอิสระ

เมื่อพิจารณาในแง่ของระบบการศึกษาอบรม โยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบฝ่ายภายใน เกี่ยวด้วยการฝึกการใช้ความคิด ให้รู้จักคิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างมีระเบียบ รู้จักคิดวิเคราะห์ ไม่มองเห็นสิ่งต่างๆ อย่างตื้นๆ ผิวเผิน เป็นขั้นสำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์ เป็นอิสระ ทำให้ทุกคนพึ่งตนได้ ช่วยตนเองได้ และนำไปสู่ความเป็นอิสระ ไร้ทุกข์ พร้อมทั้งสันติสุขที่เป็นจุดหมายสูงสุดของพุทธธรรม

เป็นอันว่า ได้ทำความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับบุพภาคของการศึกษา ๒ ประการ คือ **ปรโตโฆสะ** ที่เป็นกัลยาณมิตร ซึ่งเป็นองค์ประกอบภายนอก และเป็นวิธีการแห่งศรัทธา กับ **โยนิโสมนสิการ** ซึ่งเป็นองค์ประกอบภายใน และเป็นวิธีการแห่งปัญญา พอมองเห็นภาพกว้างๆ ของระบบในกระบวนการของการศึกษาแล้ว

ต่อแต่นี้ จะได้บรรยายเรื่องโยนิโสมนสิการ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เพื่อให้ทราบรายละเอียดเพิ่มเติม และเกิดความเข้าใจเกี่ยวกับวิธีคิดตามหลักพุทธธรรมอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น

๘.๓ วิธีการแห่งปัญญา

โยนิโสมนสิการ ที่โบราณแปลสืบมาว่า “ทำในใจโดยแยบคาย” หรือมนสิการโดยแยบคาย หรือง่ายๆ ว่า

คิดแยบคาย เป็นการใช้ความคิดอย่างถูกวิธี หรือคิดอย่างมีวิธี ตามความหมายที่กล่าวมาแล้ว

ขอทวนความย้ำว่า เมื่อเทียบในกระบวนการพัฒนาปัญญา โยนิโสมนสิการ อยู่ในระดับเหนือศรัทธา

เพราะเป็นขั้นที่เริ่มใช้ความคิดของตนเองเป็นอิสระ ส่วนในระบบการศึกษาอบรม โยนิโสมนสิการ เป็นการฝึก

ความคิด ให้รู้จักคิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างมีระเบียบ รู้จักคิดวิเคราะห์ ไม่มองเห็นสิ่งต่างๆ อย่างตื้นๆ ผิวเผิน เป็น

ขั้นสำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์เป็นอิสระ ทำให้พึ่งตนได้ และนำไปสู่จุดหมายของพุทธธรรมอย่างแท้จริง

๘.๔ ความสำคัญของโยนิโสมนสิการ

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิตฉันใด ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของอริยอัชฎาಂಗิกมรรค แก่ภิกษุ ฉะนั้น ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มากซึ่งอริยอัชฎาಂಗิกมรรค”^๔

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงเงินแสงทอง เป็นบุพนิมิตมาก่อน ฉันทโยนิโสมนสิการก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของโพชฌงค์ ๗ แก่ภิกษุ ฉะนั้น ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มากซึ่งโพชฌงค์ ๗”^๕

“ภิกษุทั้งหลาย ร่างกายนี้ ดำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้, ไม่มีอาหาร หากดำรงอยู่ได้ไม่ ฉันทนิเวศน์ ๕ ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ดำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้, ไม่มีอาหาร หากดำรงอยู่ได้ไม่, อะไรเล่าคืออาหาร...ก็คือการกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ...”

“ภิกษุทั้งหลาย ร่างกายนี้ ดำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้, ไม่มีอาหาร หากดำรงอยู่ได้ไม่ ฉันทโพชฌงค์ ๗ ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ดำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้, ไม่มีอาหาร หากดำรงอยู่ได้ไม่, อะไรเล่าคืออาหาร...ก็คือ การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ...”^๖

^๔ ส.ม.๑๙/๑๓๖/๓๗; ๗๑

^๕ ส.ม.๑๙/๔๑๔/๑๑๓

^๖ ส.ม.๑๙/๓๕๗-๓๗๒/๙๔-๙๘ (นิเวศน์ ๕ = กามฉันท หรืออภิขมา พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา; โพชฌงค์ ๗ = สติ ธรรมวิจย วิริยะ ปิติ ปัสสทธิ สมาธิ อุเบกขา)

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะโยนิโสมนสิการ เพราะโยนิโสสัมมปัชาน (การตั้งความเพียรชอบ ถูกวิธี) เราจึงได้บรรลุอนุตรวิมุตติ จึงได้ประจักษ์แจ้งอนุตรวิมุตติ, แม้เธอทั้งหลายก็จะบรรลุอนุตรวิมุตติได้ ประจักษ์แจ้งอนุตรวิมุตติได้ เพราะโยนิโสมนสิการ เพราะโยนิโสสัมมปัชาน”^๗

“ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย (ว่าสำเร็จได้) แก่ผู้รู้ผู้เห็น มิใช่แก่ผู้ไม่รู้ มิใช่แก่ผู้ไม่เห็น; เมื่อรู้อยู่ เห็นอยู่อย่างไร จึงจะมีความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย? เมื่อรู้เห็น (วิธีทำให้เกิดและไม่ให้เกิด) โยนิโสมนสิการ และอโยนิโสมนสิการ; เมื่อมนสิการโดยไม่แยกกาย อาสวะที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอาสวะที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญเพิ่มพูน, เมื่อมนสิการโดยแยกกาย อาสวะที่ยังไม่เกิด ย่อมไม่เกิดขึ้น และอาสวะที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมถูกละได้”^๘

“ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเหล่านี้เหล่าใดก็ตาม ที่เป็นกุศล อยู่ในภาคกุศล อยู่ในฝ่ายกุศล ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด มีโยนิโสมนสิการเป็นมูลราก ประชุมลงในโยนิโสมนสิการ, โยนิโสมนสิการ เรียกว่าเป็นยอดของธรรมเหล่านั้น”^๙

“ดูกรรมหาสิ โลภะ...โทสะ...โมหะ...อโยนิโสมนสิการ...จิตที่ตั้งไว้ผิด เป็นเหตุ เป็นปัจจัย เพื่อการกระทำความชั่ว เพื่อความเป็นไปแห่งกรรมชั่ว, อโลภะ...อโทสะ...อโมหะ...โยนิโสมนสิการ...จิตที่ตั้งไว้ชอบ เป็นเหตุ เป็นปัจจัย เพื่อการกระทำกัลยาณกรรม เพื่อความเป็นไปแห่งกัลยาณกรรม”^{๑๐}

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือให้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เสื่อมไป เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมไป”^{๑๑}

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่^{๑๒} ...ที่เป็นไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสูญ ไม่อันตรายแห่งสัทธรรม”^{๑๓} เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”

“โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายใน เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”^{๑๔}

“สำหรับภิกษุผู้เสาะ ยังไม่บรรลุอรหัตผล ปราบณาความเกษมจากโยคะ อันยอดเยี่ยม เรา

^๗ วินย.๔/๓๕/๔๒; ส.ส.๑๕/๔๒๕/๑๕๓

^๘ ม.ม.๑๒/๑๑/๑๒

^๙ ส.ม.๑๙/๔๖๕/๑๒๙

^{๑๐} อัง.ทสก.๒๔/๔๗/๙๐

^{๑๑} อัง.เอก.๒๐/๖๘/๑๕

^{๑๒} อัง.เอก.๒๐/๙๒/๒๐

^{๑๓} อัง.เอก.๒๐/๑๒๔/๒๔

^{๑๔} อัง.เอก.๒๐/๑๐๘/๒๒; เทียบ ส.ม.๑๙/๕๑๘/๑๔๑

ไม่เล็งเห็นองค์ประกอบภายในอย่างอื่นแม้สักอย่าง ที่มีประโยชน์มาก เหมือนโยนิโสมนสิการเลย ภิกษุผู้ใช้โยนิโสมนสิการ ย่อมกำจัดอกุศลได้ และบำเพ็ญกุศลให้เกิดขึ้น”^{๑๕}

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น หรือให้สัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นแล้ว เจริญยิ่งขึ้น เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และสัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญยิ่งขึ้น”^{๑๖}

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น หรือให้โพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์”^{๑๗}

“เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ที่จะเป็นเหตุให้ความสงสัยที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ถูกกำจัดได้ เหมือนโยนิโสมนสิการเลย”^{๑๘}

โยนิโสมนสิการในอสุภนิมิต เป็นเหตุให้ราคะไม่เกิด และราคะที่เกิดแล้ว ก็ถูกละได้ โยนิโสมนสิการในเมตตาเจโตวิมุตติ เป็นเหตุให้โทสะไม่เกิด และโทสะที่เกิดแล้ว ก็ถูกละได้ โยนิโสมนสิการ (โดยทั่วไป) เป็นเหตุให้โมหะไม่เกิด และโมหะที่เกิดแล้ว ก็ถูกละได้^{๑๙}

เมื่อโยนิโสมนสิการ นีวรณ ๕ ย่อมไม่เกิด ที่เกิดแล้ว ก็ถูกกำจัดได้ ในขณะที่เดียวกันก็เป็นเหตุให้โพชฌงค์ ๗ เกิดขึ้น และเจริญเต็มบริบูรณ์^{๒๐}

“ธรรม ๙ อย่างที่มีอุปการะมาก ได้แก่ ธรรม ๙ อย่าง ซึ่งมีโยนิโสมนสิการเป็นมูล กล่าวคือ เมื่อโยนิโสมนสิการ ปราโมทย์ย่อมเกิด เมื่อปราโมทย์ ปีติย่อมเกิด เมื่อมีใจปีติ กายย่อมสงบผ่อนคลาย (ปัสสัทธิ) เมื่อกายสงบผ่อนคลาย ย่อมได้เสวยสุข ผู้มีสุข จิตย่อมเป็นสมาธิ ผู้มีจิตเป็นสมาธิ ย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง เมื่อรู้เห็นตามเป็นจริง ย่อมนิพพิทาเอง เมื่อนิพพิทา ก็วิราคะเพราะวิราคะ ก็วิมุตติ”^{๒๑}

^{๑๕} พุ.อิติ.๒๕/๑๙๔/๒๓๖

^{๑๖} อัง.เอก.๒๐/๑๘๖/๔๑

^{๑๗} อัง.เอก.๒๐/๗๖/๑๗

^{๑๘} อัง.เอก.๒๐/๒๑/๕

^{๑๙} อัง.ติก.๒๐/๕๐๘/๒๕๘

^{๒๐} สัม.ม.๑๙/๔๔๖-๗/๑๒๒

^{๒๑} ที.ปา.๑๑/๔๕๕/๓๒๙

๘.๕ ความหมายของโยนิโสมนสิการ

ว่าโดยรูปศัพท์ โยนิโสมนสิการ ประกอบด้วย โยนิโส กับ มนสิการ โยนิโส มาจาก โยนิ ซึ่งแปลว่าเหตุ ต้นเค้า แหล่งเกิด ปัญญา อุบาย วิธี ทาง^{๒๒} ส่วน มนสิการ แปลว่า การทำในใจ การคิด คำนึง นึกถึง ใส่ใจพิจารณา^{๒๓} เมื่อรวมเข้าเป็นโยนิโสมนสิการ ท่านแปลสัพๆ กันมาว่า การทำในใจ โดยแยกคาย การทำในใจโดยแยกคายนี มีความหมายแค่นั้นเพียงใด คัมภีร์ชั้นอรรถกถาและฎีกา ได้ไขความไว้ โดยวิธีแสดงโวพจน์ให้เห็นความหมายแยกเป็นแง่ๆ ดังต่อไปนี้

๑. **อุบายมนสิการ** แปลว่า คิดหรือพิจารณาโดยอุบาย คือคิดอย่างมีวิธี หรือคิดถูกวิธี หมายถึง คิดถูกวิธีที่จะให้เข้าถึงความจริง สอดคล้องเข้าแนวกบัสัจจะ ทำให้หยั่งรู้สภาวะลักษณะและสามัญลักษณะของสิ่งทั้งหลาย

๒. **ปถมนสิการ** แปลว่า คิดเป็นทาง หรือคิดถูกทาง คือคิดได้ต่อเนื่องเป็นลำดับ จัดลำดับได้ หรือมีลำดับ มีขั้นตอน แล่นไปเป็นแถวเป็นแนว หมายถึง ความคิดเป็นระเบียบ ตามแนวเหตุผล เป็นต้น ไม่ยุ่งเหยิงสับสน ไม่ใช่ประเดี๋ยววกเวียนติดพันเรื่องนี้ ที่นี่ เดี่ยวเตลิดออกไปเรื่องนั้น ที่โน้น หรือกระโดดไปกระโดดมา ต่อเป็นขึ้นเป็นอันไม่ได้ ทั้งนี้รวมทั้งความสามารถที่จะชักชวนนึกคิดเข้าสู่แนวทางที่ถูกต้อง

๓. **การณมนสิการ** แปลว่า คิดตามเหตุ คิดค้นเหตุ คิดตามเหตุผล หรือคิดอย่างมีเหตุผล หมายถึง

การคิดสืบค้นตามแนวความสัมพันธ์สืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัย พิจารณาสืบสาวหาสาเหตุ ให้เข้าใจถึง ต้นเค้า หรือ

แหล่งที่มา ซึ่งส่งผลต่อเนื่องมาตามลำดับ

^{๒๒} ในที่มาส่วนมากแปลว่า **อุบาย** ได้แก่ ม.อ.๓/๗๒๔; ส.อ.๑/๑๐๘; อ.อ.๑/๕๔, ๕๓๓; ๓/๑๗๗; ขุททก.อ.๒๕๖; นิท.อ.๒/๓๙; สงคณิ อ.๕๖๕; วิสุทธิ.ฎีกา ๑/๘๓; ๒/๓; ที่แปลว่า **อุบาย** และ **ปถ** ได้แก่ อ.อ.๒/๑๕๗; ๓/๑๙๗; อิติ.อ.๘๑; นิท.อ.๒/๑๙๕; วิสุทธิ.๑/๓๗; ที่แปลว่า **อุบาย ปถ** และ **การณ** คือ ที.อ.๒/๓๒๓; ที่แปลว่า **การณ** ได้แก่ ส.อ.๒/๓๙๐; ๓/๓๒๗; ๓๙๐; ที่แปลว่า **ปัญญา** มีในเนตติปกรณ์ (ฉบับไทยยังไม่พิมพ์ พังศุฉบัอักษรโรมันของอังกฤษ หรือฉบับอักษรพม่า หรือดูในคัมภีร์รุ่นหลัง คืออภิธานัปทีปิกา คาลาที่ ๑๕๓)

^{๒๓} โวพจน์ของมนสิการ คือ **อวัชชชา อาโภค สมันนาหาร ปัจจเวกขณ** (ดู ที.อ.๒/๓๒๓; ม.อ.๑/๘๘; อิติ.อ.๘๐; วิสุทธิ.๒/๖๓;๑๓๘) นอกจากนี้ ในบาลี ยังพบคำจำพวกโวพจน์ของมนสิการอีกหลายคำ เช่น **อุปปริกขา** (เช่น ส.ข.๑๗/๘๗/๕๓; ๒๔๒/๑๗๑) **ปฏิสังขา** (เช่น อ.อ.จตุกก.๒๑/๓๗/๕๑ ฯลฯ) **ปฏิสังขิกขณา** (เช่น อ.ทสก.๒๔/๙๒/๑๙๗ = โยนิโสมนสิการ ใน ส.นิ.๑๖/๑๕๔/๘๔; และ ส.ม.๑๙/๑๕๗๗/๔๘๙) **ปริวิมังสา** (เช่น ส.นิ.๑๖/๑๘๙/๙๗) คำว่า **สัมมามนสิการ** (ที.สี.๙/๒๗/๑๖; ที.ปา.๑๑/๑๓/๓๒; ที.อ.๑/๑๓๖; ๓/๙๕; ม.อ.๑/๒๗๒) ก็มีความหมายใกล้เคียงกับโยนิโสมนสิการ แต่มีที่ใช้บ่อย ไม่ถือเป็นศัพท์เฉพาะ.

๔. **อุปาทกมนสิการ** แปลว่า คิดให้เกิดผล คือใช้ความคิดให้เกิดผลที่พึงประสงค์ เล็งถึงการคิดอย่างมีเป้าหมาย ท่านหมายถึง การคิดการพิจารณาที่ทำให้เกิดกุศลธรรม เช่น ปลุกเร้าให้เกิดความเพียร การรู้จักคิดในทางที่ทำให้หายหวาดกลัว ให้หายโศร การพิจารณาที่ทำให้มีสติ หรือทำให้จิตใจเข้มแข็งมั่นคง เป็นต้น^{๒๔}

ข้อความทั้ง ๔ ข้อนี้ เป็นเพียงการแสดงลักษณะด้านต่างๆ ของความคิดที่เรียกว่าโยนิโสมนสิการ โยนิโสมนสิการที่เกิดขึ้นครั้งหนึ่งๆ อาจมีลักษณะครบที่เดียวทั้ง ๔ ข้อ หรือเกือบครบทั้งหมดนั้น หากจะเขียนลักษณะทั้ง ๔ ข้อนั้นสั้นๆ คงได้ความว่า **คิดถูกวิธี คิดมีระเบียบ คิดมีเหตุผล คิดเร้ากุศล**

แต่ถ้าจะสรุปเป็นคำจำกัดความ ก็เห็นได้ว่าทำยากสักหน่อย มักจับเอาไปได้แต่บางแง่บางด้าน ไม่ครอบคลุมทั้งหมด หรือไม่ก็ต้องเขียนบรรยายยืดยาว เหมือนอย่างที่ยืนยันไว้ในตอนเริ่มต้นของบทนี้

อย่างไรก็ตาม มีลักษณะเด่นบางอย่างของความคิดแบบนี้ ที่อาจถือเป็นตัวแทนของลักษณะอื่นๆ ได้ดังที่ได้เคยเปลี่ยนโดยนัยไว้ว่า ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด การคิดเป็น การคิดตรงตามสภาวะ และเหตุปัจจัยการคิดสืบค้นถึงต้นเค้า เป็นต้น หรือถ้าเข้าใจความหมายดีแล้ว จะถือตามคำแปลสั้นๆ กันมาว่า “การทำในใจโดยแยบคาย” ก็ได้^{๒๕}

ได้กล่าวแล้วในตอนก่อนๆ ถึงความสัมพันธ์ระหว่างโยนิโสมนสิการที่เป็นองค์ประกอบภายในนี้ กับปรโตโฆสะตังฆา หรือกัลยาณมิตร ที่เป็นองค์ประกอบภายนอก ในตอนนี้ พึงสังเกตให้ละเอียดลงไปอีกว่า ถ้าบุคคลคิดเองไม่เป็น คือไม่รู้จักใช้โยนิโสมนสิการ กัลยาณมิตรจึงอาศัยศรัทธาเข้ามาช่วยเหลือ

จะเห็นได้ว่า สำหรับลักษณะ ๓ ด้านแรกของโยนิโสมนสิการ กัลยาณมิตรช่วยได้เพียงชี้แนะ ส่องนำให้ เห็นช่อง แต่ตัวบุคคลผู้นั้นจะต้องคิดพิจารณาเข้าใจด้วยตนเอง เมื่อถึงขั้นเข้าใจจริง

^{๒๔} ไขความเป็น **อุปายมนสิการ ปถมนสิการ อุปาทกมนสิการ** ที่ ส.อ.๓/๒๕๒; เป็น**อุปายมนสิการ** และ**ปถมนสิการ** ที่ ที.อ.๒/๗๐,๓๒๓, ๕๐๐ = วิภจก.อ.๓๕๓ = ม.อ.๑/๓๘๗, ๘๘; อิติ.อ.๘๐; ส.อ.๒/๒๗; เป็น**อุปายมนสิการ** ที่ ม.อ.๒/๔๖๗; ส.อ.๑/๒๐๐; ๓/๒๑๕; อ.อ.๑/๔๘, ๕๑๘; วินย.ฎีกา ๔/๑๐๐; เป็น**อุปาทกมนสิการ** ที่ ม.อ.๑/๔๐๕; เป็น**การณมนสิการ** ในฎีกาแห่งที่พนิกาย (ขยายความปถมนสิการนั่นเอง; ฉบับไทยยังไม่พิมพ์ พึงดูฉบับอักษรโรมัน หรืออักษรพม่า) คำอธิบายทั่วไปที่หน้าฟัง ดู วิสุทธิ.๑/๑๖๗; วินย.ฎีกา ๒/๓๕๐, วิสุทธิ.ฎีกา ๑/๒๒๖; อาจดูประกอบที่ปัญญา ๑/๔๓๒; ๒/๑๑๕, ๒๖๗; คำอธิบายข้างบน แสดงตามอัตโนมัติด้วย.

^{๒๕} แม้ในภาษาอังกฤษ ก็มีผู้คิดแปลไปต่างๆ คำแปลบางคำ อาจช่วยประกอบความเข้าใจได้ จึงนำลงไว้ให้พิจารณา (เริ่มจากความหมายโดยพยัญชนะ): proper mind-work; proper attention; systematic attention; reasoned attention; attentive consideration; reasoned consideration; considered attention; careful consideration; careful

ศรัทธาจะทำให้ไม่ได้^{๒๖} ดังนั้น ขอบเขตของศรัทธาจึงจำกัดมากสำหรับการช่วยโยนิโสมนสิการในลักษณะ ๓ ด้านนี้

แต่สำหรับลักษณะที่ ๔ ศรัทธาแสดงบทบาทได้แรงกล้า เช่น คนบางคนเป็นคนอ่อนแอ มักหดหู่ท้อถอย หรือชอบคิดเรื่องเหลวไหล เรื่องเสียหายต่างๆ ถ้ากัลยาณมิตรสร้างศรัทธาได้สำเร็จ ก็จะช่วยคนเช่นนี้ได้มาก อาจพูดเศร้าใจ ปลูกใจ ให้กำลังใจ และชักจูงด้วยวิธีต่างๆ อย่างได้ผล

ในทางกลับกัน คนบางคนมีโยนิโสมนสิการเป็นปกติ รู้จักคิดด้วยตนเอง เมื่อมีเหตุให้หดหู่ท้อถอย หรือเศร้าเสียใจ เขาก็คิดแก้ไข ปลูกใจของเขาเองได้สำเร็จเป็นอย่างดี

ส่วนในด้านตรงข้าม ถ้าได้ปาปมิตร หรือมีโยนิโสมนสิการ แม้แต่อยู่ในสถานการณ์ที่ดั่งาม ประสบสิ่งดั่งาม ก็ยังคิดให้เป็นไปในทางร้าย และก่อให้เกิดกรรมร้ายได้ เช่น คนร้ายเห็นที่ร่มรื่นสดเป็นที่เหมาะแก่การกระทำชั่ว หรือเตรียมกระทำอาชญากรรม คนบางคนขี้ระแวง เห็นคนอื่นยิ้ม ก็คอยจะคิดว่าเขาเยาะเย้ยดูหมิ่น

ถ้าปล่อยให้กระแสความคิดเดินไปเช่นนั้นอยู่บ่อยๆ โยนิโสมนสิการก็จะกลายเป็นอาหารหล่อเลี้ยงอกุศลธรรมชนิดนั้นๆ ให้กล้าแข็งยิ่งขึ้น เช่น คนที่คอยสังสมความคิดมองแง่ร้าย คอยเห็นคนอื่นเป็นศัตรู คนที่เสพคุ้นกับความหวาดระแวงว่าคนอื่นจะคิดร้ายจนสะดุ้งผวากลายเป็นโรคประสาท^{๒๗}

วัตถุแห่งความคิดอย่างเดียวกัน แต่ใช้โยนิโสมนสิการ กับโยนิโสมนสิการ ย่อมให้ผลต่อชีวิตจิตใจและพฤติกรรมไปคนละอย่าง เช่น คนหนึ่งคำนึงถึงความตายด้วยโยนิโสมนสิการ ก็เกิดความหวาดหวั่น หดหู่ท้อถอย ไม่อยากทำอะไรๆ หรือฟุ้งซ่าน คิดวุ่นวาย อีกคนหนึ่ง คำนึงถึงความตายด้วยโยนิโสมนสิการ กลับทำให้เกิดความสำนึกในการที่จะละเว้นความชั่ว ใจสงบ เกิดความไม่ประมาท กระตือรือร้น เร่งทำสิ่งดีงาม^{๒๘}

ในด้านการหยั่งรู้สภาวะธรรม โยนิโสมนสิการไม่ใช่ตัวปัญญาเอง แต่เป็นปัจจัยให้เกิดปัญญา คือให้เกิดสัมมาทิฐิ

คัมภีร์มีลิตนปัญหาแสดงความแตกต่าง ระหว่างโยนิโสมนสิการ กับปัญญา ว่า

- ประการแรก สัตว์ดิรัจฉานทั้งหลาย เช่น แพะ แกะ วัว ควาย อูฐ ลา มีมนสิการ (มนสิการ แต่ไม่เป็นโยนิโส) แต่ไม่มีปัญญา

^{๒๖} นี่คือความหมายชั้นลึกของ “อตตา หิ อตตโน นาโถ” หรือ ตนเป็นที่พึ่งของตน

^{๒๗} เรียกว่า โยนิโสมนสิการพหุล เป็นอาหารของนิรวณ ในทางตรงข้าม โยนิโสมนสิการพหุล ก็เป็นอาหารหล่อเลี้ยงโพฆณงค์ (ที่มาเคยอ้างแล้ว คือ ส.ม.๑๙/๓๕๗-๓๗๒/๙๔-๙๘ และที่อื่นๆ หลายแห่ง)

^{๒๘} ดู วิสุทธิ.๒/๒; วิสุทธิ.ฎีกา ๒/๓

- ประการที่สอง มนสิการมีลักษณะค้ำนึ่งพิจารณา ส่วนปัญญามีลักษณะตัดขาด มนสิการรวบรวมความคิดมาเสนอ ทำให้ปัญญาทำงานกำจัดกิเลสได้ เหมือนมือซ้ายรวบจับเอารวงข้าวไว้ ให้มือขวาที่ถือเคียวเกี่ยวตัดได้สำเร็จ^{๒๙}

ถ้ามองในแง่นี้ โยนิโสมนสิการ ก็คือ มนสิการชนิดที่ทำให้เกิดการใช้ปัญญา พร้อมกับทำให้ปัญญานั้นเจริญงอกงามยิ่งขึ้นไป^{๓๐}

คัมภีร์ปัญจสุทนี กล่าวถึง **อโยนิโสมนสิการ**ว่า เป็นมูลแห่งวิภูฏะ ทำให้ว่ายวนอยู่ในทุกข์หรือสะสมหมักหมมปัญหา และชี้แจงว่า เมื่ออโยนิโสมนสิการเจริญงอกงามขึ้น ก็พอกพูนอวิชชาและภวตัณหา

- เมื่อ อวิชชา เกิดขึ้น ก็เข้าสู่กระบวนการธรรมปฏิจจนสมุปบาท เริ่มแต่อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร เป็นต้นไป จนเกิดกองทุกข์ครบถ้วนบริบูรณ์

- แม้เมื่อ ตัณหา เกิดขึ้น ก็เข้าสู่กระบวนการธรรมปฏิจจนสมุปบาทเช่นเดียวกัน เริ่มแต่ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทานส่งต่อตามลำดับ นำไปสู่ความเกิดพร้อมแห่งกองทุกข์

ส่วน **โยนิโสมนสิการ** เป็นมูลแห่งวิภูฏะ ทำให้พ้นจากวังวนแห่งทุกข์ ถึงภาวะไร้ปัญหา หรือแก้ปัญหาได้ เพราะเมื่อโยนิโสมนสิการเกิดขึ้น ก็นำไปสู่การปฏิบัติตามมรรคมองค์ ๘ ซึ่งมีสัมมาทิฐิเป็นหัวหน้าสัมมาทิฐิก็คือวิชชานั้นเอง เมื่อวิชาเกิดขึ้น อวิชชาก็ดับไป เมื่อวิชาดับ กระบวนการนิโรธวารแห่งปฏิจจนสมุปบาท ก็ดำเนินไป นำสู่ความดับทุกข์^{๓๑} เขียนให้ดูง่ายดังนี้

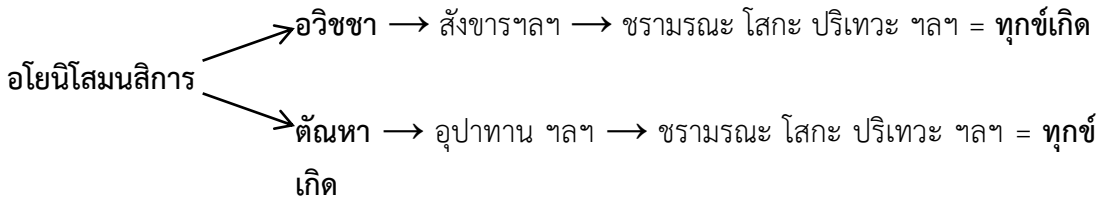
^{๒๙} มลินท.๔๗

^{๓๐} ตัวอย่างการใช้คำว่า โยนิโส และอโยนิโสมนสิการ บางที่จะช่วยเสริมความเข้าใจให้ชัดขึ้น เช่น เมื่อเกิดการทะเลาะวิวาทในหมู่คณะคนที่ใช้โยนิโสมนสิการจะหยุดทะเลาะ และหาทางระงับ (วินย.อ.๓/๒๖๙; ม.อ.๓/๖๑๑; ชา.อ.๕/๓๔๘; ธ.อ.๑/๕๙) เวนระงับได้ด้วยโยนิโสมนสิการ (ธ.อ.๑/๔๖) จับความหมายของข้อความในพระสูตร เช่นคำว่า สัมภเวสี เป็นต้น โดยอโยนิโส จึงเข้าใจผิดว่าพระพุทธเจ้าตรัสว่ามีอันตรายภพ (อุ.อ.๑๑๘) เป็นเครื่องช่วยให้เวไนยบุคคลบรรลุนิโรธธรรม (ส.อ.๓/๖๓) ช่วยให้การฟังธรรมเกิดประโยชน์ (อิติ.อ.๒๖๘; นิท.อ.๑/๙ จากอง.ปณจก.๒๒/๑๕๑/๑๕๕) และที่ท่านใช้บ่อย คือ หมายถึง**วิปัสสนา** หรือใช้แทนคำว่า**บำเพ็ญวิปัสสนา** เช่น ม.อ.๑/๑๐๐ = อิติ.อ.๘๐; อง.อ.๑/๒๓๓, ๔๑๐ (เทียบ ๑/๒๑๕); อุ.อ.๔๕๐ นอกนี้ ดู ม.อ.๑/๒๖๙; ส.อ.๓/๑๘๙; อง.อ.๓/๔๒; ขุททก.อ.๒๖๑; ธ.อ.๑/๑๔๖; อิติ.อ.๔๒๙; ปฏิส.อ.๓๕๙

^{๓๑} ม.อ.๑/๘๙

วิภูฏะ มีอโยนิโสมนสิการเป็นมูล

(วิจวนแห่งทุกข์ หรือวจรปัญหา เกิดจากอโยนิโสมนสิการ)



วิภูฏะ มีโยนิโสมนสิการเป็นมูล

(ภาวะปลอดทุกข์ หรือแก้ปัญหาก็ เกิดจากโยนิโสมนสิการ)

โยนิโสมนสิการ → มรรคภาวนา: สัมมาทิฏฐิ = วิชา → อวิชาดับ → สังขารดับ ฯลฯ = ทุกข์ดับ

ถ้ามองในแง่ขอบเขต โยนิโสมนสิการก็กินความกว้าง ครอบคลุมตั้งแต่การคิดนึกอยู่ในแนวทางของศีลธรรม การคิดตามหลักความดีงาม และหลักความจริงต่างๆ ที่ตนได้ศึกษา หรือรับการอบรมสั่งสอนมา มีความรู้ความเข้าใจดีอยู่แล้ว เช่น คิดในทางที่จะเป็นมิตร คิดรักคิดปรารถนาดี มีเมตตา คิดในทางที่จะให้หรือช่วยเหลือเกื้อกูล คิดในทางที่จะเข้มแข็งทำการจริงจังไม่ย่อท้อ เป็นต้น ซึ่งไม่ต้องใช้ปัญญาลึกซึ้งอะไร ตลอดขึ้นไปจนถึงการคิดแยกแยะองค์ประกอบ และสืบสาวหาเหตุปัจจัย ที่ต้องใช้ปัญญาละเอียดประณีต

เนื่องด้วยโยนิโสมนสิการมีขอบเขตกว้างอย่างนี้ คนปกติทุกคนจึงสามารถใช้โยนิโสมนสิการได้โดยเฉพาะโยนิโสมนสิการแบบง่ายๆ นั้น เพียงแต่คอยชักกระแสความคิดให้เข้ามาเดินในแนวทางดีงาม ที่เรียนรู้ไว้ก่อนแล้ว หรือที่คุ้นเคยแล้วเท่านั้นเอง และสำหรับโยนิโสมนสิการแบบนี้ ซึ่งตามปกติเป็นระดับที่ช่วยให้เกิดโลกียสัมมาทิฏฐิ ศรัทธาซึ่งเกิดจากปัจจัยฝ่ายปรโตโฆสะ เช่น การศึกษาอบรม วัฒนธรรมประเพณี และกัลยาณมิตรอื่นๆ จะมีอิทธิพลได้มาก

ที่กล่าวอย่างนั้นก็เพราะว่า ศรัทธาเป็นศูนย์รวมที่ยึดเหนี่ยวของจิต และเป็นพลังพร้อมอยู่ภายใน พอคนรับรู้อารมณ์ หรือประสบสถานการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง กระแสความคิดก็จะถูกแรงแห่งศรัทธาดึงให้แล่นไปตามแนวทางของศรัทธานั้น เสมือนว่าศรัทธาขุดร่องสำหรับให้กระแสความคิดไหลไว้ก่อนแล้ว

ดังนั้น ท่านจึงแสดงหลักว่า ศรัทธา (ที่ถูกต้อง) เป็นอาหารหล่อเลี้ยงโยนิโสมนสิการ^{๓๒} เพราะ ปรโตโฆสะที่เป็นกัลยาณมิตร อาศัยศรัทธานั้นเป็นทางเดิน สามารถช่วยเพิ่มเติมเสริมความรู้ความเข้าใจ และชี้แนะส่องนำความคิดได้มากขึ้นโดยลำดับ เช่น ด้วยการปรึกษาหารือ สอบถามข้อติดขัดสงสัย เป็นต้น

^{๓๒} อก.ทสก.๒๔/๖๑/๑๒๓; ๖๒/๑๒๗

โยนิโสมนสิการของคนผู้นั้น เมื่อใช้อยู่บ่อยๆ และได้อาหารหล่อเลี้ยงเสริมอยู่เรื่อยๆ ก็เดินได้คล่องและก้าวไกลยิ่งขึ้น ทำให้ปัญญางอกงามยิ่งขึ้น ครั้นพิจารณาเห็นความจริง รู้ว่าคำแนะนำสั่งสอนนั้นถูกต้องดีงาม เป็นประโยชน์จริง ก็ยิ่งมั่นใจ เกิดศรัทธามากขึ้น โยนิโสมนสิการก็กลับเป็นปัจจัยส่งเสริมศรัทธา^{๓๓}ชวนให้ตั้งใจศึกษายิ่งขึ้น จนในที่สุด โยนิโสมนสิการของตนเอง ก็นำบุคคลผู้นั้นไปสู่ความรู้แจ้งและความหลุดพ้นได้

ที่ว่านี้คือ ปฏิปทาที่อาศัยทั้งปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกประสานกัน และนี่คือความหมายอย่างหนึ่งของคำว่า ตนเป็นที่พึ่งของตน และการมีตนเป็นที่พึ่ง^{๓๔} ซึ่งเห็นได้ชัดว่า ท่านไม่ได้ปฏิเสธปัจจัยภายนอกปัจจัยภายในและศรัทธามีความสำคัญมาก แต่ตัวตัดสินอยู่ภายใน คือ โยนิโสมนสิการ

ผู้ใดใช้โยนิโสมนสิการได้ดี การอาศัยปัจจัยภายนอกก็น้อยลงตามอัตรา ผู้ใดไม่ใช้โยนิโสมนสิการเลยก็ลุลายมิตระใดๆ ก็ไม่อาจช่วยได้สำเร็จ

สติเป็นองค์ธรรมสำคัญ มีอุปการะมาก จำเป็นต้องใช้ในกิจทุกอย่าง ดังเป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้ว แต่มักมีปัญหาว่า ทำอย่างไรจะให้สติเกิดขึ้นทันเวลาที่ต้องใช้ และเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ทำอย่างไรจะให้คงอยู่ต่อเนื่องไปเรื่อยๆ ไม่หลุดลอยขาดหายไปเสียในเรื่องนี้ ทางธรรมแสดงหลักไว้ว่า โยนิโสมนสิการเป็นอาหารหล่อเลี้ยงสติ ช่วยให้สติที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น ช่วยให้สติที่เกิดขึ้นแล้ว เกิดต่อเนื่องไปอีก^{๓๕}

คนที่มีความคิดเป็นระเบียบ ความคิดแล่นเรื่อย ได้เรื่องได้ราว เดินเป็นแถวเป็นแนว ย่อมคุมเอาสติไว้ใช้ได้เรื่อย แต่คนที่คิดอะไรไม่เป็น หรือในเวลาที่มีความคิดไม่เดิน ไม่มีจุด ไม่มีหลัก สติก็จะพลัดหายอยู่เรื่อยรักษาไว้ไม่อยู่ เพราะตามสภาวะแท้จริง เราจะไปรักษา ไปกักไปกดดึงเอาสติไว้ ย่อมไม่เป็นการถูกต้อง และทำไม่ได้ ที่ถูกต้องคือ ต้องหล่อเลี้ยงมันไว้ หมายความว่า สร้างปัจจัยให้มันอยู่ เมื่อมีปัจจัยให้มันเกิด มันก็เกิด เป็น เรื่องของกระบวนการธรรม เป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย จึงต้องทำตามเหตุปัจจัย

ถ้ามองในแง่การทำหน้าที่ โยนิโสมนสิการก็คือความคิดที่สกัดอวิชชาตัณหา หรือการคิดเพื่อสกัดตัดหน้าอวิชชาและตัณหา (พูดแง่บวกว่า ปลุกเร้าปัญญาและกุศลธรรม) กล่าวคือ เมื่อมีการรับรู้

^{๓๓} โยนิโสมนสิการ ก็เป็นมูลแห่งศรัทธาได้ เช่น อิติ.อ.๓๓๓๙

^{๓๔} ดู ที.ม.๑๐/๙๓/๑๑๙ **การมีตนเป็นที่พึ่ง ก็คือมีธรรมเป็นที่พึ่ง** หมายถึงการดำเนินชีวิตอยู่อย่างมีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ มีปัญญารู้เท่าทันกาย เวทนา จิต ธรรม ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ องค์ธรรมที่หล่อเลี้ยงสติ เป็นปัจจัยให้เกิดปัญญา ก็คือโยนิโสมนสิการ(อง.ทสก.๒๔/๖๑/๑๒๓; ๖๒/๑๒๗; อง.ทูก.๒๐/๓๗๑/๑๑๐ ซึ่งเคยอ้างแล้วทั้งหมด)

^{๓๕} ส.ม.๑๙/๓๖๕/๙๖; ๕๒๘/๑๔๔; ๔๘๗/๑๓๓; อง.ทสก.๒๔/๖๑/๑๒๓; ๖๒/๑๒๗ เป็นต้น

อารมณ์ หรือที่เรียกว่าได้รับประสบการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ตามปกติ กระบวนการความคิดก็จะ
 แล่นต่อไปทันทีตอนนี่ คือจุด หรือขั้นตอนของการช่วงชิงบทบาทกัน

- ถ้าอวิชชาตัณหาเข้ามาชิงเอาความคิดไปได้ก่อน ความคิดต่อจากนั้น ก็เป็นกระบวนการ
 ของอวิชชา

ตัณหา ประกอบด้วยการปรุงแต่งของสังขารตามอำนาจความชอบใจ ไม่ชอบใจ และภาพ
 ความคิดที่ยึดถือไว้

- แต่ถ้าโยนิโสมนสิการเข้ามาสกัดตัดหน้าอวิชชาตัณหาได้ ก็จะชักความคิดเข้าสู่ทางที่
 ถูกต้อง คือเกิดกระบวนการคิดปลอดอวิชชาตัณหา เป็นกระบวนการแห่งญาณทัสสนะ หรือ
 กระบวนการแห่งวิชาวิมุตติแทน

สำหรับปุถุชนทั่วไป ตามปกติ พอได้รับรู้อารมณ์แล้ว ความคิดก็มักเดินไปตามกระบวนการ
 ธรรมแห่งอวิชชาตัณหา คือเอาความชอบใจไม่ชอบใจต่ออารมณ์ที่รับรู้ นั้น หรือเอาภาพความคิดที่
 ยึดถือไว้แล้วมาเทียบทาบ เป็นจุดก่อตัวที่จะปรุงแต่งความคิดเกี่ยวกับอารมณ์หรือประสบการณ์นั้น
 ต่อไป เรียกว่าเป็นกระบวนการแห่งอวิชชาตัณหา ทั้งนี้เพราะได้สั่งสมความเคยชินไว้อย่างนั้น

การมองและการคิดตามแนวของอวิชชาตัณหา นี้ เป็นการมองสิ่งทั้งหลายตามที่อยากให้มัน
 เป็น หรือไม่อยากให้มันเป็น เป็นการคิดตามอำนาจความติดใจหรือขัดใจ

การคิดแบบนี้ นอกจากทำให้ไม่มองเห็นตามความเป็นจริง เกิดความเอนเอียงไปตาม
 ความชอบความชัง ทำให้เข้าใจผิดหลงผิด หรือได้ภาพที่บิดเบือนแล้ว ยังทำให้เกิดความขุ่นมัว เศร้า
 หมอง ความเหี่ยวแห้ง อ่างว่างว้าเหว่ หวั่นหวาด ความสมหวัง ผิดหวัง ความกตัญญู ความคับข้องใจ
 ต่างๆ ซึ่งรวมเรียกว่าความทุกข์ตามมาด้วย

ส่วนโยนิโสมนสิการ เป็นการมองตามความเป็นจริง หรือมองตามเหตุ ไม่ใช่มองตามอวิชชา
 ตัณหา พูดอีกอย่างหนึ่งว่า มองตามที่สิ่งทั้งหลายมันเป็นของมัน ไม่ใช่มองตามที่เรายากให้มันเป็น
 หรือไม่อยากให้มันเป็น

ปุถุชนพอรับรู้อะไร ความคิดก็จะพรวดเข้าสู่ความชอบใจไม่ชอบใจทันที โยนิโสมนสิการทำ
 หน้าทีเข้าสกัดหรือตัดหน้าในตอนนี่ ชิงเอาบทบาทไปเสีย แล้วเป็นตัวนำกระบวนการความคิดบริสุทธิ์ที่
 พิจารณาตามสภาวะตามเหตุปัจจัย คิดเป็นทางไปอย่างมีลำดับ ทำให้เข้าใจความจริง ทำให้เกิดกุศล
 ธรรม อย่างน้อยก็ทำให้วางใจวางท่าทีและปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆ ได้เหมาะสมดีที่สุดในคราวนั้นๆ

พูดอย่างภาพพจน์ว่า โยนิโสมนสิการทำให้คนเป็นผู้ใช้ความคิด คือเป็นเจ้าของ หรือเป็นนาย
 ของความคิดเอาความคิดมารับใช้ช่วยแก้ไขปัญหา ให้คนอยู่สุขสบาย ตรงข้ามกับโยนิโสมนสิการ
 ซึ่งทำให้คนกลายเป็นทาสของความคิด ถูกความคิดปลุกปั่นจับเชิดให้เป็นไปต่างๆ ชักลากไปหา
 ความเดือดร้อนวุ่นวาย หรือถูกความคิดนั้นเองบีบคั้นให้ได้รับความทุกข์ทรมานต่างๆ อย่างไม่เป็นตัว
 ของตัวเอง

พึงสังเกตด้วยว่า ในกระบวนการความคิดที่มีโยนิโสมนสิการเช่นนี้ สติสัมปชัญญะจะเข้ามาร่วมทำงานอยู่ด้วยเองโดยตลอด เพราะโยนิโสมนสิการเป็นอาหารคอยหล่อเลี้ยงมันอยู่เรื่อยๆ รวมความแก่นี้ว่า โยนิโสมนสิการ คือความคิดที่สกัดอวิชชาตัณหา อวิชชาและตัณหานั้นมาด้วยกันเสมอ แต่บางครั้งอวิชชาแสดงบทบาทเด่น ตัณหาเป็นตัวแฝง บางครั้งตัณหาเด่น อวิชชาเป็นตัวแฝง^{๓๖}

เมื่อเข้าใจความจริงอย่างนี้แล้ว เราอาจแบ่งความหมายของโยนิโสมนสิการออกไปเป็น ๒ อย่าง เพื่อความสะดวกในการศึกษา ตามบทบาทของอวิชชาและตัณหานี้ว่า โยนิโสมนสิการ คือความคิดที่สกัดอวิชชาและ ความคิดที่สกัดตัณหา และพึงทราบลักษณะความคิดตามอวิชชา-ตัณหา ดังนี้

๑. เมื่ออวิชชา เป็นตัวเด่น ความคิดมีลักษณะติดตันววนอยู่ที่แง่หนึ่งตอนหนึ่งอย่างพรวามั่วขาดความสัมพันธ์ ไม่รู้ทางไป หรือไม่ก็ฟุ้งซ่านสับสน ไม่เป็นระเบียบ ประดังอย่างไรรहेตุผล เช่น ภาพในความคิดของคนหวาดกลัว

๒. เมื่อตัณหา เป็นตัวเด่น ความคิดมีลักษณะโน้มเอียงไปตามความยินดียินร้าย ความชอบใจไม่ชอบใจ หรือความติดใจขัดใจ ติดพันครุ่นอยู่กับสิ่งที่ชอบหรือชังนั้น และประดังความคิดไปตามความชอบความชังอย่างไรก็ตาม เมื่อพูดถึงลงไปอีกในด้านสภาวะ อวิชชาเป็นฐานก่อตัวของตัณหา และตัณหาเป็นตัวเสริมกำลังให้แก่อวิชชา ดังนั้น ถ้าจะกำจัดความชั่วร้ายให้สิ้นเชิง ก็จะต้องกำจัดให้อวิชชา

^{๓๖} การถืออวิชชา และตัณหา เป็นเจ้าบทบาทใหญ่ และเป็นมูลรากของวิภูฏฐะนี้ นอกจากพึงอ้าง ม.อ.๑/๘๘ ที่กล่าวถึงข้างต้นแล้ว พึงสืบถึงหลักเดิมในบาลี คือ อง.ทสก.๒๔/๖๑/๑๒๐; ๖๒/๑๒๔ และคำอธิบายรุ่นต่อมา ใน วิสุทฺธิ.๓/๑๑๗, ๑๙๔.

บทที่ ๙

ปฏิจจสมุปบาท : แม่บทแห่งวงจรชีวิต*

ปฏิจจสมุปบาท หมายถึง องค์กรธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น (ปฏิจจ = อาศัยกัน + สัม = พร้อม, ร่วม + อุปาท = เกิดขึ้น) มีองค์ประกอบ ๑๒ ข้อ แต่ละข้อเป็นทั้งเหตุและผลอยู่ในตัว เมื่อองค์ประกอบข้อใดข้อหนึ่งเกิดขึ้น ส่วนที่เหลือก็เกิดขึ้นตามมาเป็นห่วงโซ่ที่ผู้พันกันไม่มีต้นเหตุ ไม่มีปลายเหตุ หรือเมื่อองค์ประกอบข้อใดข้อหนึ่งดับหรือถูกทำลายไป ส่วนที่เหลือก็ดับไปด้วย ซึ่งจากการศึกษาหลักคำสอนข้อนี้พบว่ามีการแสดงปฏิจจสมุปบาททั้งสายเกิด (สมุทัยวาร) และสายดับ (นิโรธวาร) เริ่มจากอวิชา ตรงนี้ผู้ศึกษาอย่าเพิ่งเข้าใจว่าอวิชาเป็นต้นเหตุหรือมูลการณ (The first cause) เพราะอวิชา ก็มีเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดอีกคืออาสวะ เรื่องนี้ผู้ศึกษาสามารถศึกษาได้จากอวิชาวาร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก (๑๒/๑๐๓/๙๘) ที่กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า “เพราะอวิชาเกิดเหตุเกิดแห่งอวิชาจึงมี เพราะอวิชาดับ ความดับแห่งอวิชาจึงมี”

พุทธพจน์นี้ได้ชี้ให้เห็นถึงสาเหตุการเกิดของอวิชา ได้แก่ อาสวะ หมายถึง กิเลสที่หมักหมมอยู่ในจิต เมื่อประสบอารมณ์ต่างๆ ก็แสดงตัวออกมาและตัวอวิชาเองก็เป็นอาสวะอย่างหนึ่งด้วย เพื่อให้เกิดความเข้าใจเรื่องนี้มากขึ้น ขอให้ผู้ศึกษาพิจารณารายละเอียดแห่งองค์ประกอบของปฏิจจสมุปบาทแต่ละข้อที่เชื่อมโยงกันและกันแสดงถึงความสัมพันธ์กับสังสารวัฏแบบข้ามภพข้ามชาติดังต่อไปนี้

๙.๑ อวิชา : ความไม่รู้จริง

อวิชาเป็นองค์ประกอบแรกที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในปฏิจจสมุปบาท แต่มีได้หมายความว่า อวิชาเป็นจุดเริ่มต้นของสังสารวัฏ ซึ่งอวิชาจัดเป็นกิเลสประเภทอาสวะที่หมักหมมอยู่ในจิตเป็นระยะที่ยาวนานรอคอยเหตุปัจจัยที่มากกระตุ้นจึงจะแสดงผลออกมาในรูปแบบความคิด (สังขาร) หรือเรื่องอื่นๆ ที่สัมพันธ์กัน เรื่องนี้ศึกษาได้จากพระอภิธรรม วิภังค์ (๓๕/๒๒๖/๒๑๘) ที่กล่าวถึงอวิชา คือความไม่รู้หรือริยสังข ๔ คือไม่รู้ทุกข์ (ทุกข์) ไม่รู้สาเหตุแห่งความทุกข์ (ทุกข์สมุทัย) ไม่รู้การดับทุกข์ (ทุกข์นิโรธ) และไม่รู้ทางดับทุกข์ (ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา)

จากลักษณะของอวิชาที่กล่าวข้างต้นทำให้ได้ข้อสรุปว่า อวิชาเป็นภาวะทางจิตที่ขาดการรู้แจ้ง หรือการหยั่งรู้ด้วยญาณ และไม่ใช้ความรู้ที่เกิดขึ้นจากปัญญาต่างๆ ไป แต่เป็นปัญญาที่เกิดจากการพัฒนาจิตจนเข้าถึงความรู้แจ้งเห็นสรรพสิ่งตามความจริง ซึ่งอวิชาจะปรากฏตัวชัดในรูปแบบของโมหะ คือความหลงที่เป็นเหตุสำคัญของความเห็นผิด (มิจฉาทิฏฐิ) เช่น เห็นว่า บุญ บาป ผลกรรมดี กรรมชั่ว มารดา บิดา โลกนี้ โลกหน้าไม่มี เป็นต้น อันจะส่งผลให้เกิดสังขารในข้อต่อไป

* ธีรโชติ เกิดแก้ว, พุทธปรัชญา : มิติการมองโลกและชีวิตตามความจริง, (สมุทรรปราการ: โครงการสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, ๒๕๕๓), หน้า ๑๔๗ - ๑๖๘.

๙.๒ สังขาร : สภาพที่ปรุงแต่ง

สังขารในที่นี้ หมายถึง เจตนาหรือกรรมที่ปรุงแต่งกาย วาจา และใจด้วยอำนาจของ อวิชชา และตัณหาที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในสัมมาทิฏฐิสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก (๑๒/๑๐๒/๙๗) มี ๓ ประเภท คือ

๒.๑ กายสังขาร หมายถึง สภาพปรุงแต่งการกระทำทางกาย ได้แก่ กายสัญญาเจตนา คือ ความจงใจทางกาย เป็นเหตุให้เกิดพฤติกรรมทางกายทั้งที่ดี (กุศล สุจริต บุญ) และไม่ดี (อกุศล ทุจริต บาป) ซึ่งจะส่งผลให้มนุษย์ประสบกับความสุขความทุกข์ทั้งในขณะปัจจุบันและอนาคต

๒.๒ วจีสังขาร หมายถึง สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางวาจา ได้แก่ วจีสัญญาเจตนา คือ ความจงใจทางวาจา สรุปลแล้วมี ๒ ลักษณะ คือ คำพูดที่ดีถูกต้อง ก่อให้เกิดประโยชน์ (วจีสุจริต ๔) และคำพูดที่ไม่ดี ไม่ถูกต้อง ส่งผลเสียทั้งต่อตัวเองและผู้อื่น (วจิทุจริต ๔) นอกจากนี้ยังส่งผลต่อไปในภพชาติหลังความตายด้วย

๒.๓ จิตตสังขารหรือมโนสังขาร หมายถึง สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางใจ ได้แก่ มโนสัญญาเจตนา คือความจงใจทางใจ ซึ่งมี ๒ ลักษณะ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นที่ถูกต้อง) และ มิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิด) ในทีฆนิกาย ปาฏิภวรรค (๑๑/๓๐๕/๓๖๘) ได้กล่าวถึง อภิสังขาร หมายถึง สภาพที่ปรุงแต่ง ธรรมที่มีเจตนาประธานอันปรุงแต่งผลแห่งการกระทำหรือเจตนาที่เป็นตัวการของการทำกรรมไว้ ๓ ประการ คือ

๒.๓.๑ ปุญญาภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งฝ่ายดี คือกุศลเจตนาที่เป็นกามาวจรและรูปาวจรที่จะส่งผลให้สัตว์โลกเวียนว่ายตายเกิดเป็นมนุษย์และเทพชั้นกามาวจรและรูปาวจร (สวรรค์ชั้นรูปพรหม)

๒.๓.๒ อปุญญาภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลเจตนาทั้งหลายที่จะส่งผลให้มนุษย์ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในอบายภูมิทั้ง ๔ คือ นรก สัตว์เดรัจฉาน เปรต และอสุรกาย

๒.๓.๓ อาเนญชาภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่งคั่งไม่หวั่นไหว คือ กุศลเจตนาที่เป็นอรุปาวจร ๔ ได้แก่ ภาวะจิตของบุคคลผู้บำเพ็ญสมาธิจนได้อรุปฌานซึ่งส่งผลให้บุคคลนั้นไปบังเกิดในสวรรค์ชั้นอรุปพรหมในชีวิตหลังความตาย

เรื่องสังขารในปัจจุสมุบาทนี้จัดอยู่ในส่วนของเจตสิก หมายถึง ภาวะที่เกิดขึ้นพร้อมกัน และอาศัยวัตถุอันเดียวกันกับจิต และประเภทของสังขารที่กล่าวข้างต้นได้ให้ความจริงที่สำคัญประการหนึ่งคือ สังขารหรือเจตสิกเป็นพลังที่จะผลักดันให้มนุษย์ประสบกับความสุขและความทุกข์ ประการต่อมาคือ การพัฒนาจิตเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง และถือเป็นเป้าหมายหลักของมนุษย์ที่จะพัฒนาชีวิตของตน เนื่องจากกระบวนการของจิตจะสืบต่อชีวิตของมนุษย์ไปยังภพภูมิต่างๆ ในลักษณะของการสั่งสมกรรมและวิบากตามผลของเจตนาที่เป็นกุศลและอกุศล ถ้าสรุปให้ง่ายๆ ให้เห็นความเชื่อมโยงในลักษณะของสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญูณจะสรุปรวมอยู่ในเรื่องกรรมที่จะส่งผลไปโดยผ่านจิต

๙.๓ วิญญาณ : ความรู้แจ้งอารมณ์

วิญญาณในที่นี้ได้หมายถึง พลังงานที่ล่องลอยออกจากร่างไปปรากฏที่นั่นที่นี้เหมือนความหมายที่ชาวบ้านเข้าใจกัน และมักเรียกกันว่า ผี แต่ความจริงแล้ววิญญาณในพุทธปรัชญามีสถานะเป็นธาตุแบบนามธรรม หมายถึง ธาตุรู้ และจัดเข้าในส่วนของจิตโดยตรง มีความหมายหลายประการ แต่วิญญาณที่เป็นลักษณะของการสืบต่อในลักษณะของการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏนั้นมีเนื้อหาค่อนข้างละเอียด โดยสรุปก็คือจิตที่ดับดวงสุดท้าย ได้แก่ จุตติจิต หรือจุตติวิญญาณจะทำหน้าที่ส่งต่อไปยังจิตดวงต่อไปคือปฏิสนธิจิต หรือ ปฏิสนธิวิญญาณ จิตดวงนี้จะทำหน้าที่เกิดและการเกิดนั้นจะเป็นไปตามแรงเหวี่ยงของกรรมทั้งที่เป็นกุศล และอกุศลที่ทำให้สัตว์ไปเกิดในภพภูมิที่ต่างกัน แม้การเกิดเป็นมนุษย์ก็มีอะไรที่แตกต่างกันตามวิบากแห่งกรรมดี กรรมชั่ว และเมื่อปฏิสนธิจิตทำหน้าที่ให้เกิดชีวิตต่อไปก็จะเกิดจิตดวงต่อมา คือภวังคจิตที่ทำหน้าที่รักษาภพชาติไว้ตลอดอายุขัยของมนุษย์ หลังจากที่คลอตออกจากกรรมมารดาและได้รับอารมณ์ภายนอกเข้ามา ก็เกิดการรับรู้ที่เป็นหน้าที่ของวิญญาณในฐานะที่เป็นองค์ประกอบหนึ่งของจิตอีก ๖ ประการ ที่แสดงไว้ในที่ขนิทาย ปาฎีกาวรรค (๑๑/๓๓๒/๓๑๖) คือ

๓.๑ ความรู้อารมณ์ทางตา (จักขุวิญญาณ) คือ การเห็นรูปของตา (จักขุปสาทะ)

๓.๑ ความรู้อารมณ์ทางหู (โสตวิญญาณ) คือ การได้ยินเสียงของหู (โสตปสาทะ)

๓.๒ ความรู้อารมณ์ทางจมูก (ฆานวิญญาณ) คือ การได้กลิ่นของจมูก (ฆานปสาทะ)

๓.๔ ความรู้อารมณ์ทางลิ้น (ชีวหาวิญญาณ) คือ การรู้รสชาติของลิ้น (ชีวหาปสาทะ)

๓.๕ ความรู้อารมณ์ทางกาย (กายวิญญาณ) คือ การรู้สิ่งที่มากระทบร่างกาย (กายปสาทะ)

๓.๖ ความรู้อารมณ์ทางใจ (มโนวิญญาณ) คือ การรู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ รู้ความรู้สึก นึกคิดในใจของมโนธาตุ ซึ่งแตกต่างไปจากหลักกายวิภาคศาสตร์ที่ไม่มีเรื่องของมโนธาตุ

องค์ประกอบคือ วิญญาณมีผลต่อกระบวนการทางจิตอย่างมากเนื่องจากเป็นส่วนของการรับรู้อารมณ์ภายนอกทั้งที่มนุษย์ปรารถนาและไม่ปรารถนาเข้ามา ส่งผลให้เกิดนามรูปซึ่งเป็นวงจรของชีวิตต่อไป

๙.๔ นามรูป : องค์ประกอบของชีวิต

นามรูปนี้ ถ้าเราพิจารณาไปที่กระบวนการของการเกิดชีวิต นามก็ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณ หรือปฏิสนธิจิตที่ทำหน้าที่เป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตมนุษย์ในครรภ์ และสืบต่อมาในรูปของภวังคจิต ส่วนคำว่ารูปนั้นเริ่มต้นจากไขของมารดาที่สุก (โอวัม) ผสมกับบ่อสุจิของบิดา (สเปิร์ม) อาศัยปฏิสนธิวิญญาณซึ่งเป็นนามธรรมที่ทำหน้าที่เกิดในภพหนึ่งๆ แล้วดับไปอย่างรวดเร็ว การผสมกันของไข่ที่สุกกับบ่อสุจิจะกลายเป็นเซลล์เดี่ยวคือ กลละ ตรงกับหลักวิทยาศาสตร์คือไซโกต หมายถึง มวลสารเล็กๆ จำนวนหนึ่งมองด้วยตาเปล่าไม่เห็น เรียกว่า กัมมชรูป คือ รูปที่เกิดเพราะกรรม ซึ่งตรงกับสารพันธุกรรมตามหลักวิทยาศาสตร์ มี ๓ ประการคือ

๑) กายทสกะ หมายถึง กลุ่มของรูปที่กำหนดลักษณะทางกายภาพตั้งแต่ศีรษะจรดเท้า ทำให้มนุษย์เจริญเติบโต เรียกตามศัพท์ทางวิทยาศาสตร์ว่าออโตโซม (โครโมโซม ๔๔ ได้แก่ ๒๒ X + ๒๒X = ๔๔XX หญิง (๒๓ หรือ ๒๓ คู่), ๒๒X + ๒๒Y ชาย (๒๓ หรือ ๒๓ คู่)) นวองคฺฉี.๒๕๔๖ : ๓๔-๔๒)

๒) ภาวะทสกะ หมายถึง กลุ่มของรูปที่กำหนดลักษณะทางเพศ เรียกตามศัพท์ทางการแพทย์ว่าเซ็กโครโมโซมมี ๒ เพศ ได้แก่ เพศชาย (ปุริสภาวะรูป) เทียบกับวิทยาการทางการแพทย์ คือ โครโมโซม Y ส่วนเพศหญิง (อิตถีภาวะรูป) เทียบกับหลักทางการแพทย์ คือ โครโมโซม X

๓) หทัยทสกะ (จิต) หมายถึง กลุ่มของรูปอันเป็นที่เกิดของปฏิสนธิจิตและความรู้สึก (เวทนา) ความจำ (สัญญา) ผัสสะหรือการรับรู้ (วิญญาณ) การคิดทางใจ (มนสิการ) การอธิบายเรื่องนี้ที่ทำให้หลักพุทธปรัชญาแตกต่างจากหลักวิทยาศาสตร์ ตรงปฏิสนธิวิญญาณที่เป็นปัจจัยแก่ธรรม ๓๔ ประการ คือ กายทสกะ ๑๐ ภาวะทสกะ ๑๐ หทัยทสกะ ๑๐ และนามขันธ์ ๔ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ

กระบวนการของนามรูปนี้ สามารถสรุปลงตามนัยในพระอภิธรรมที่กล่าวถึงส่วนประกอบของชีวิตมนุษย์ ภายใต้กรอบของขันธ์ ๕ ประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ส่วนของรูป ได้แก่ ส่วนที่เป็นร่างกายทั้งหมด และส่วนที่เป็นนาม ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณรวมอยู่ในจิต

นามรูปนี้ยังสามารถอธิบายให้เห็นปรากฏการณ์ของชีวิตในปัจจุบันที่เชื่อมต่อกับวิญญาณโดยสรุป ก็คือการรับอารมณ์ภายนอกเข้ามาหาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ทำให้เกิดการรับรู้ที่จะส่งต่อไปถึงเวทนา สัญญา สังขารต่อไป เหล่านี้จัดเป็นส่วนของนาม แต่สิ่งที่มนุษย์ได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้รสชาติ ได้สัมผัส และได้รับรู้ถึงเรื่องที่เกิดขึ้นเป็นส่วนของรูปที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลา ไม่หยุดนิ่งซึ่งถ้าพูดถึงกระบวนการสืบต่อแห่งชีวิตที่เป็นจุดเริ่มต้นในชีวิตปัจจุบันก็จะได้ ชัย สรุปว่า การเกิดขึ้นของปฏิสนธิจิตจะส่งผลให้เกิดกระบวนการของชีวิตในข้อต่อไป

๙.๕ สฬายตนะ : เครื่องรับรู้อารมณ์ภายนอกของมนุษย์

สฬายตนะ หมายถึง อายตนะภายใน ๖ (สฬ = ฉ = หก + อายตนะ = บ่อเกิดของอารมณ์) คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นองค์ประกอบของชีวิตที่สืบต่อมาจากนามขันธ์และรูปขันธ์ ในข้อที่แล้วที่สืบต่อมาจากการเกิดขึ้นของชีวิตที่เริ่มพัฒนาการมาจากกรรมมารดาและภายหลังคลอด เรื่องนี้ศึกษาได้จากทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (๑๑/๓๒๓/๓๑๕) ที่กล่าวถึงการทำหน้าที่รับอารมณ์ภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสจากสิ่งที่มากระทบกายของอายตนะภายในทั้ง ๖ ประการ ส่งผลให้เกิดกระบวนการของการกระทบกันระหว่างอายตนะภายในและอายตนะภายนอกในข้อต่อไป

๙.๖ ผัสสะ : การกระทบกันของอายตนะภายในและภายนอก

ผัสสะ หมายถึง การกระทบกันระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก และวิญญาน เรียกว่าสัมผัส ๖ เรื่องนี้ศึกษาได้จากทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (๑๑/๓๒๕/๓๑๗) คือ

๖.๑ จักขุสัมผัส การกระทบทางตา ได้แก่ ตา เห็น รูป เกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า จักขุวิญญาน

๖.๒ โสตสัมผัส การกระทบทางหู ได้แก่ หู ฟัง เสียง เกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า โสตวิญญาน

๖.๓ ฆานวิญญาน การกระทบทางจมูก ได้แก่ จมูก ดม กลิ่น เกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า ฆานวิญญาน

๖.๔ ชิวหาสัมผัส การกระทบทางลิ้น ได้แก่ ลิ้น ลิ้มรสชาติ เกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาน

๖.๕ กายสัมผัส การกระทบทางกาย ได้แก่ กาย สัมผัสสิ่งภายนอก (โณภูัพพะ) เกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า มโนวิญญาน

๖.๖ มโนสัมผัส การกระทบทางใจ ได้แก่ ใจ คิด เรื่องต่างๆ (ธรรมารมณ) เกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า มโนวิญญาน

จะเห็นว่ากระบวนการของผัสสะจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีการกระทบกันระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกและวิญญานทำหน้าที่รับรู้ตามหน้าที่ของตนซึ่งจะส่งผลให้เกิดเวทนาในข้อต่อไป

๙.๗ เวทนา : ความรู้สึกต่ออารมณ์ภายนอก

เวทนา หมายถึง ความเสวยอารมณ์ที่เกิดจากการสัมผัสสิ่งภายนอกที่ผ่านมาจากตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และเรื่องในใจ เรื่องนี้ศึกษาได้จากทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (๑๑/๓๒๕/๓๑๗) ที่กล่าวถึงเวทนา ๖ ประการ คือ

๗.๑ ความรู้สึกทางตาที่ได้เห็นรูป (จักขุสัมผัสสชาเวทนา)

๗.๒ ความรู้สึกทางหูที่ได้ยินเสียง (โสตสัมผัสสชาเวทนา)

๗.๓ ความรู้สึกทางจมูกที่ได้กลิ่น (ฆานสัมผัสสชาเวทนา)

๗.๔ ความรู้สึกทางลิ้นที่ได้สัมผัสกับรสชาติของอาหาร (ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา)

๗.๕ ความรู้สึกทางกายที่ได้สัมผัสกับสิ่งต่างๆ ที่มากระทบร่างกาย (กายสัมผัสสชาเวทนา)

๗.๖ ความรู้สึกทางใจที่รับรู้เรื่องต่างๆ ที่ใจคิด (มโนสัมผัสสชาเวทนา)

เวทนา ๖ ประการนี้ แสดงไว้ตามฐานที่เกิด คือการกระทบกันของอายตนะภายในและภายนอก และเมื่อก้าวสรุปแล้วจะได้ลักษณะของเวทนาที่จะส่งผลต่อพฤติกรรมของมนุษย์ ๓ ประการ ตามนัยแห่งทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (๑๑/๓๐๕/๒๖๖) คือ (๑) สุขเวทนา ความรู้สึกสุข สบาย กาย สบายใจ (๒) ทุกขเวทนา ความรู้สึกเป็นทุกข์ ไม่สบายกาย ไม่สบายใจ (๓) อทุกขสุขเวทนา ความรู้สึกเฉยๆ ไม่ส่งผลกระทบต่อจิตทั้งในเชิงบวกและลบ (บางแห่ง เรียกว่า อุเบกขาเวทนา)

ความรู้สึกที่มนุษย์มีต่อเรื่องใดเรื่องหนึ่งทั้งในเชิงบวก (สุขเวทนา) และเชิงลบ (ทุกข์เวทนา) เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้มนุษย์เกิดความอยากที่มักจะไหลไปตามความรู้สึกที่มีต่อสิ่งที่น่าปรารถนาและจะปฏิเสธสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา ไม่ต้องการอยากผละหนึหรือขจัดในเรื่องที่ตนไม่ต้องการ ที่เรียกว่า ตัณหาในข้อต่อไป

๙.๘ ตัณหา : สาเหตุของความทุกข์

ตัณหา หมายถึง ความทะยานอยาก เป็นอาการทางจิตที่อาศัยองค์ประกอบต่างๆ ที่กล่าวแล้วข้างต้น เรื่องนี้ศึกษาได้จากทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (๑๑/๓๒๓/๓๑๘) มี ๖ ประการ

- ๘.๑ ความทะยานอยากในรูป (รูปตัณหา)
- ๘.๒ ความทะยานอยากในเสียง (สัทตัณหา)
- ๘.๓ ความทะยานอยากในกลิ่น (คันธตัณหา)
- ๘.๔ ความทะยานอยากในรส (รสตัณหา)
- ๘.๕ ความทะยานอยากในสิ่งที่มาถูกต้องร่างกาย (โผฏฐัพพตัณหา)
- ๘.๖ ความทะยานอยากในอารมณ์ที่เกิดกับใจหรือสิ่งที่ใจนึกคิด (ธรรมตัณหา)

ตัณหาทั้ง ๖ ข้อนี้ เมื่อว่าตามลักษณะแล้วจะมีอยู่ ๓ ประการ เรื่องนี้ศึกษาได้จากทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (๑๑/๓๐๕/๒๖๓) ที่กล่าวถึงตัณหาทั้ง ๓ ประเภทไว้ คือ กามตัณหา ความทะยานอยากในกาม ความอยากได้ในกามคุณ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสที่พึงพอใจ สรูปก็คือความอยากได้ อยากมีสิ่งต่างๆ ที่สนองความต้องการทางประสาทสัมผัส ตัณหาในลักษณะนี้ก็คือ ตัณหาในข้อ ๘.๑-๘.๕ ภาวตัณหา ความทะยานอยากในรูปภพและอรูภพ ความอยากตลอดไป ความอยากที่ประกอบด้วยทิฏฐิหรือสัสสตทิฏฐิ คือ ตัณหาในข้อ ๘.๖ และ วิภวตัณหา ความทะยานอยากในวิภพ ความอยากในความพรากพันไปแห่งตัวตนจากความเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีมนุษย์ไม่ปรารถนา อยากทำลาย อยากดับสูญ ความใคร่อยากที่ประกอบด้วยวิภวทิฏฐิหรืออุจเฉททิฏฐิ คือ ตัณหาในข้อ ๘.๖

ความอยากเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดความทุกข์ตามหลักอริยสัจสี่ทั้งนี้เพราะความอยากจะนำไปสู่การยึดติดในเรื่องต่างๆ ในข้อต่อไป

๙.๙ อุปาทาน : ปัจจัยที่ทำให้เกิดการยึดติด (อตัตา)

อุปาทาน หมายถึง ความยึดมั่น เป็นลักษณะของจิตที่เข้าไปยึดติดสิ่งใดสิ่งหนึ่งไว้อย่างเหนียวแน่น ไม่ปล่อยวาง เรื่องนี้ศึกษาได้จากทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (๑๑/๓๑๒/๒๙๓) ที่กล่าวถึงอุปาทานไว้ ๔ ประการ คือ

- ๙.๑ กามอุปาทาน ความยึดมั่นในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าใคร่ น่าพอใจ
- ๙.๒ ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในทิฏฐิหรือทฤษฎี คือ ความเห็น ลัทธิหรือหลักคำสอน

ต่างๆ

๙.๓ สีสัปปตูปาทาน ความยึดมั่นในศีลและพรต คือ ถือว่ามนุษย์จะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและวัตร หลักความประพฤติ ข้อปฏิบัติ แบบแผน ระเบียบ วิธี ขนบธรรมเนียมประเพณีที่ทำหรือปฏิบัติต่อๆ กันอย่างงมาย

๙.๔ อัตตวาทูปาทาน ครอบงำในชีวิตว่าเป็นตัวตน คือ ความสำคัญในกายว่ามีตัวตนที่จะได้ จะเป็น จะสูญสลาย ถูกบีบคั้น ทำลาย เป็นเจ้าของ เป็นนาย หรือบังคับบัญชาสิ่งต่างๆ ได้

อุปาทานที่มีส่วนสัมพันธ์กับวงจรชีวิตตามหลักปฏิจจสมุปบาทโดยตรง ได้แก่ กามุปาทาน และอัตตวาทูปาทานที่เป็นเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดภพในข้อต่อไป

๙.๑๐ ภพ : ภาวะแห่งชีวิต

ภพ หมายถึง ภาวะแห่งชีวิต เกิดขึ้นโดยอาศัยแรงผลักดันจากตัณหา อุปาทาน และกรรม ซึ่งเริ่มจาก จุติจิตคือจิตดวงสุดท้ายที่ดับแล้วพอกพาเอากิเลสกรรม วิบากไปเกิดในภพภูมิต่างๆ โดยการทำหน้าที่ของปฏิสนธิจิต ท่านแสดงไว้ ๓ ภพ คือ

๑๐.๑ กามภพ คือ ภพที่เป็นกามาวจร ภพของสัตว์ผู้ยังแสวงกามคุณ คือ อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ได้แก่ อบายภูมิ ๔ คือ สัตว์นรก สัตว์เดรัจฉาน เปรต อสูร มนุษย์ และสวรรค์ชั้นกามาวจร ๖ ชั้น

๑๐.๒ รูปภพ ภพที่เป็นรูปาวจร คือ ภพที่อยู่ของผู้เข้าถึงรูปฌาน ได้แก่ รูปพรหม ๑๖ ชั้น

๑๐.๓ อรูปภพ ภพที่เป็นอรูปาวจร คือ ภพที่อยู่ของผู้เข้าถึงอรูปฌาน ได้แก่ อรูปพรหม ๔ ชั้น

เรื่องภพนี้ ศึกษาได้จากทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (๑๑/๓๐๕/๒๖๕) ที่กล่าวสรุปภพ ๒ ประการ คือ สุขคติภพกับทุกข์คติภพ ซึ่งจะกล่าวรายละเอียดในบทที่ว่าด้วยมรณานุสติอีกครั้ง โดยการได้ภพหรือสถานภาพของชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วจะส่งผลให้เกิดกระบวนการในข้อต่อไปคือการเกิดในข้อต่อไป

๙.๑๑ ชาติ : ความเกิด

ชาติ หมายถึง ความเกิด ได้แก่ ความปรากฏแห่งขั้นทั้งหลายการได้อายตนะซึ่งก็จะมีลักษณะเฉพาะตามภพที่สัตว์ไปเกิด เช่น มนุษย์เป็นสัตว์ที่เกิดจากครรภ์ของมารดา (ขลาพุชะ) มีกระบวนการเกิดและพัฒนาการของชีวิตแบบมนุษย์ แต่ถ้าเป็นเทวดา สัตว์นรก เปรต และอสุรกาย จะปรากฏเป็นรูปร่างสมบูรณ์ทันที (โอปปาติกะ) โดยไม่ต้องอาศัยบิดามารดาเป็นผู้ให้กำเนิด เป็นต้น และเมื่อมีการเกิดขึ้นมาแล้ว สรรพชีวิตย่อมเป็นไปตามกฎธรรมชาติของชีวิตในข้อต่อไป

๙.๑๒ ขรามรณะ : กฎธรรมชาติแห่งชีวิต

ขรา หมายถึง ความแก่ มรณะ หมายถึง ความตาย จัดเป็นธรรมชาติของสรรพชีวิตที่ต้องเป็นไปตามกฎข้อนี้ เนื่องจากชีวิตตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ที่สะท้อนถึงความไม่เที่ยงของชีวิต กฎ

แห่งความขัดแย้ง กฎตันให้อยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ และกฎแห่งความไร้ตัวตนที่ควบคุมชีวิต เป็นเหตุให้ชีวิตถูกความชราที่แสดงถึงความเสื่อมแห่งอายุและมรณะคือความสลายแห่งชั้นันท์ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ที่สิ้นสุดลงในภพชาติหนึ่ง

องค์ประกอบของปฏิจจสมุปบาทที่กล่าวมาได้ชี้ให้เห็นกระบวนการสืบต่อของชีวิตในลักษณะหมุนเวียนที่เรียกในหัวข้อนี้ว่า วงจรชีวิต เป็นปัจจัยต่อเนื่องกันไป หมุนเวียนเป็นวงจร ไม่มีต้น ไม่มีปลาย เรียกว่า ภาวจักร วงล้อแห่งภพหรือวงจรแห่งภพ ซึ่งผู้ศึกษาสามารถศึกษาโดยสรุปได้จากหนังสือพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรมของพระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต) (๒๕๓๒ : ๓๐๓-๓๐๔) ที่แสดงถึงสาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดวงจรของชีวิตในช่วงอดีต อวิชชา แต่อวิชชาไม่ใช่ปฐมเหตุของการเวียนว่ายตายเกิด และในช่วงปัจจุบันคือ ตัณหาที่เป็นสาเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดความทุกข์ตามหลักอริยสัจสี่ (สมุทัย) ซึ่งเป็นเรื่องที่มีมนุษย์จะต้องจัดให้หมดสิ้น เพราะถ้ายังไม่สามารถจัดได้ก็จะเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดความทุกข์อย่างยาวนาน ดังข้อสรุปในตัณหาสังโยชน์สูตร ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ (๒๕/๑๕/๓๕๕) ว่า “บุคคลมีตัณหาเป็นเพื่อนท่องเที่ยวไปตลอดกาลยาวนาน ย่อมไม่ล่วงพ้นสังสารวัฏที่มีสภาวะอย่างนี้และมีสภาวะอย่างอื่น”

การอธิบายปฏิจจสมุปบาทที่กล่าวมาเป็นการแสดงความเชื่อมต่อของวงจรชีวิตแบบข้ามภพข้ามชาติ และแสดงในลักษณะของสายเกิด (สมุทัยวาร) แต่มีการอธิบายในสายดับเริ่มจากการดับอวิชชาจนถึงการดับชรามรณะ (นิโรธวาร) ไม่ขอแสดงไว้ในที่นี้ นอกจากนี้ยังมีการอธิบายปฏิจจสมุปบาทที่น่าสนใจอีกนัยหนึ่งคือการอธิบายแบบกระบวนการเกิดความทุกข์และการดับความทุกข์ในปัจจุบัน ขอให้ผู้ศึกษาดูการอธิบายของนักวิชาการต่อไป

พุทธทาสภิกขุ (ม.ป.ป. : ๒๘-๒๙) ได้กล่าวถึงปฏิจจสมุปบาทในชีวิตประจำวันอย่างน่าคิดว่า “เรื่องปฏิจจสมุปบาทถ้ากล่าวทางทฤษฎีมันยาว แต่ถ้ากล่าวตามหลักปฏิบัติมีเพียงหยิบมือเดียวเท่าที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า เมื่อสัมผัสกันเข้ากับรูป เสียง กลิ่น รส สิ่งภายนอกที่มากระทบกาย หรือเรื่องที่ใจคิดทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เรียกว่า ผัสสะซึ่งจะปรุงแต่งเป็นเวทนา เวทนาปรุงแต่งเป็นตัณหา ตัณหาปรุงแต่งเป็นอุปาทาน อุปาทานปรุงแต่งเป็นภพ ภพปรุงแต่งเป็นชาติ คือ ความเกิด ต่อจากนั้นชาติก็คือ แก่ เจ็บ ตาย คือตัวทุกข์” การอธิบายปฏิจจสมุปบาทของพุทธทาสภิกขุดังกล่าวมุ่งแสดงความจริงที่เกิดขึ้นกับชีวิตในปัจจุบัน นอกจากนี้ยังชี้ให้เห็นถึงแนวคิดเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในปัจจุบันด้วย เพื่อความกระจ่างในเรื่องนี้ ขอให้ผู้ศึกษาพิจารณาทัศนะของพุทธทาสภิกขุ (๒๕๔๗ : ๕๑-๕๒) ที่ได้อธิบายถึงวิภูสงสารแบบที่เป็นกระบวนการเกิดขึ้นในชีวิตประจำวันไว้ อย่างน่าคิดอีกแห่งหนึ่งว่า “คำว่า วิภูสงสารนั้น อย่าเพิ่งไปเข้าใจว่าเป็นเรื่องเวียนวน ชาติโน้น ชาตินี้ ชาติโน้นแต่อย่างเดียว แท้จริงเป็นการเวียนวนของ ๓ สิ่ง คือ ความอยาก (กิเลส) การกระทำตามความอยาก (กรรม) และการได้ผลอย่างใดอย่างหนึ่งที่มาจากการกระทำนั้นแล้ว (วิบาก) ไม่สามารถหยุดความอยากต่อไปอีกได้ เลยต้องอยากอย่างใดอย่างหนึ่งต่อไปอีก แล้วกระทำอีก และได้ผลมาอีก วนเวียนเป็นวงกลมไม่มีที่สิ้นสุด” การอธิบายวิภูสงสารตามนัยดังกล่าวได้แสดงถึงความจริงขององค์ประกอบของวิภูฏะ ๓ ประการที่เกิดขึ้นเป็นวงจรแห่งชีวิตหมุนวนอยู่ในปัจจุบัน คือ

๑) กิเลส หมายถึง ตัณหา ๓ ประเภท คือ กามตัณหา ความอยากในสิ่งที่ตนรักใคร่พอใจ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสซึ่งท่านพุทธทาสภิกขุได้สรุปไว้ในคำว่า “กามารมณ์” หมายถึง สิ่งที่ทำให้มนุษย์เกิดความอยากไม่มีที่สิ้นสุด ภาวตัณหา ความอยากเป็นอย่างนั้น อย่างนี้ตามที่ตนอยากจะเป็นและ วิภวตัณหา ความอยากไม่ให้เป็นอย่างนั้น อย่างนี้ตามที่ตนอยากจะไม่ให้เป็น

๒) กรรม หมายถึง การกระทำไปตามอำนาจแห่งความอยากทั้ง ๓ ประการในข้อที่ ๑

๓) วิกาภ หมายถึง ผลที่เกิดจากการกระทำด้วยอำนาจของความอยากทั้ง ๓ ประการ คือ ความทุกข์ของชีวิตที่มนุษย์ต้องประสบอยู่รำไป

ความจริงชีวิตที่ดำเนินไปในปัจจุบันตามกรอบของวิญญู ๓ ประการข้างต้นนี้ได้ช่วยให้เราเห็นถึงความจริงใกล้ตัวที่บางขณะมนุษย์อาจไม่สนใจที่จะเรียนรู้ถึงปรากฏการณ์แห่งชีวิตทั้งสุขและทุกข์ โดยเฉพาะความทุกข์เนื่องจากอวิชชา คือความไม่รู้ปิดบังปัญญาของมนุษย์ไว้ ส่งผลให้มนุษย์ต้องทนทุกข์ทรมานอยู่ในวงกลม (วิญญูสงสาร) อย่างไม่รู้จักจบสิ้น

ประเด็นสำคัญของการแสดงภพชาติในปัจจุบันของพุทธทาสภิกขุเพื่อต้องการแสดงความเกิดดับของจิตหรือการทำหน้าที่ของจิตในชาติปัจจุบัน เรื่องนี้ผู้ศึกษาสามารถศึกษาได้จากการอธิบายเรื่องนี้ของท่านได้จากหนังสือพหุทลานุสาสนีที่ว่า “จุดจิตหรือจุดวิญญาณทำหน้าที่ถือเอาภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งใหม่ในขณะนั้นเรียกว่าปฏิสนธิจิตหรือปฏิสนธิวิญญาณ อากาโร ๒ อย่างนี้เรียกว่า การข้ามภพข้ามชาติหรือตายแล้วเกิดหรือชาติเดียวกันก็ได้ เพราะคำว่าภพหนึ่งชาติหนึ่งเป็นเพียงการจัดระยะแห่งการกระทำออกเป็นระยะๆ หรือเป็นเรื่องๆ หนึ่ง โดยอาศัยกฎแห่งเวลาและความกินเนื้อที่เป็นเครื่องกำหนด” (พุทธทาสภิกขุ.๒๕๔๓ : ๗๑)

คำอธิบายข้างต้นของพุทธทาสภิกขุได้แสดงถึงพุทธธรรมในแง่หนึ่งที่ต้องการให้คนเข้าใจกระบวนการของชีวิตที่เป็นอยู่ขณะนี้โดยมุ่งไปที่จิต ซึ่งมีลักษณะเกิดดับอยู่ตลอดเวลาที่สะท้อนถึงธรรมชาติของชีวิตคือความเปลี่ยนแปลง ไม่หยุดนิ่ง การถูกปัจจัยปรุงแต่งจากเหตุปัจจัยที่ผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลง และภาวะที่ไร้ตัวตนหรือการควบคุมโดยมีเป้าหมายที่จะพัฒนาจิตจนสามารถจัดความทุกข์ที่เกิดจากอวิชชา ตัณหา อุปาทานได้ในชีวิตปัจจุบัน อันเป็นการตัดวงจรของวิญญูสงสารทั้งในชีวิตปัจจุบันและแบบการข้ามภพชาติ

การที่พุทธทาสภิกขุได้อธิบายวิญญูสงสารไว้ในการดำเนินชีวิตประจำวันนั้น มิได้หมายความว่าท่านปฏิเสธสังสารวัฏแบบการเวียนว่ายตายเกิด แบบข้ามภพข้ามชาติ เห็นได้จากคำอธิบายพุทธธรรมไว้ในหนังสือพหุทลานุสาสนีตอนหนึ่งของท่านว่า “เมื่อบุคคลมองไม่เห็นลักษณะแห่งความทุกข์ในสังขารทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมทั้งปวง ก็หลงยึดถือเอาความทุกข์โดยเข้าใจว่าเป็นความสุข เป็นเหตุให้ตกอยู่ในอำนาจของอวิชชาและอุปาทาน เป็นเหตุให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวิญญูสงสารอันมีความทุกข์ประจำอยู่ตลอดสายตลอดกาลนาน” (พุทธทาสภิกขุ.๒๕๔๓: ๔๘)

นักปราชญ์อีกสองท่านคือปรีชา ช่างขวัญยืน และสมภาร พรหมทา (๒๕๔๕ : ๑๘๖-๑๘๗) ก็ได้กล่าวถึงกระบวนการแห่งสังสารวัฏในปัจจุบันที่เกิดดับในจิตแต่ละขณะ เหตุการณ์แต่ละเหตุการณ์ในชีวิตนี้ ซึ่งหมายถึง การเกิดดับของจิตที่เกิดจากการสลายตัวของเจตสิกที่จะถ่ายทอด

พลังงานสืบเนื่องทำให้เจตสิกใหม่ก่อตัวขึ้นมาเป็นจิตดวงต่อไป รับถ่ายทอดลักษณะของจิตดวงเดิม และส่งผลออกมาเป็นรูปธรรมทางการกระทำ การพูดทั้งเชิงบวกและเชิงลบ ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับพื้นฐานของจิตแต่ละขณะว่าเป็นกุศลหรืออกุศล

แนวคิดเรื่องสังสารวัฏในชีวิตประจำวันที่กำลังข้างต้น สามารถนำมาอธิบายถึงปรากฏการณ์ที่เกิดกับชีวิตมนุษย์ตามหลักไตรวัฏ เพื่อแสดงถึงกระบวนการเกิดของเรื่องต่างๆ โดยขอยกกิเลสที่เป็นมูลเหตุที่ทำให้เกิดกระบวนการของสังสารวัฏไว้ ๒ เรื่อง คือ

๑) วงจรวัฏฏะแบบตัวตัมหา ความอยาก จัดเป็นมูลเหตุโดยตรงที่กำลังไว้ในหลักปฏิจสุมุปาบท ขอให้ดูกระบวนการของสังสารวัฏตามตารางข้างล่างนี้

ตัมหา	กรรม	วิบาก
กามตัมหา : ความอยาก ความติดใจในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส (กามคุณ)	กายกรรม : ทำทุกวิถีทางเพื่อให้ได้มา วจีกรรม : พูดเพื่อให้ได้มา มโนกรรม : คิดหาทางเพื่อให้ได้มา	ตกอยู่ภายใต้กระแสค่านิยมทางสังคม เป็นทาสวัตถุ ดิ้นรนทุกข์ทรมาน ใช้จ่ายฟุ่มเฟือย ยากจน หนี้สิน ฯลฯ
ภวตัมหา : ความอยากเป็นตามที่มนุษย์อยากจะเป็น	กายกรรม : ทำทุกอย่าง เพื่อให้ได้เป็น วจีกรรม : พูดเพื่อให้ได้เป็น มโนกรรม : คิดหาวิธีการเพื่อให้ได้เป็น	ความกระวนกระวาย ดิ้นรนเป็นทุกข์ ถ้าเป็นการกระทำที่ผิดย่อมมีผลเป็นความทุกข์มากขึ้น เช่น การชื่อเสียงของนักการเมืองบางคน
วิภวตัมหา : ความอยากที่จะไม่เป็นในภาวะที่ตนไม่ต้องการเป็น	กายกรรม : ขจัดทำลายผละหนี วจีกรรม : พูดเพื่อให้ได้สมอยาก มโนกรรม : คิดหาวิธีขจัดทำลายหลีกเลี่ยง	ดิ้นรน ทุกข์ทรมานใจ ถ้าขจัดทำลายหรือหลีกเลี่ยงไม่ถูกวิธีก็เพิ่มความทุกข์มากขึ้นอีก เช่น การฆ่าตัวตาย เป็นต้น

๒) วงจรวัฏฏะแบบอกุศล วงจรวัฏฏะข้อนี้นอกจากมูลเหตุที่ทำให้มนุษย์ทำอกุศลกรรมหรือความชั่วเป็นหัวข้อของการอธิบายเพื่อสะท้อนถึงความจริงของปรากฏการณ์แห่งความทุกข์ที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันตามแรงเหวี่ยงของกิเลส ๓ ประการตารางข้างล่างนี้

กิเลส	กรรม	วิบาก
โลภ : ความโลภ อยากได้มากๆ	กายกรรม: เล่นการพนัน วจีกรรม : โกหกคนในครอบครัว มโนกรรม : คิดอยากรวยทาง	เสียเงินทอง ยากจน มีหนี้สิน เครียดวิตก เสียตายเงิน ลูกเมียลำบาก ฯลฯ

	ลัด	
โทสะ : ความโกรธ ความเคียด แค้น ความอาฆาต พยาบาท	กายกรรม : ประทุษร้ายหรือ ทำลายชีวิตผู้อื่น วจีกรรม : คำ ชูเอาชีวิต มโนกรรม : คิดหาวิธีการ ทำลายผู้อื่นด้วยอำนาจของ ความโกรธ	ความเดือนร้อนใจ กระทบ กระวาย หงุดหงิด ถูกจับ ดำเนินคดี ถูกเอาคืนด้วยวิธี ต่างๆ ฯลฯ
โมหะ : ความหลง ขาดปัญญา	กายกรรม : เสพยาเสพติด วจีกรรม: ชักชวนเพื่อให้เสพ มโนกรรม: ติดยาเสพติดเป็นสิ่ง ที่จะช่วยให้ตนได้รับความสุข	ร่างกายและจิตใจทรุดโทรม เป็นโรค เสียเงินโดยใช้เหตุ เสีย อนาคต ถูกจับดำเนินคดี เป็นที่ รังเกียจของสังคม ฯลฯ

จากแนวคิดเรื่องสังสารวัฏที่นำเสนอมาและตารางแสดงความหมุนวนของกิเลสกรรมและวิบากข้างต้นทั้งที่แสดงไว้แบบข้ามภพชาติ และแบบที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันได้ชี้ให้เราเห็นถึงความจริงที่เกิดขึ้นกับชีวิตของมนุษย์ตามหลักของเหตุปัจจัย โดยสาระสำคัญของเรื่องนี้อยู่ที่ความทุกข์และการดับทุกข์ตามเป้าหมายหลักของพุทธปรัชญา ขอให้ผู้ศึกษาดูข้อสรุปที่พระเทพเวที (ประยุทธิ์ ปยุตโต) (๒๕๓๑ : ๓๗) ได้กล่าวถึงการแสดงแนวคิดเกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิดไว้ในพระไตรปิฎกว่าเป็นการแสดงกระบวนการเกิดขึ้นและดับไปแห่งความทุกข์แม้ว่าในบางแห่งจะให้ข้อสรุปว่าเป็นการเกิดขึ้นและสลายหรือดับไปของโลก แต่โดยความหมายที่แท้จริงแล้วมีข้อสรุปตรงกันกับการเกิดดับของความทุกข์

ข้อสรุปข้างต้นช่วยให้เราเข้าใจถึงกระบวนการที่คนของพุทธปรัชญาที่มุ่งให้มนุษย์เข้าถึงความจริงเรื่องนี้เป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งถ้าเข้าใจแนวคิดนี้จะส่งผลให้เราได้แนวทางที่จะหาทางป้องกันและขจัดต้นเหตุแห่งความทุกข์ในชีวิตประจำวันได้จริง และนำไปสู่การพัฒนาจิตให้เกิดปัญญาที่สามารถมองเห็นเรื่องต่างๆ ตามความจริง และทำให้สามารถตัดวงจรของสังสารวัฏทั้งในชีวิตประจำวันและในชีวิตหลังความตายตามหัวข้อต่อไปนี้

๙.๑๓ การหยุดวงจรแห่งสังสารวัฏ

ผู้ศึกษาอาจได้ข้อสรุปเกี่ยวกับสังสารวัฏที่กล่าวถึงการหมุนวนของชีวิตทั้งแบบข้ามภพชาติ และแบบชีวิตปัจจุบันไปแล้ว หัวข้อนี้จะหาข้อสรุปถึงวิธีการการตัดวงจรแห่งสังสารวัฏ เพื่อยุติความทุกข์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันหรือความทุกข์จากการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพชาติต่อไป

จากการศึกษาถึงวิธีการตัดวงจรในพระไตรปิฎกพบว่ามีกล่าวไว้หลายแห่ง เพื่อให้รวบรัดและตรงเนื้อหาที่เป็นเป้าหมายของเรื่องนี้ผู้เขียนขอกล่าวสรุปถึงหลักการที่จะนำไปสู่การขจัดสังสารวัฏที่แสดงไว้ในพระไตรปิฎกส่วนมากคืออริยมรรค ๘ และเมื่อกล่าวสรุปก็คือ หลักไตรสิกขา

ได้แก่ ศิล สมาธิ ปัญญาที่ปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร ทีฆนิกาย มหาวรรค (๑๐/๔๐๒/๓๓๕-๓๓๗)

๑. ศิล : การป้องกันสังสารวัฏทางกาย วาจาในชีวิตปัจจุบัน

เป็นที่ทราบกันดีว่า หลักการของศิลปเป็นพันธกรณีของคนในสังคมโดยมีเป้าหมาย คือ สันติภาพของสังคมและสันติสุขของทุกชีวิต องค์ประกอบของศิลปในอริยมรรค มี ๓ ประการ คือ

๑.๑ สัมมาวาจา หมายถึง การพูดชอบ หรือการพูดที่ถูกต้อง ถ้าพูดให้ตรงเป้าหมายของเรื่องนี้ก็คือการพูดที่ป้องกันความทุกข์ ซึ่งท่านอธิบายว่า ได้แก่ วจีสัจจ ๔ ประการ ประกอบด้วย การพูดความจริง (สัจจะ) การพูดด้วยถ้อยคำที่อ่อนหวาน สุภาพ การพูดให้คนรักใคร่สามัคคีปรองดองกัน และการพูดเรื่องที่มีสารประโยชน์ต่อผู้ฟัง

๑.๒ สัมมากัมมันตะ หมายถึง การประพฤติที่ถูกต้อง ไม่ส่งผลให้เกิดความทุกข์ ความเดือดร้อนแก่ตนและผู้อื่น ซึ่งท่านอธิบายว่า ได้แก่ กายสัจจ ๓ ประกอบด้วย การไม่ทำร้าย เบียดเบียน ฆ่าชีวิตผู้อื่น การไม่ละเมิดทรัพย์สินของผู้อื่น และการไม่ล่วงละเมิดทางเพศกับสตรีหรือบุรุษที่ไม่ใช่คู่ครองของตน

๑.๓ สัมมาอาชีวะ หมายถึง การประกอบอาชีพที่ถูกต้องตามภูมิรู้และสถานภาพของแต่ละคน เพื่อป้องกันความทุกข์ ความเดือดร้อนที่จะเกิดแก่ตนและผู้อื่นที่เนื่องด้วยมิฉฉาชีพ หลักการปฏิบัติต่างๆ ของข้อนี้ ผู้ศึกษาต้องศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับการประกอบอาชีพที่ทรงห้ามซึ่งเป็นอาชีพที่เบียดเบียนผู้อื่นและนำความทุกข์ ความเดือดร้อนมาให้แก่ชีวิต เช่น หลักมิฉฉาฉฉา หมายถึง การค้าขายที่ผิด ประกอบด้วยการค้าขายอาวุธ มนุษย์ สัตว์ที่จะนำไปฆ่า น้ำเมา รวมถึงยาเสพติดและยาพิษ และมองว่าการค้าขายสิ่งเหล่านี้เป็นเรื่องที่นำไปสู่การเบียดเบียนตน ผู้อื่นทั้งโดยตรงและโดยอ้อม เนื่องจากหลักพุทธปรัชญาเป็นหลักที่ว่าด้วยอวิหิงสา คือการไม่เบียดเบียน

๒. สมาธิ : หลักการป้องกันสังสารวัฏทางจิตในชีวิตปัจจุบัน

การป้องกันสังสารวัฏด้วยวิธีการทางจิตในข้อนี้โดยหลักการก็ยังคงถือว่าเป็นเพียงระดับการป้องกันเท่านั้น ยังไม่สามารถขจัดสังสารวัฏได้อย่างเด็ดขาด เหตุผลที่นำมายืนยันเรื่องนี้ก็คือ ผู้ที่เจริญสมาธิจนได้ รูปฌานและอรุฌานหลังจากที่ตายไปแล้วก็ยังไปเกิดเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นรูปภพและอรุภพตามผลของฌานนั้นๆ แต่มีข้อสรุปประการหนึ่งก็คือ ผู้ที่มีจิตเป็นสมาธิสามารถที่จะระงับกิเลสอย่างเช่นนิวรณ์และกิเลสอื่นๆ ได้ชั่วคราว ประเด็นนี้ย่อมชี้ให้เห็นว่า สมาธิสามารถระงับวงจรของสังสารวัฏในปัจจุบันที่เกิดขึ้นในขณะจิตได้ ซึ่งถ้าเราพิจารณาองค์ประกอบของอริยมรรค ๘ จะพบองค์ประกอบที่จัดเข้าในสมาธิ ๓ ประการ คือ

๒.๑ สัมมาวายามะ หมายถึง ความเพียรพยายามชอบ ซึ่งท่านได้อธิบายว่าได้แก่ ปธาน ๔ คือ

๒.๑.๑ เพียรระงับยับยั้งไม่ให้อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น มิให้เกิดขึ้น (สังวรปธาน)

๒.๑.๒ เพียรละหรือกำจัดอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (ปธานปธาน)

๒.๑.๓ เพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น (ภาวนาปธาน)

๒.๑.๔ เพียรรักษาอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นและเจริญยิ่งขึ้นไป (อนุรักษนาปธาน)

๒.๒ สัมมาสติ หมายถึง การระลึกชอบตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ประกอบด้วย

๒.๒.๑ การใช้สติกำหนดพิจารณาภายในให้เห็นตามความเป็นจริงตามวิธีต่อไปนี้

๑) การกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก (อานาปานสติ)

๒) การกำหนดรู้เท้าเท้าอิริยาบถ (อิริยาบถ)

๓) การกำหนดการเคลื่อนไหวของร่างกายทั้งหมด (สัมปชัญญะ)

๔) การกำหนดพิจารณาร่างกายว่าเป็นสิ่งไม่สะอาด น่าเกลียด (ปฏิกุศลมนสิการ)

๕) กำหนดพิจารณาร่างกายว่าเป็นเพียงธาตุต่างๆ ที่ประกอบกัน (ธาตุมนสิการ)

๖) การใช้สติกำหนดพิจารณาซากศพในสภาพต่างๆ ใน ๙ ลักษณะ มีซากศพที่กำลังขึ้นอืดเป็นต้นเพื่อให้เห็นความจริงของร่างกายหลังการแตกดับที่ต้องสลายไปตามกฎธรรมชาติ

๒.๒.๒ การใช้สติกำหนดพิจารณาเวทนา คือ ความรู้สึกให้รู้เห็นตามความจริงว่า สุข ทุกข์ หรือเฉยๆ

๒.๒.๒ การใช้สติกำหนดพิจารณาจิตให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็นอย่างไร เช่น จิต มีราคะ โทสะ โมหะหรือไม่ เศร้าหมองหรือผ่องใส ฟุ้งซ่านหรือเป็นสมาธิ เป็นต้น

๒.๒.๔ การใช้สติกำหนดพิจารณาธรรมต่างๆ ได้แก่ นิเวรณ ๕ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ โพชฌงค์ ๗ และอริยสัจสี่ ว่ามีในตนหรือไม่ เกิดขึ้นและดับไปอย่างไรตามความเป็นจริง

๒.๓ สัมมาสมาธิ หมายถึง การตั้งมั่นแห่งจิตที่ชอบ หมายถึง จิตของบุคคลที่ฝึกฝนจนบรรลุมาน ได้แก่ ฌาน ๔ หรือที่เรียกว่า รูปฌาน ได้แก่ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน

ผลของสมาธิในระดับฌานทั้งรูปฌานและอรุฌานสามารถหยุดยั้งการสืบทอดของสังสารวัฏได้ชั่วคราวเท่านั้น ไม่สามารถขจัดวงจรของสังสารวัฏได้อย่างเด็ดขาด แต่ในบางแห่ง เช่น สมาธิสูตร อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต (๒๒/๒๗/๓๕) ได้กล่าวถึงสมาธิระดับโลกุตตระ ได้แก่ อัปปนาสมาธิที่ปราศจากกิเลสที่เกิดจากอหัตตมรรคและอหัตตผล ซึ่งถ้ามนุษย์สามารถฝึกจิตจนถึงระดับนี้ก็สามารถตัดวงจรของสังสารวัฏได้ แต่สัมมาสมาธิที่ท่านอธิบายไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรมุ่งหมายเอาสมาธิระดับฌานที่ยังไม่สามารถขจัดกิเลสได้เด็ดขาด แต่ถ้าประกอบร่วมกับอริยมรรคอีก ๗ ข้อ ก็สามารถขจัดกิเลสอย่างสิ้นเชิง

๓. ปัญญา : เครื่องมือขจัดวงจรแห่งสังสารวัฏอย่างสิ้นเชิง

องค์ประกอบของอริยมรรคในอริยสัจสี่ที่จัดเข้าในปัญญา ซึ่งทำหน้าที่ทำลายวงจรสังสารวัฏได้อย่างสิ้นเชิง มี ๒ ประการ คือ

๓.๑ สัมมาทิฐิ หมายถึง การเห็นชอบ ซึ่งท่านได้อธิบายว่า ได้แก่

๓.๑.๑ การเห็นหรือการรู้อริยสัจ ๔ คือความทุกข์ (ทุกข์) รู้สาเหตุของความทุกข์ (สมุทัย) รู้การดับทุกข์ (นิโรธ) และรู้ถึงแนวทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ (ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา)

๓.๑.๒ การเห็นไตรลักษณ์ คือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และความมีมีตัวตนที่เป็นแก่นสารที่แท้จริงด้วยอำนาจของวิปัสสนาญาณ

๓.๑.๓ การรู้ว่าอะไรคืออกุศล และอะไรคือรากเหง้าของอกุศล (อกุศลมูล) และรู้ว่าอะไรคือ กุศล และอะไรคือรากเหง้าของกุศล (กุศลมูล)

๓.๑.๓ การเป็นปฏิจสมุพบาทคือเห็นกระบวนการเกิดและการดับของวงจรชีวิต

๓.๒ สัมมาสังกัปปะ หมายถึง การดำริชอบ ในเรื่องต่อไปนี้

๓.๒.๑. การดำริที่จะออกจากกาม ได้แก่ กามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสที่คอยสนองความอยากหรือตัณหา นักวิชาการบางท่านอธิบายว่า คือการออกบวช

๓.๒.๒ การดำริที่ออกจากพยาบาท ได้แก่ ความนึกคิดที่ประกอบด้วยเมตตา

๓.๒.๓ การดำริที่จะออกจากการเบียดเบียน ได้แก่ ความคิดที่ประกอบด้วยกรุณา

อริยมรรค ๘ ที่กล่าวแล้วนี้ เป็นหนทางแห่งการป้องกัน และขจัดสังสารวัฏที่เป็นสาเหตุของความทุกข์ในชีวิตปัจจุบันและชีวิตที่เป็นกระบวนการสืบต่อไปยังภพชาติอื่นอย่างยาวนาน ซึ่งจากเนื้อหาที่น่าเสนอมาทั้งหมดทำให้เราเห็นข้อสรุปเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า กระบวนการสำคัญของสังสารวัฏอยู่ที่จิตมนุษย์ เนื่องจากจิตมนุษย์เป็นสมุฏฐานของการเกิดดับของสังสารวัฏ และกระบวนการขจัดหรือการตัดวงจรของสังสารวัฏนั้น ก็อยู่ที่การพัฒนาจิตให้พร้อมที่จะหยั่งเห็นชีวิตตามความเป็นจริง ซึ่งผู้ศึกษาสามารถศึกษาแนวคิดนี้ได้จากข้อสรุปของพุทธทาสภิกขุ (๒๕๔๗ : ๖๑) ที่กล่าวไว้ว่า “การดำเนินชีวิตที่จะพ้นไปจากความทุกข์ เพราะอำนาจตัณหา มนุษย์จำเป็นต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งต่างๆ ด้วยความรู้สึกของปัญญาที่รู้สึกอยู่เสมอว่า สิ่งทั้งหลายเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่น่าเอา ไม่น่าเป็น”

คำอธิบายของพุทธทาสภิกขุ ได้ชี้ให้เห็นถึงแก่นของพุทธปรัชญาในการเอาชนะการเวียนว่ายตายเกิดโดยเจาะจงไปที่ความทุกข์ที่เกิดกับมนุษย์ปุถุชนเสมอว่าจะต้องอาศัยปัญญาในการหยั่งรู้ถึงสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริงและความจริงในขั้นนี้ได้แก่ กฎธรรมชาติของสรรพสิ่งนั้นคือ กฎไตรลักษณ์ จนเกิดการละความอยากและความยึดมั่นในสิ่งต่างๆ ได้อย่างเด็ดขาด เมื่อนั้นมนุษย์จะพ้นจากวงจรของสังสารวัฏที่ท่านชี้ให้เห็นผลปัจจุบันคือความทุกข์นั่นเอง

บรรณานุกรม

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์. การคิดเชิงมนทัศน์. กรุงเทพฯ : ชัคเชสมิเดีย. ๒๕๔๕.

พริตจ็อฟ คาปร้า. จุดเปลี่ยนแห่งศตวรรษ : ทศนะแม่บทเพื่อการปฏิวัติวัฒนธรรมแบบใหม่.

กรุงเทพฯ : มุลนิธิโกมลคีมทอง. ๒๕๒๙.

พริตจ็อฟ คาปร้า. จุดเปลี่ยนแห่งศตวรรษ : อิทธิพลของแนวคิดแบบเดส์คาร์ทส์-นิวตัน.

กรุงเทพฯ : มุลนิธิโกมลคีมทอง. ๒๕๓๙.

ชัยวัฒน์ คุประตกุล. ประวัติศาสตร์อนาคต : ศาสตร์แห่งการสร้างอนาคต โดยนักอนาคตศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ : คบไฟ. ๒๕๔๐.

นพพร สุวรรณพานิช. ตะวันตก-ตะวันออก. กรุงเทพฯ : แสงดาว. ๒๕๔๗.

ปกรณ์ ลิ้มปยุสรณ์. วิถีแห่งเต๋าของจวงจื่อ. กรุงเทพฯ : ใบบัว. ๒๕๓๗.

ธีรโชติ เกิดแก้ว. พุทธปรัชญา : มิตการมองโลกและชีวิตตามความจริง. สมุทรปราการ: โครงการสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ. ๒๕๕๓.

ไพโรจน์ อยู่มณเฑียร. เซนว่าอย่างนี้. กรุงเทพฯ : ข้าวฟ่าง. ๒๕๔๒.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต). พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย. พิมพ์ครั้งที่ ๓๕.

กรุงเทพมหานคร : ผลิธัมม..๒๕๕๕.

_____. พระพุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์กรีน ปัญญาญาณ. ๒๕๕๗

พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตโต). พระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ พิมพ์ครั้งที่ ๒.

กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๕๕

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ : ฉบับประมวลธรรม (Dictionary of Buddhism). กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๘.

พอล ฟายเออราเบนต์. วิทยาศาสตร์ในสังคมเสรี. กรุงเทพฯ : คบไฟ. ๒๕๓๒.

ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช. นิกายเซน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า. ๒๕๔๔.

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช บัณฑิตศึกษา สาขาวิชาศึกษาศาสตร์. แนวการศึกษาชุดวิชา

สารสนเทศร่วมสมัยทางสังคมศาสตร์ หน่วยที่ ๖-๑๐. นนทบุรี : สำนักพิมพ์

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช. ๒๕๔๙.

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช บัณฑิตศึกษา สาขาวิชาศึกษาศาสตร์. แนวการศึกษาชุดวิชา

สารสนเทศร่วมสมัยทางสังคมศาสตร์ หน่วยที่ ๑-๕. นนทบุรี : สำนักพิมพ์

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช. ๒๕๔๙.

วัชรระ ชีวะโกเศศษรฐ์ : ตำราพิชัยสงครามขุนอุกกับกลยุทธ์ธุรกิจ. กรุงเทพฯ : เดลฟี. ๒๕๓๗.

อาคเนย์. ผ่าความคิด “ฝรั่ง”. กรุงเทพฯ : พิมพ์ตะวัน. ๒๕๓๗.

- David Jary & Julia Jary. **Collins Dictionary of Sociology**. HarperCollins Publishers. 1991
- David Robertson. **The Routledge Dictionary of Politics**. London and New York : Routledge. 2004.
- Edward de Bono. **How to have a beautiful mind**. London : Vermilion. 2004.
- Edward de Bono. **Parallel Thinking : From Socratic thinking to de Bono Thinking**. Penguin Books. 1995.
- George Ritzer. **Contemporary Sociological Theory and Its Classical Basics**. McGraw- Hill. 2003.
- Gerald A. Michaelson. **Sun Tzu : The Art of War for Managers 50 Strategic Rules**. Massachusetts : Adams Media Corporation. 2001.
- Louis Fischer. **Gandhi : His Life and Message for the World**. New York : The New American Library. 1954
- Malcolm Gladwell. **Blink : The Power of Thinking without Thinking**. London : Penguin Books. 2006.
- Ninian Smart. **World Philosophies**. London and New York : Routledge. 2000.
- Richard Florida. **The Rise Of The Creative Class : And how it's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life**. New York : Basic Book. 2002.
- Thomas L. Friedman. **The World Is Flat : The Globalized World in the Twenty First Century**. London : Penguin Books. 2006.
- Tony & Barry Buzan. **The Mind Map Book**. BBC Active. 2003.
- Ziauddin Sardar and Iwona Abrams. **Introducing Chaos, Cambridge** : Ico Books. 1999